

SZEGED

A város
folyóirata

14. évfolyam 12. szám
2002. december

**Illusztrációk Varga Mátyás: Rajzok kedves verseimhez című
posztumusz kötetéből**

Tartalom

MÚLTUNKRÓL	2	Szeged történetének rövid foglata (1. rész) - <i>Blazovich László</i>
	10	A déli végeken (Délkelet-Magyarország és a török veszély) - <i>Petrovics István</i>
	15	Teknősbéka a vízben (Temesvár a török hódoltság idején és az osztrák fennhatóság alatt) - <i>Vicze Károly</i>
	20	Szervezés és szervezet (A Város intézménytörténetéből 1872-1918 - Tizenegyedik közlemény) - <i>Ruszóly József</i>
BOLYAI	24	Bolyai János és Albert Einstein álmának megvalósítása felé (Kétszáz éve született Bolyai János 1802-1860) - <i>Toró Tibor</i>
	26	„Semmiiből egy új, más világot teremtettem“ (Bolyai János születésének kétszázadik évfordulójára) - <i>Kis Elemér</i>
	37	A két Bolyai (Szobrok az intézet előcsarnokában) - <i>Csákány Béla</i>
EMLÉKEZÉS	38	Jézus Krisztus jó vitéze (Szegedi Kiss István reformátor szobra alatt) - <i>Komlósi Péter</i>
	40	Szeged főhajtása a nagy reformátor előtt (Kopasz Márta megvalósult álma) - <i>Kisimre Ferenc</i>
MŰVÉSZET	41	Az „Isten báránya“ (A Honvéd téri református templom ólomüveg ablakai) - <i>Szigeti Bálint</i>
	48	Nyolc boldogság igéi (A temesvári szecesszió remekei) - <i>Muradin Jenő</i>
	52	Kész a leltár (A 75 éves Kass János köszöntése) - <i>Tandi Lajos</i>
	56	„Elégedetlen vagy, tehát vagy“ (Egy művésztelepen innen, egy katalóguson túl) - <i>Szuromi Pál</i>
	58	Automatizmusok és gesztusok (Szuromi Pál könyve Vinkler László művészetéről) - <i>Tóth Attila</i>
IN MEMORIAM	60	„Hivatása teljesítése közben ragadta el a halál“ (Száz éve született Szijjas János) - <i>Miklós Péter</i>
	62	A célszemély: Bálint Sándor (Szeged nagy fiának gyalázatos üldöztetése) - <i>Péter László</i>

Címlapon: **Isten báránya** - .... Üvegablak a Honvéd téri református templomban, fotó: *Veréb Simon*; a borító második oldalán Fekete-fehér - **Varga Mátyás rajzai**; a borító 3. oldalán **Szegedi iparosok** - Bányai Gitta rovata; a hátlapon: **Szent Péter ábrázolása** a temesvári püspöki palota üvegablakán. Nagy Sándor alkotása - *Dömötör Mihály* fotója.

A lap a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelenik meg.

SZEGED

a város folyóirata

Megjelenik havonta

Főszerkesztő: ZOMBORI MIHÁLY

Felelős szerkesztő: TANDI LAJOS

Szerkesztőbizottság: Benyik György, Darvasi László, Gyémánt Iván,

Lengyel András, Koczor György, Sándor János, Zombori István

Kiadja a Szeged Ifjúsági Ház

Kulturális, Fejlesztő és Médiaközpont Kht.

6721 Szeged, Felső Tiszapart 2. Telefon: 423-638.

Felelős kiadó: Szemenyei Sarolta

Szerkesztőség: 6721 Szeged, Dózsa György utca 2.

Telefon és fax: 62/422-831

Készült a Engi és Kis Bt. nyomdájában

Felelős vezető: Engi Gábor

ISSN 0239-1384

Ára 150 Ft

Szeged történetének rövid foglalata

I.

Természeti kép

Korunknak a természettől eltávolodott embere talán már nem is gondol rá, hogy elődeinek életét mennyire meghatározták a földrajzi körülmények, a domborzat, a folyók, az éghajlat, a növényzet és a rajta élő állatvilág. Egy-egy település létrejöttének és fejlődésének a természeti feltételek és a forgalmi-, közlekedési helyzet együttesen meghatározói voltak. Befolyásolták, hogy a településhálón hangsúlyos központi vagy kevésbé jelentős helyet foglaltak el. Városunk, Szeged sem kivétel e tekintetben. Éppen ezért, mielőtt történetének foglalatát elkészítjük, át kell tekintenünk azokat a domborzati körülményeket, amelyek kialakulásának a feltételeit biztosították.

Amint a városok életét sem lehet önmagukban vizsgálni, ha azt néznénk, csak város biográfiát készítenénk, ugyanúgy természeti körülményeiket sem lehet anélkül bemutatni, hogy a környező tágabb és szűkebb régiójukra tekintet ne vetnénk. A terület, amelyen ma élünk, egyrészt a földtörténeti korok során geológiai és éghajlati erők, másrészt az ember természetformáló tevékenysége során alakult ki. Az előbbieket földrajztudósok kutatásainak eredményeként tárulnak fel előttünk, az utóbbiak már elődeink már elődeink ránk hagyott írásából tanulmányozhatók.

Amikor városunknak és környékének földrajzi viszonyait kívánjuk bemutatni, egy pillantást kell vetnünk az Alföld mintegy 100.000 km² területű síkságának földtörténetére, és célszerű visszatekintenünk a földtörténeti harmadkor miocén időszakára (24–17 millió éve), amikor még az Alföld legnagyobb része száraz volt. Dél–nyugat felől lassan előtörtte a tenger, amelynek következtében változatos szigetvilág alakult ki a területén. A miocén kor ún. szarmata emeletének vége felé (12 millió éve) a Kárpát–medence erőteljesen süllyedni kezdett, a környező hegylancok (Kárpátok, Dinaridák, Alpok) pedig emelkedtek, aminek következtében a szarmata–beltenger elzáródott és tóvá alakult. A medence további süllyedésével (11,5–8 millió éve) a pannóniai időszakban a Pannon-tó egyre kiterjedtebbé vált, ám megindult feltöltődése a hegyek felől. Végül a tó eltöltődése a pliocén kor végére (5,5–2,5 millió éve) befejeződött, és az Alföld akkumulációs hordalékkúp síksággá alakult, átformálódott vízhalózata, amely azonban jelentősen különbözött a maitól.

A földtörténeti negyedkorban, a holocénban az éghajlati tényezők, pl. a szél munkája valamint a növényzet mellett a folyók építő munkája gyakorolt döntő befolyást az Alföld képeré, végül megjelent az ember egyre jelentősebb, domborzatot átalakító munkájával. A medence egyes területei kisebb-nagyobb mértékben tovább süllyedtek, a folyók pedig hordalékkúp lerakása által nagy hordalékkúpokat alakítottak ki. Városunk az Ós–Duna, amely abban az időben a visegrádi kaputól a mai Szeged irányába folyt, hordalékkúpján fekszik, amelynek csúcsa a Pesti-síkságon helyezkedik el, és Kecskemét vidékén át Csongrád majd Szeged irányába tart. Itt ellaposodva átnyúlik a Tisza vonalán, amely később vágta be medrét a hordalékkúpba. Ugyancsak a Duna hordalékkúpjának része a Bánátban a Deliblát, középkori nevén Maxond homokpuszta. A számos hordalékkúp közül még a Marosét említjük meg, amelyet az Erdélyi-hegység közül kilépő folyó évmilliókon át épített mai medrének mindkét partján több mint 50–50 km szélességben. A hordalékkúpok között mélyedések alakultak ki, amelyek nagyobb részeit jobbára lefolyástalan területek, mocsarak pl. Ecsedi-láp, Sárret, Alibunári-, Illancsi mocsarak borították, amelyeknek legnagyobb részét mára lecsapolták.

A folyók hordalékkúpjuk területének nagy részét bekalandozták, mivel nem volt állandóan kialakult medrük. A Marosnak pl. számos kisebb elhagyott medre közül tőle északra ma is tájat meghatározó elhagyott folyó ága a Veker, a Korógy és a Szarazér medre, délre pedig az Arankáé, amelyek máig jelölik a folyó egykori mozgását. A Würm jégkorszak idején (70 ezer évvel ezelőtt) új korszak nyílt a folyók életében. Megkezdődött bevágódásuk hordalékkúpjukba, amelynek következtében megszűnt vándorlásuk. A Duna délen korábban kialakította mai medrét. A Tisza és a Szamos is elhagyta folyási ágát, 20–22 ezer éve a Bodrogtóba vette irányát, ám innen dél felé fordult, és mai formáját később vette fel.

A táj domborzati képe a 19. század második feléig meghatározta a települések helyét és nagyságát, amely utóbbi nagyban befolyásolták a forgalmi viszonyok, amelyekre később visszatérünk. Az ember tágabb vidékünkön a 18. századig nagyobb területekre kiható, a táj jellegét megváltoztató munkálatokba nem fogott. Az első ilyen, vidékünkhez közel eső vízszabályozási munkálatok a Temesi Bánságban indultak el, és Claudius Florimundus Mercy tábornoknak, a tartomány katonai parancsnokának a nevéhez fűződnek, aki 1728-ban a Begát Temesvárig csatornáztatta. Több mint 100 évvel később indultak a Tisza szabályozásának munkálatai, amelynek következtében létrejött az a műtáj, ahol kialakulhatott az ipari, technikai civilizáció. Áldását és átkát érezzük és átélhetjük a 21. század első évtizedében is.

A hordalékkúpba bevágott, illetve a süllyedésekben medrüket kialakító folyók széles, vidékünkön mintegy 10–20 km széles árteret alakítottak ki maguknak. Jellemzői a mélyebb részekből kiemelkedő hátságok, dombok, amelyeket különböző elnevezésű vízfolyások, erek, fokok, holtágak és morotvák valamint állandó és ideiglenes vízállások, tavak, mocsarak, vizenyők és tocsogók vettek körül. Ezért az árvizek mindössze néhány decimétert emelték csak meg a vízszintet. A nagy és félelmetes árvizek a folyószabályozást követő jelenségek a Duna és a Tisza völgyében. A körös-körül rendszertelenül elnyúló kis és nagy vizek nemcsak halat adtak, hanem az ott lakó emberek számára védelmet is nyújtottak támadás esetén. Összeköttetésül szolgáltak a csónakon járók számára, de inkább elválasztották a főfolyó két oldalán lakókat, hiszen a 10–20 km szélesen fekvő vízország gyakran átjárhatatlan víz- és sártengerre változott, ahol csak a terepet igazán jól ismerők jutottak át biztonságosan. Nagy szárazságok idején viszont kiszáradt, holdbéli tájjá változott az ártereken fekvő rétság. A folyókból további területeken löszpuszta rétek és homokkal borított vidékek alakultak ki, amelyek egyhangúságát egy-egy ér illetve a régebbi lefolyástalan területeken kialakult tavak, szikesek törték meg, amelyek vize nyáron igen megcsappant, sőt sok esetben kiszáradt.

Városunk a Tisza korábban leírt ártéri területén alakult ki. A különböző egymást követő korok emberének a vízvilágból kiemelkedő három nagyobb és több kisebb hátság vagy sziget, amelyen a mai Belváros, a Felső- és Al-

sóváros helyezkednek el, biztosított állandó lakóhely kialakításához lehetőséget. Azonban ezek sem voltak teljesen összefüggő egységek. Nemcsak egymástól választották el tavak, mezősők, kisebb állóvizek, korabeli szegedi szóhasználatlaltal csöpörkék őket, hanem magukat is vizes helyek szabdalják. Az utcákon sétálva bizonyára nagyon kevesen gondolnak arra, hogy a Dugonics tér, az Ady tér, a Mars tér és a Szent István tér helyén egykor víz állt, és feltöltésükre csak a 19. század második felében került sor. Vizes helynek számított Rókus és Móraváros egy része, a Felsőváros pedig több kisebb szigeten helyezkedett el. Területét a Szillér, az Annus- és a Sándor-ere valamint a Nagyfenék tagolták.

A vizek egykor uralkodó szerepe mellett a város fekvésének egy máig meghatározó, ám kedvezőtlen földrajzi adottsága van: Magyar-ország és az Alföld legmélyebb pontján egy tálszerű mélyedés alján fekszik. A településen a legmélyebb felszíni pont 77,9 m, a legmagasabb 83,5 m, az Adriai-tenger szintje felett. A legnagyobb települési szintkülönbség 5,6 m. Összehasonlításképpen: a szintén Alföldi város, Debrecen a város belterületén 16 méteres szintkülönbségekkel is büszkélkedhet. A sok feltöltés után — amelyekről később lesz szó — ma a város területének köztöltésen belüli szintjei az alábbiak: az egykori vár és Palánk városrészek területén 83,5 m, a Tisza Lajos körúton 82,5 m, a Nagykörúton 81,3, a külvárosokban 80,3–79,8 m, a beépítetlen területeken pedig 81,5 és 79 m között ingadozik a magasság. E számadatok világosan mutatják, hogy miért kellett — amióta a város fennáll — a mindenkori lakosságnak küzdenie az ár- és belvizekkel szemben, amely harc és állandó készültség csak a száraz időszakokban hagy alább.

A város környékének vizeit a táj két fő folyója, a Tisza és a Maros élte. Az előbbi nagy kanyarulata — amely állandóan rombolja a partot — mellé épült a város, a kanyarulat alatt pedig, ahol a folyó összeszűkül, hozzávetőlegesen a Belvárosi híd helyén alakították ki a révet. A folyó széles ártere itt ugyancsak összeszűkül, hiszen a szegedi oldalon magaspartnak tartva fut, ezért jó lehetőség nyílt az átkelésre. A szőregi domb és a szegedi magaspart egymáshoz viszonylag közeli, biztos pontot jelentettek az átkelni szándékozók számára. A Tisza nem rendelkezett olyan kialakított mederrel mint ma. A Kis-Tisza utca elnevezése például őrzi egy ottani mellékág emlékét. A Boszorkánysziget elnevezése szintén erre utal. Területét minden oldalról közrefogta a folyó, amelynek víz-mennyisége, mint a vár vízi rondellájának megmaradt része mutatja, közel sem volt olyan nagy, mint ma.

A Maros két ágban szakadt a Tiszába. A város alatt torkolló, amelynek emlékét Újszegeden, a Holt-Maros medre őrzi volt a kisebb, ugyanis Hans Dernschwam 1528-ban készített leírásában megörökítette, hogy a Maros másfél mérfölddel a város fölött ömlik a Tiszába. Dernschwam a Marost mint sósállító víziutat írta le a mellette lévő nagyobb helyek, sóelosztók megemlékezésével, ezért nem kételkedhetünk abban, hogy a só a nagyobb vízzel a város felett érkezett Szegedre. A Maros és a Tisza szöge egyébként főképp tavasszal átjárhatatlan vízvivilággá változott. Makótól nem is vezetett állandóan használt út a folyó jobb partján, onnan a folyótól délre futó útbá csatlakozva érte el Szegedet. Száraz időben azonban el lehetett jutni így is Szegedre a tápéi réven, amelyet 1528-ban Szapolyai János király is használt, mert Makóról jöve ott tárgyalt a törökkel. Szeged területe nemcsak vízi utak találkozási

pontja volt. Az említett, Erdélyből vezető szárazföldi út tovább ment dunaszekcsői átkeléssel az Alpok irányába, egy időben káliz útnak is nevezték a rajta utazó izmaelita kereskedőről. Szegedről Pétervárad irányából Buda felé is vitt út, amelyen a Balkánról érkező árut szállítottak tovább. A fő útvonalak mellett helyi utak találkozási pontja is volt a város területe.

II.

Elődeink

A névtelenek

Az emberi történelem — bár mély az emlékezés kútja — a múlt kódébe vész, mivel az egyes embernek és az emberiségnek egyszerre jó és rossz tulajdonsága a felejtés. Különösen az írásos források megjelenése előtti időkről kevés az információ. Annyit ismerünk ezen időszak human történetéből, amennyit belőlük a régészek ásója a felszínre hoz, és úgy, ahogy azt a tudósok az archeológia módszerének rohamos fejlődése és a képzelő erejük által nyújtják számunkra. Később, a Kr. e. 4. évszázadtól már a tájéunkon megfordult népek neveit is ránk hagyományozták az írott források, mégis kevés a felhalmozott adatmennyiség.

A régész az egyes korszakok embere eszközeinek anyagáról nevezte el a korszakokat, amit relatív időszámításnak nevezünk, mert a föld egyes részein nem mindenütt egyszerre használták pl. a réz-, bronz- és vaseszközöket. Az egyes civilizációkat pedig legtöbbször az első vagy a fő lelőhelyről nevezték el, pl. bádén-i, hallstatti kultúra, Szakállhát csoport stb. Eme civilizációkra és népekre — bár legtöbbször nem rendelkeztek városképző erővel, részint azért emlékezünk, hogy világosan lássuk, hányan jártak előtünk városunk vidékén, másrészt felsorolásukkal erősítjük a mai korban egyre inkább lankadni látszó kronológiai tájékozottságunkat, amely nélkül mit sem érnek történeti ismereteink.

A Kárpát-medencében 350 ezer éve jelent meg az ember. Ehhez az elménkkel nehezen átfogható időbeli messzeséghez képest csekélységnek tűnik az a 16 ezer év, amennyire időben távol van tőlünk az első ember, akinek nyomára bukkantak az Óthalmon lévő homokbányában. A település helyén egy mamutvadász tábor lehetett. A paleolitik kor hozzánk közelebb eső idejéből nem is maradt más semmiféle ember megtelepedésre utaló nyom, jóllehet nehezen elképzelhető, hogy a környező területekhez (Jászság, Körös-ér vidéke) hasonlóan a mi vidékünk ne adott volna helyet emberek által létrehozott telepeknek.

Gyökeres változás az újkőkorszak beköszöntével (Kr. e. VIII–VII. évezred) következett be, amikor az Alföldet érő utolsó jégkorszak után a Balkán felől érkező népek szálltak meg vidékünket. E népek eredetét a tudomány Kisázsia-ban keresi, nyelvüket az égei nyelvekhez kapcsolják. Van olyan elmélet, amely a Maros folyó nevét, mint folyónevet e prehellén égei nép jelenléte emlékének tartja. Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy más elmélet indoeurópai eredetűnek tekinti a folyó elnevezését, alapjául az állóvíz jelentésű „mor” szót tartja. (Vö. a latin mare, német Meer szavakkal.)

E Balkán felől érkező jövevényekkel minőségileg új kultúra jelent meg vidékünkön. Ők már nemcsak elsajátították a természetet kínálta javakat, hanem maguk is termeltek. Ismerték a búza- és az árpatermesztés tudományát, háziállatokat, kacsát és juhot tartottak, de tovább űzték az ősmesterségeket, a vadászatot, halászatot és a gyűjtögetést. Már ismerték az agyagedények készítésének a módját. Arra alkalmas kövekből patintással és csiszolással előállított kőeszközöket használtak, de készítettek emellett szerszámokat csontból és fából. Az árterek kiemelkedő hátságain és a kisebb folyók mellé épített településeik házainak felmenő falait sárral besimított vesszőfonadék alkotta, amikre nyeregterőt helyeztek. Kőbaltákkal elvégezték a nyeregterőt gerendáinak csapolását. Vallási kultuszuk középpontjában a termékenység tisztelete állt. E civilizáció a Körös kultúra nevet kapta, ám kiterjedtsége a folyó vidékénél jóval tágabb területre: Erdély, Bánát, Bácska, Szamosvidék, terjedt ki. Szegedhez legközelebb Gyálaréten és Tiszaszigeten tárták fel a kultúra emlékeit. Itt jegyezzük meg, hogy a város területén a nagyfokú beépítettség és a több méteres feltöltés miatt már szinte reménytelennek tűnik korai leletek feltárása.

A középső neolitikum idején (Kr. e. V. évezred) vidékünk mint annyiszor — ma is — a története folyamán két nagy kultúra találkozási-pontja lett. Míg a Maros mentén virágoztak a Körös kultúra élelmiszertermelő települései, addig túle a szakra már a Körös folyó mellett az Alföldi vonaldíszes kultúra — egyes edényeiket vonalakkal díszítették — nép élt. A Hollandiától Ukrajnáig terjedő nagy európai kultúra indoeurópai nyelvet beszélő népessége első-sorban az ősmesterségeket folytatta, de ismerte már a földművelés elemi módszereit. Ugyanakkor a Körös kultúra népet délről, a Balkán felől erőteljes kulturális hatás érte, amely során tovább fejlődött földművelő, házépítő technikája. Településeikkel nem vándoroltak a föld kiélése után tovább, hanem oda idővel visszatértek, és így egymásra építették házaikat. Így születtek a tellek, a lakóhalmok, amelyek jellegzetes emlékei e kultúra népének. A dél felől érkező hatások nem jártak új nép megjelenésével, csak a kereskedelmi kapcsolatok közvetítésével jutottak el a Mediterráneumból a Temesközbe, és ezt lelőhelyéről elnevezett ún. Vináa kultúrának hívja a régészet. Így találkozott vidékünkön a két nagy kultúrkör, a közép-európai és a délkelet-európai. Az előbbinek délre nyúló nyomait a Hódmezővásárhely–Térepart lelőhelyen találták meg, az utóbbiakat Tiszasziget, Szőreg és Deszk határában tárták fel.

A két kultúra népe nem állt egymással hadilábon, átkelvé a folyókon kereskedelmi kapcsolatokat alakítottak ki, amelynek révén megismerték egymás életkörülményeit, családi kapcsolatokat létesítettek. Így született meg a Szakállhát kultúra, valamint jöttek létre a Tápé-lebői lakóhalmok, amelyek népe a vonaldíszes kultúrára jellemző eszközöket használta, életmódja viszont a Vináa kultúra népére emlékeztetett. E két kultúra termékeny egymásra hatásából, Szakállhát tovább fejlődéséből, született meg a Kr. e. V. évezred első felében a Dél–Alföld neolitikumának leggazdagabb, legtöbb feltárt és ismert emlékét hátrahagyott kultúrája, a Tisza kultúra, amelyhez a korabeli, Szeged területén élt népesség is tartozott.

E kultúra népei a Körös, Tisza, Maros valamint Temes folyók és mellékvizeik mellett több hektárnyi területen alakították ki lakóhelyüket, amelyeket védelmi célokból körülárkoltak és kerítettek. Nagyméretű, több osztatú felmenő falú nyeregterős házakban laktak, amelyeket belül festett és karcolt díszítéssel borítottak. Oromzatokra őrző szándékkal állat formájú istenalakokat helyeztek. A házon belül megtaláljuk a búbos kemence elődjét és a házi szent-

egész Európát tekintve a Kárpát-medencében állt a legmagasabb szinten, és ennek egy újabb keleti nép, amelyet a szkíták elődeinek szoktak nevezni, megjelenése vetett véget. Velük jelentek meg az Alföldön a vaseszközök, és kezdődött a vaskor.

Akiket már nevükön nevezhetünk

A Kr. e. 6. század jelentős mérföldkő a Kárpát-medence és vidékünk népeinek országútján, ugyanis Hérodotosznak, a történetírás atyjának köszönhetően ekkor került lejegyzésre az agathürszoszok neve. A görög szerző így ír: „A Morisz folyó az agathürszoszok földjéről hömpölyögve ömlik az Isztroszba.” A Moriszt a tudósok a Marossal azonosították, mégpedig annak alsó folyásával, amit később már Tiszának neveztek. Az Isztrosz, mint ismeretes, a Duna görög neve. Hérodotosz következő mondata: „Az agathürszoszok a legfényűzőbbek az emberek között, s leginkább aranyat viselők.” Ugyancsak hiteles, gondoljunk csak Erdély aranybányáira (Abrudbánya, Zalatna, stb.) és az Erdélyből jövő folyók középkorig sodortak magukkal aranyrögöket. Méltán említi hát a szerző őket aranygazdag ország lakóinak. Tovább folytatva leírja: „Közösen élnek nemi életet asszonyaikkal, hogy egymás testvéreinek tudják magukat, s valamilyen rokonoknak számítván ne viseltesenek se irigységgel, se gyűlöléssel egymás iránt.” A mondat valamilyen csoportházasság, még inkább a több menedéket egybefogó nagycsalád intézményét örökíthette ránk. Az agathürszoszokról későbbi szerzők elmondják, hogy hajukat kékesre festették, és testüket tetoválták.

E korszakot a régészet szkíta kornak, népeit szkítáknak szoktak nevezni. Talán úgy értek a Kárpát-medencébe és közvetlen vidékünkre, hogy I. Dareiosz perzsa király Kr. e. 531-ben átkelve az Al-Duna szállásterületükön indított támadást a szkíták ellen, akiknek egy része elhagyta lakóhelyét és új hazába költözött. A Sándorfalva-Eperjesen és Csanytelek-Újhalastón végzett ásatások sírleletei őrzik emléküket. A szkíta név és kultúra egyébként több népet takar, akiknek lehetett más etnikumuk, de életmódjuk alapján egységes, azonos kultúrát képviseltek. Ekkor jelentek meg egyébként vidékünkön először a fazekaskorongon készült edények.

Azon túl, hogy vidékünk szkítának mondott tárgyi hagyatékát a régészek elének tarták, úgy tűnik, a Tisza folyó nevét is ők hagyományozták ránk. A nyelvtudósok fejtegetéséből úgy tűnik, a korábbi dák, kelta vagy szláv származással szemben a folyó neve agathürszosz eredetű. A feltehetően valamilyen iráni nyelvet beszélő nép a szigünnákkal rokon nyelvű volt. Ezt a nevet könnyen örökíthették tovább az iráni nyelvű jazigok valamint a törökös nyelvű hunok és avarok, és könnyen átvehették a szlávok és a magyarok az eredendően a folyó jelentésű szót. Az agathürszoszok népe a későbbiek során a trák nyelvű jövevényekbe olvadt be.

A tájon a Kr. e. II. században új nép jelent meg, a kelta. Közülük is a szkordiszkoszok és talán a tauriszkoszok telepedtek le vidékünkön. Szegedhez legközelebb feltárt leleteik Szőregen és Kiszomboron kerültek elő, sőt Szeged helyén, vagy annak közelében ők alapították Partiszkon városát, amint Ptolemaiosz földrajztudós leírásából kiderül. E névből szintén kiolvasható a Tisza neve. A szkordiszkoszok két évszázadig tartották magukat, majd tovább mentek. Merlin varázsló népe, az egész kelta nép végül Európa nyugati határán Bretagne-ban és Írország területén találta meg máig tartóan életerét. Tovább menni nem tudtak.

A görög földre is mélyen behatoló kelták ereje a Kr. e. I. századra meggyengült. Ezt használta fel a dák, más néven geta törzsi vezér, Burebista, aki az Erdélyben és az Al-Duna síkságán élő a dák-geta népet erős államba szervezte, és a környező népek ellen kemény hadjáratokat viselt. Ennek nyomán távoztak a kelták vidékünkéről. Hogy a korszak népei mennyire mozgásban voltak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint ebben az időben Szegedtől északra élt a bój nép, ők az Itáliában Kr. e. 191-ben elszenvedett vereség után az alpesi Duna-szakaszhoz (Bayern, Böhmen) vándoroltak, és a mai napig tartóan ott léteztek meg hazájukat. A Kr. e. 2. századtól a Kr. u. 1. század első harmadáig bekövetkezett változások nehezen kísérhetők nyomón. Nehéz például elkülöníteni az írott források alapján bizonyított dák jelenlét tárgyi hagyatékát a más népek után maradt leletek anyagától. Mindenesetre az kétségtelen, hogy vidékünk ekkor a délkelet európai népek kultúrkörébe és érdekszférájába tartozott.

Az emberi történelmek és az egyes népek történetének egyformán természetes állapota a mozgás, a harcok és a béke ideje. Ha végigtekintünk városunk és vidéke eddigi bemutatott történetén, feltétlenül erre a következtetésre kell jutnunk, pedig még nem értünk el a népvándorlás koráig és az utána bekövetkező több évszázados avar uralom idejéig. A történés szívesebben időz a békés, építő korszakok bemutatásánál, hiszen gyarapodásról, növekedésről és fejlődésről számolhat be. Talán azért is, mert ritkábban adódik lehetőség rá, mint a népmozgások bemutatására, amikor nemcsak költözésről, menekülésről és csatákról kell beszámolnia, hanem a velük együtt járó szenvedésekről, sorsfordulókról és bajokról. Az olvasónak szintén nehezebb követni a sok évszám, népnév, csatahely és helynév áttekintésével együttjáró részeket. Közülük keveset lehet megjegyezni, leginkább ezek tűnnek el az emlékezetből. Nem véletlenül, mert állandóan újak és újak követik egymást. Európának több olyan vidéke van, ahol nyomon követhető az állandó változás, gondoljunk csak a mediterrán világ partvidékeire, ahol egymást követően és egymás mellett számos nép élt, kultúrák telepedtek egymásra és egymás mellé. Ne tévesszen meg bennünket az utóbbi évezred, amely csak a felszínes szemlélőnek mutat csalfán nagy állandóságot.

A fenti kis pihentető kitérő után visszakapcsolódva történetünkhez a változások kora után éppen egy viszonylag nyugodtabb háborúktól azonban egyáltalán nem mentes időszak következik az Alföld és közvetlen vidékünk történetében, mégpedig a szarmaták kora, amely a Kr. u. 10–20-as évektől 410-ig tartott, hogy utána a népvándorlások népeket, adatokat, évszámokat hozó ideje következzenek.

A szarmaták népének az Alföldre településében a rómaiak játszottak szerepet — akik a mediterrán kultúrát Európa eddigi története során északi irányban a legtávolabbi terjesztették —, ugyanis Pannónia meghódítása (Kr. e. 35–Kr. u. 9) után, hogy határait biztosítsák, a Duna torkolatvidékéről előbb (I. sz.) a Duna–Tisza közére telepítették a szarmata jazigokat. Majd miután Trajánusz császár Kr. u. 106-ban aratott győzelmét követően megszerezte Dácia tartományt, a Tiszántúlra telepítették az ugyancsak szarmata roxolánokat. Az iráni nyelvű harcias nomád nép, akiknek vadságáról a Fekete-tenger partjára, Tomiba száműzött Ovidius is megemlékezett, sőt elpanaszolta, hogy ott annyira urak voltak, hogy neki hasznos volt megtanulnia nyelvüket. A Kárpát-medencében letelepült korábban nomád szarmaták agrárgazdaságot folytató lett, mint annyi előtűk és utánuk ide érkező nemzet.

A szarmatákról a római auctorok leírásából már többet tudunk, nagyobb az írásbeliségben fennmaradt hagyományuk elődeiknél. Az már szinte közhelynek számít, hogy mint harcias nép sokszor támadták a római limeseket, annak ellenére, hogy éppen azok védelmére telepítették be őket. Értesülünk arról, hogy a már letelepedett szarmaták nemcsak könnyű, szalmából épített kunyhókban éltek, hanem erős, deszkából épített házakban is laktak, sőt Ptole-

maiosz a Duna–Tisza közén állt városzerű településeikről emlékezik meg. Egy késő római író kiemelte, hogy csak a mezőkön folytatott lovas csatangolással és harccal foglalkoztak, a békét nem ismerték. Ausonius római költő rabló hajlamukról írt. Tacitus Germania-jában sajátos megfigyelést írt le, amely szerint a germán bastarnák előkelői a szarmatákkal kötött házasság során rútakká válnak. (Itt bizonyára irodalmi közhelyel, tóposszal állunk szemben.) Az idősebb Plinius leírta, hogy a férfiak tetoválják testüket, és fő táplálékuk a lóvérral vagy lótejvel kevert köleskása. Tacitus és Lucanus feljegyzései, valamint a Traiánusz oszlopon látható ábrázolásuk alapján hosszú köpenyt és bő nadrágot viseltek.

A szarmaták történeténél azért is időzünk többet, mert azon túl, hogy a városhoz közel, Dorozsmán, a Jerney-téglagyárban és a város határában a Csongrádi út mellett tárták fel nyomaikat, időszakukban minden bizonnyal Szegednél római őrállomást is létesítettek. A két provincia, Pannonia és Dácia között a Dunaszekcsővel szemben épített erődből, Lugióból indult az út, amely a tiszai átkelés után a Maros melletti ősi, már általunk említett vonalon vitt tovább Dácia felé, amit bizonyítanak a Csanádon talált római téglák. Értelemszerűen adódik, hogy már a neolitikum idején használt jó átkelőt vették igénybe a rómaiak a Partiscus-on, a Tiszán való átkeléshez, és mellette építették az őrállomást. Az út átkelője, amelyet a középkoron át végig használtak, önmagában bizonyítéka annak: ha valóban létesítettek a rómaiak őrállomást a tiszai átkelőnél, az csak Szegeden lehetett. A járt utat egyébként, ha nagy kényszer nem vitt rá, sohasem hagyták el járatlánért még a korai időszakokban sem. Kézzel fogható bizonyítékai az őrállomásnak csak a római padlótéglák, amelyeket a vár 1881–82. évi bontása során találtak eredeti helyzetben a Vár és a Deák Ferenc utca sarkán. Másodlagos helyzetben a vár falába falazva felleltek még római feliratos követ és egy 2. századi márványszobor töredékét, egy fehér márvány férfitestet. Ez utóbbi másodlagos (netalán harmadlagos) helyzetben talált töredékek érkezhettek később, a vár építésekor, ám a padlótéglácskák csanádi társaikkal együtt bizonyítékai a római jelenlétnek, és annak, hogy Partiszkon valóban a mai város legősibb, leginkább megtelepedésre alkalmas helyén állt. Egyébként földrajzi és forgalmi helyzeténél fogva nem véletlen, hogy más népek korábban és később is egyaránt „rátaláltak” a stratégiaileg fontos helyre.

A kései szarmata kor egybe esik a nagy népvándorlás hajnalával. A keletről induló nagy nyomás hatására a népek vándorútja lesz a Kárpát-medence. A nagy népmozgás első hírnökei, a vandálok végül Észak–Afrikában letek hazát. Annak emlékét, hogy az Iberiai félszigeten is állomásoztak egy ideig, Andalúzia neve máig fenntartotta.

A szarmaták vidékünkön tartózkodásának utolsó, kései időszakában a keletről jövő germán népek, a gótok és a gepidák egyre inkább kiterjesztették hatalmi övezetüket. A gótok Erdély felől, a gepidák pedig a Tisza felső folyásának irányából nyomultak dél felé. 332-ben a nyugati gótok megtámadták a szarmatákat, akik csak római segítséggel (Nagy Konstantin császár) tudták a veszélyt elhárítani. Ugyanakkor a szabadok és a szolgák, akik kezébe a gót veszély idején fegyvert adtak, szembeszálltak uraikkal. A belső harc ellenére támadásokat intéztek a római limesek ellen, amelynek megfékezésére II. Konstantinus császár 358 tavaszán büntető hadjáratot indított ellenük. Egy részüket messze űzte, majd visszatérve immár a szabadokkal együtt hódoltatta a szolgák népét a Maros előtti területen is. Támogatásával a szabadok megszilárdították hatalmukat. A császár saját vérükből való királyt is állított számukra, amely elrendezés következményeként a szarmaták a hunok megjelenéséig urai maradtak Szeged és környéke területének.

A szarmaták ebben az időben az árterek, azaz a rétségi vidék kiemelkedő hátságain egyrészt nagyobb faluszerű településeken laktak, másrészt egymás mellett sűrűn elhelyezkedő tanyaszerű telepeken éltek, ami földművelő és áll-

lattartó életmódjuk egyértelmű bizonyítéka. Kerámiájukra jellemzőek a szürke, lesimitott, vagy bekarcolt, egyenes vagy hullámvonalakkal, bordákkal díszített edények. A szarmaták sírleleteik mellett más emlékeket is hagytak ránk. Minden bizonnyal ők építették azt a nyomában még látható sáncrendszer, amely mellett északi és keleti határukat védte a betolakodókkal szemben. A hosszan elnyúló védelmi rendszer sem nyújtott menedéket számukra, mert a Tisza bal partján új, addig ismeretlen nép jelent meg, amelyet egységes leletanyaga alapján Tápé–Malajdok csoportnak nevez a régészettudomány, és amelyet a gepidákhoz köt. Bár efféle leletanyagot a folyó jobb partján Sándorfalva–Eperjesen szintén feltártak, mégis azt kell mondanunk, hogy a hunok megjelenésével bekövetkezett nagy népmozgás, menekülés, tovább vándorlás ellenére a szarmaták a Duna–Tisza közén a helyükön maradtak. E változások általában sohasem úgy következtek be, hogy az egész népesség távozott. Gyakran jelentős egységek maradtak eredeti helyükön, amelyek később beolvadtak az érkező új népességbe, vagy ritkán az utóbbiak az előbbiekre. Gondoljunk csak a Baskíriában maradt egykori, Julianus barát, által felfedezett magyarokra, akiket végül a tatár roham söpört el, és vert szét véglegesen az őshazában.

Az eddig viszonylag stabil etnikai képet a hunok szélvész gyorsaságú Európába törése változtatta meg. Az itt élt népek közül többen a helyükön maradtak, mások nyugat felé illetve a Római Birodalomba keredezkedve menekültek. A 375 táján feltűnő nép előbb a Dnyeszter mentén a gótok már előbb keleti és nyugati részre tagolódott birodalmát foglalta el, majd a hun konföderáció nyugati szárnya az Al-Duna mentén rendezkedett be Uldin fejedelem vezetésével. Innen indultak az Alföld elfoglalására, pontosabban ezt már alávetett népeik révén vették birtokukba. Az alánok által leigázott gepidák egy része a helyükön maradt, a nyugati gótok a római birodalom balkáni részébe költöztek. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a hunok az V. század 20-as éveiben már az Alföldön rendezték be az Aral-tótól az Atlanti-óceánig terjedő birodalmuk központját, amely Priszkosz rétor leírásából következett a Duna–Tisza közén, valahol Szeged közelében lehetett. Itt járt egy kelet-római birodalmi küldöttség tagjaként Attila (434–453) hun fejedelem udvarában Priszkosz rétor, aki a leginkább valós képet rajzolta meg a hunokról és legfőnyesebb korszakuk királyáról, Attiláról.

A küldöttség a Dunán átkelve három folyón (Bega, Temes, Tisza) túl jutva érkezett a fővárosba. Közben a barbárok, feltehetően szarmaták vagy gepidák őket medosz nevű borral, a szolgákat pedig árpából készült sörfésűvel (kamon) kínálták. Attila fő szállásán szorosan egymás mellé illesztett deszkából épített házakból álló nagykiterjedésű városzerű település fogadta őket. Egyedül Onegesiosznak, Attila főemberének a fürdőháza épült kőből, amelyhez az építőanyagot Pannóniából, azaz a Dunántúlról hozták. A leírásból arra lehet következtetni, hogy a hely, ahol Attila fogadta őket, valahol a szegedi határban vagy annak közelében lehetett, ahol jelenlétüket a nagyszéksői fejedelmi halotti lelet bizonyítja, amit azonban nem köthetünk Attilához. Éppen elég legenda kapcsolódik hozzá, főképp Szegeden és környékén élt tovább a hunok és Attila emléke. Különösen hosszan élt a népi emlékezetben az Ipolyi Arnold által megfogalmazott három koporsóban temetéses romantikus, merész története, illetve az, amely szerint valamelyik folyó mélyén alussza örök álmát. Valójában két évvel a catalaunumi csata (451) után, hatalma tetőpontján 453-ban halt meg, és holttestét halotti tor után titokban helyezték örök nyugalomra.

Fiai (Ellák, Irnek, Dengerik) a hatalmon nem tudván megosztózni harcba keveredtek egymással, végül a viszálykodó hunokat a közelebről nem ismeretes pannóniai Nedao folyó mellett Ardarich gepida király vezetésével a german népek koalíciója győzte le, a hunokat azután vezéreik kivezették a Kárpátoktól keletre fekvő pusztákra, ahol nomád életmódjuk folytatására nyílt lehetőségük.

Földbe rejtve hagyták itt a hagyatékkukra jellemző cserépüstöket, amelyek a nyugati sűtő nemzetekkel szemben jól mutatják, hogy a keleti főző népekhez tartoztak, ti. ételüket nem sütve, hanem egészségesebb módon, főzve fogyasztották. Jelenlétüknek számos emléke maradt fenn mondákban és tudós szerzők elbeszéléseiben, amelyhez nemcsak a német Niebelung ének, hanem a magyar krónikában Ákos mester nyomán fennmaradt hun-magyar rokonság története is tartozik, amelynek alapján reneszánsz szerzők (pl. Ransanus, Oláh Miklós) síviesen vontak párhuzamot a hunok és magyarok között. A hunok, mint Európába zúduló, annak világától idegen nép gyors sikereikkel megdöbentették és megrendítették a kor emberét. Ennek az élménynek a lecsapódása maradt fenn a kortárs szerzők műveiben. Jegyezzük meg, valóban olyan ritka pillanatról volt szó, amikor egy keletről jött nép Európát a nyugati szélég hatalmi körébe yonta, vagy legalábbis az itt élőknek rettegni kellett megjelenésüktől.

A népvándorlás-kor sokat emlegetett gót származású történetírója, Jordanes szerint a hunok felett győzedelmeskedő gepidák országának határai a Tisza, a Duna, az Olt és a Kárpátok voltak, de a béke az ő malmuk alatt sem érkezett e vidékre. A területen élt germán népek egymással viszálykodtak, ám a herulok kivételével mégis itt maradtak a Kárpát-medencében. A nagy változások újra majd jó száz év múlva az avarok megjelenésével következtek be. A népek nagy vándorútján minden itt járt náció hagyott nyomot maga után, a gepidák is. Baksról, Bordány-Mező dűlőről és Kunhalomról valamint Kistelekről kerültek elő rájuk jellemző élvéséses csatok és fibulák, Szegedről pedig férfi fegyverzet eszközei valamint női ékszerek és agyagedények.

Az avarok Kárpát-medencébe érkezését a gepida longobárd ellentét gyorsította meg, ugyanis a két germán nép közül egyik sem tudta maga alá gyűrni a másikat. Végül a Szirmiumtól (Sremska Mitrovica) északra lakó longobárd király, Alboin — amint Menondrosz Protéktor görög történetíró lejegyezte — Baján avar kagánhoz fordult segítségért. Jóllehet a longobárdok önmaguk győzték le (567) szállásterületük középpontjában, valahol városunk környékén a gepidákat, az avarok az előzetes egyezségnek megfelelően elfoglalták a gepidák országát. Erre, felmérve a helyzetet, a longobárdok Itáliába költöztek. Lombardia neve máig őrzi emléküket. A gepidák pedig szétszóródtak. Egy részük Itáliába ment, az ellenség longobárdokkal, a másik avar uralom alá került vagy bizánci szolgálatba állott, és felszívódott e népekbe. Így került két nép vitája nyomán a nevető harmadik az Alföldre, és lett hamarosan az egész Kárpát-medence ura, amely mintegy 300 évre a hunok után és a magyarok előtt egyesítette a területén élő népeket egy hatalom alatt egy országba. Sajátos a Duna tájék története, ahol a keleti és nyugati nagy népek szorításában élő számos népcsoport hol egymástól elkülönülve él, hol nagy birodalmak vagy országok lakójaként. A történelem legtöbbször ilyen módon, más szereplőkkel ismétli önmagát immár 2000 éve, legalábbis azóta szereztünk ismereteket róla.

Az avarok, mint minden nyugatra tartó nép, megtelepedtek Szeged környékén. A szőregi avar temető, amely egy gepidának a tovább használata, frappáns bizonyítéka ennek. A kelet-nyugati tájolású sírokat felváltják az észak-déli tájolásúak. A fontos átkelőhelyet és a sószállítási útvonalát ellenőrző avarok sírjaiba akadt itt a régész ásója. Sajátos vonása a helyi avar történetnek, hogy az írott források nem emlékeznek meg Szeged vidékéről, annál több lelet (Szőreg, Csengele, Kunhalom, stb.) árulkodik jelenlétükről.

A avarok belső Ázsiából látványos gyorsasággal 15 év alatt értek Európába, Alföldünkre. A korai leletanyag őrzi

ennek az útnak az emlékét. Indulási helyük emlékei a karikás markolatú kardok és a hosszúfűlű kengyélék. Középkori tartózkodásukról kardhüvelyek és a P valamint D alakú akasztófűlű szürke kerámia hagyaték árulkodik. Kiváló ötvöseik munkái mellett hagyatékukban a bizánci és a germán eredetű tárgyak szintén megtalálhatók, amelyek haditevékenységük irányába mellett kereskedelmi kapcsolataikra utalnak. A bizánci kapcsolat az avarság egész Kárpát-medencei jelenléte során mindvégig fontos szerepet játszott.

A számos hadi esemény papírravetése helyett, amelyek leírása fárasztó, olvasni unalmas, — amint a középkori oklevelek egyik nótáriusa jegyezte meg, miután elunta a sok hadi dicsőség leírását, amelyekért királyi adomány járt, vagy keveset fizettek neki a tollforgatásért —, nézzük meg e nép harcmódorát és életmódját. E pusztai nomádok világa — amint másoké is — teljesen hasonló a honfoglaló magyarokéhoz. Nem véletlen, hogy az Európában egyedülálló etnikumot képviselő magyarság számos tudósa és tollforgatója a hunok mellett éppen bennük találta meg a rokonokat.

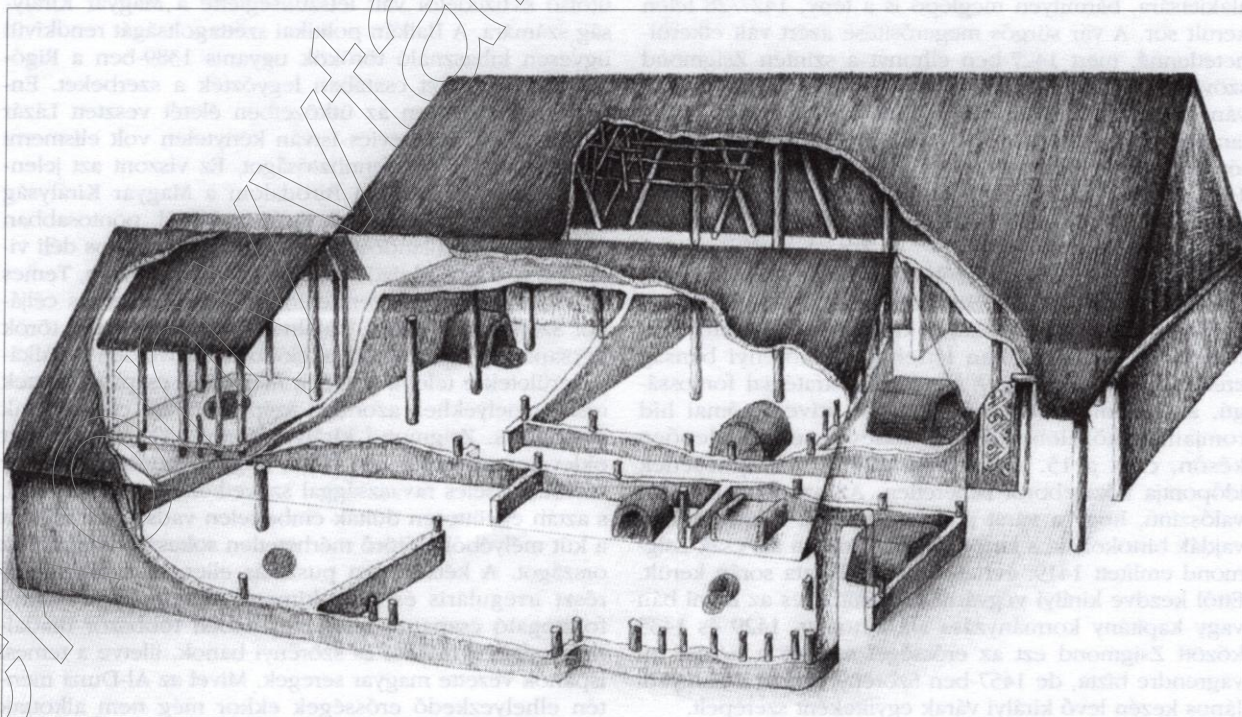
Maurikiosz Sztrategikonjában leírja, hogy az avarok a kagán szigorú egyeduralma alatt élnek, a főemberek szigorú büntetésekkel vasfegyelmet gyakorolnak, lovas fegyverzetük elsőrendű. A vas-kenyelt feltehetően tőlük vették át a bizánciak. Sátoruk és zubbonyuk használatát a császáriak számára is javasolja a szerző. Hadi taktikájuk a lesvetéssel, az utánpótlási vonal elvágásával a szín-lelt futással majd visszafordulással és a kíméletlen üldözéssel a nomád harcmódorról árulkodik. Az íjját, nyilat kiválóan kezelő harcos lovával szinte összenőve küzd, a dárdával is jól bánik. A sok ló, amit magukkal visznek, nemcsak a gyors mozgást szolgálja, hanem táplálékot is ad. Békeidőben a harcosok a törzsek állatállományának legeltetésével foglalkoznak. Állataik február-márciusban a táplálékhiány miatt a leggyengébbek, szinte nincs harci értékük.

Településeik képét a korábbi időkben a földbe mélyített alapú jurták és sátrak határozták meg. Később a házakat hasonló módon félig a földbe süllyesztve építették. Egy-egy család vagy nagycsalád házát és udvarát négszögletes árokkal vette körül. A házakban kőtűzhely állt, a ház mellett kerek sütőkemencéket találtak a régészek. Az egykor nomád népesség letelepedett, téli szállásaikból falvak lettek, amire apróbb leletek, disznó és szárnyas csontvázak utalnak. Letelepült életmódra utalnak a hosszú ideig használt, sokszor ezer fős temetőik.

Az avarok közel harmadfél-száz évig tartó országlásának az idejét három korszakra osztotta a tudomány. Az első honfoglalásuktól (567–568) 630-ig terjedt, amikor nomád életformájukból adódóan kalandozásokat folytattak a Bizánci Birodalom területre, és országuk kiterjedt a kelet-európai pusztákra. Ennek a konstantinápolyi vereség és a keleti részek elszakítása vetett véget. A középső korszak a településterületük nyugat felé kiszélesítésével jellemezhető. A birodalom határát az Ens folyóig terjesztették ki. Ez a korszak a 670-től a 700-as, 720-as évekig, az ún. griffesindás népesség megjelenéséig tart, amely csoportban több kutató finnugorok megjelenését is feltételezi a Kárpát-medencében. A harmadik korszak az avar állam bukásáig, a 805 körüli időig tartott. A frankok támadásai (791. 795. 796) — az első Nagy Károly személyes vezetésével folyt — a birodalom nyugati részét zúzták szét. A Duna–Tisza közén lévő kagáni székhelyről (gyűrűsánc) 15 négy ökör vontatta szekéren szállították el a kincseket 795-ben, de maradt még belőle Nagy Károly Pipin nevű fiának is, aki 796-ban hódított csapataival. Végül az ország Tiszától keletre eső részét Krum bolgár kán foglalta el, és ettől e vidék a bolgár állam hatalmi övezetébe került. Így jutott Szeged és környéke bolgár fennhatóság alá a magyar honfoglalás idejéig.

Az innen a magyar honfoglalásig terjedő időszak, a 9. század története sok feltáratlan, fehér foltból álló korszak. Egyik fontos eseménye a szlávok, hátrahagyott régészeti anyagában nem megfogható, névanyagában (pl. Kanizsa, Csongrád, Gorzsa) máig élő nép, megjelenése Szegeden és tágabb vidékén. Amint a kutatás kimutatta, szűkebb pátriánkban közülük a pr(a)edenecent(us)ok, más néven abdrít(us)ok éltek. Velük és számos nép maradványával, köztük gepidákkal és avarokkal bizonyára találkoztak az ide érkező magyarok. Ám, hogy mi történt akkor, és milyen szerepet kap városunk ezen új időszakban, annak elbeszélésére a következőkben kerül sor.

Blazovich László

A déli végeken

Délkelet-Magyarország és a török veszély

A középkori Magyar Királyság déli határát a Duna-Száva összefolyásától keletre számos fontos erősség védte. Ezek közül Nándorfehérvár, Keve, Haram, Pozsezsín, Szentlászlóvár, Drankó, Orsova és Szörény voltak a legfontosabbak. Az említett erősségek, amelyek a 15. században kiépülő ún. első végvár vonal részét képezték – Nándorfehérvár kivételével – az Al-Duna bal partján helyezkedtek el, s közülük nem egy nagy forgalmú folyami átkelőt is ellenőrzött. Ezek a révek és a hozzájuk vezető utak, a dolog természetéből fakadóan, nemcsak kereskedelmi, hanem hadászati szempontból is rendkívül jelentősek voltak.

Az Al-Duna menti várak, természetesen, nem egy és ugyanazon időpontban épültek, s a 14–15. század során nem is tartoztak minden esetben a királyi joghatóság alá. Keve és Haram vára példának okáért biztosan Árpád-kori eredetű volt, mi több, Haram várát a magyarok egy késő római négyszögterod maradványainak a felhasználásával építették fel. Haram a krassói, Keve kezdetben a kevei, majd a valószínűleg 1346 táján egyesített krassó-kevei ispánság, később pedig a szörényi bán-ság tartozékának számított. 1445-ben viszont mindkét vár az erdélyi vajdai és még számos egyéb tisztséget is viselő Újlaki Miklós kezén volt. Szentlászló, Pozsezsín és Drankó vára, bizonyos korábbi előzmények után, a 15. század első felében nyerte el végső formáját. Az utóbbi két erősség kiépítésére Zsigmond 1419. évi al-dunai hadjáratát követően került sor. Ez pedig összefüggött azzal a ténnyel, hogy a Zsigmond szövetségesének számító havasalföldi fejedelem, Öreg Mircse (Mircea cel B. trin) 1418-ban meghalt, aminek következtében fejedelemsége váratlanul kihullott a Magyar Királyságot övező védelmi rendszerből. Mindkét erősség királyi végvár volt, de például 1429 és 1435 között, Zsigmond megbízásából, a német lovagrend gyakorolt felettük fennhatóságot. Szentlászlóvár komoly erősséggé való átalakítására, bármilyen meglepő is a tény, 1427/28 telén került sor. A vár sürgős megerősítése azért vált elkerülhetetlenné, mert 1427-ben elhunyt a szintén Zsigmond szövetségesének számító szerb despota, Lazarevics István, akinek galambóci vára a török kezére került. A Galambóccal szemközt, a Duna bal partján álló Szentlászlóvár, Drankóhoz és Pozsezsínhez hasonlóan, 1429 és 1435 között szintén a német lovagrend kezén volt, ellenben 1457-ben a Hunyadiak fennhatósága alatt álló királyi várak között említik.

Különösen érdekes a szóban forgó déli határszakasz két szélső erősségének, Szörényvárnak és Nándorfehérvárnak az esete. A Vaskapu kijáratánál található Szörényvár a 13. században létrehozott szörényi bán-ság eredeti központja volt. A rendkívüli stratégiai fontosságú, a hajdani Drobotánál a Dunát átívelő római híd romjainak közelében emelt, oklevelesen meglepően későn, csak a 15. században adatolt vár építésének időpontja közelebről ismeretlen. Az azonban roppant valószínű, hogy a várat a 14. században a havasalföldi vajdák birtokolták, s tartós magyar uralom alá csak Zsigmond említett 1419. évi al-dunai hadjárata során került. Ettől kezdve királyi végvárnak számított és az itteni bán vagy kapitány kormányzása alá tartozott. 1429 és 1435 között Zsigmond ezt az erősséget szintén a német lovagrendre bízta, de 1457-ben Szörény vára is a Hunyadi János kezén levő királyi várak egyikeként szerepelt.

A Duna és a Száva összefolyásánál, a Balkánt és a Kárpát-medencét összekötő fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjában fekvő Nándorfehérvár erőssége és városa a Honfoglalás óta kiemelkedő szerepet játszott a magyar történelemben, dacára annak, hogy a 10–14. században csak rövid időszakokra tartozott a magyar korona alá. Az antik Singidunum területén a 7–8. században jelentek meg a szlávok, s a város a 9. században a bolgárok fennhatósága alá került, akiktől mai neve (Belgrád/ Beograd) is származik. A magyarok a középkorban Nándorfehérvárnak nevezték a várost. Ez az elnevezés híven tükrözte az egykori bolgár uralmat, tudniillik a régi magyar nyelvben a dunai bolgárokat a nándor névvel illették. Az 1018-ban kirobbant bolgár–bizánci háborúskodás során Nándorfehérvárt Bizánc foglalta el, és csaknem kétszáz évig a fennhatósága alatt tartotta. A 13. század elejétől aztán váltakozva bolgár, magyar, illetve szerb kezén volt a vár és a város. I. Károly magyar király 1319-ben foglalta el Nándorfehérvárt Uroš szerb királytól, s az erősség ezt követően a 14. század során többnyire magyar uralom alatt állott. A Nagy Lajos halálát követő zűrzavaros években a lázadó Horvátok kerítették hatalmukba a várat, amelyet Zsigmond hívei Horváti János bán testvérétől, Lászlótól foglaltak vissza. Az akkori harcok során megrongálódott várat Lazarevics István szerb despota hozta tényleg rendbe, aki székhelyét is itt rendezte be. Lazarevics István 1427-ben bekövetkezett halála után a vár magyar fennhatóság alá került, élén királyi kapitány állt. Nándorfehérvár ettől kezdve a török által fenyegetett Magyar Királyság déli határa egyik legfontosabb erősségének számított. Önmagáért beszél az a tény, hogy Nándorfehérvár várát az 1456. évi magyar győzelemmel végződött ostrom után csak hozzávetőleg hét évtizeddel később, 1521-ben tudták bevenni a szultán hadai.

Az oszmán-törökökkel szembeni fellépés a 14. század utolsó évtizedétől vált létszükségletté a Magyar Királyság számára. A Balkán politikai széttagoltságát rendkívül ügyesen kihasználó törökök ugyanis 1389-ben a Rigómezőn megvívott csatában legyőzték a szerbeket. Ennek következtében az ütközetben életét vesztett Lázár kenéz utóda, Lazarevics István kénytelen volt elismerni Szerbiában a török fennhatóságot. Ez viszont azt jelentette, hogy az Oszmán Birodalom a Magyar Királyság közvetlen szomszédja lett. Ettől az időtől, pontosabban 1390-től fogva állandósultak a Szerbiával határos déli vidékeken, többek között az egykori Krassó, Keve, Temes és Torontál megyék területén a zsákmányszerzés céljából Szerbiából indított, hatalmas pusztítást okozó török becsapások. Ezekben az akciókban alapvetően a balkáni területekre telepített török megszálló csapatok vettek részt, amelyekhez azonban szép számmal csatlakoztak szerbek is. Zsigmond királynak egy 1390-ben kiadott oklevele egyenesen azt állítja, hogy a "gonosz szakadár szerbek" cseles ravaszsággal szövetségben a törökökkel, s aztán együttesen dúlták embertelen vadsággal "miként a kút mélyéből előtörő mérhetetlen sokaságú sáskák" az országot. A kétségtelen pusztítás ellenére a túlnyomórészt irreguláris és nem kimondottan nagy létszámú fosztogató csapatok felett kezdetben többször diadal-maskodtak a macsói és szörényi bánok, illetve a temesi ispánok vezette magyar seregek. Mivel az Al-Duna mentén elhelyezkedő erősségek ekkor még nem alkottak

Nándorfehérvár a 15. század elején

egységes határvédelmi övezetet, ezért a határvédelem feladata ebben a régióban elsősorban az említett úrszékviselők irányította mozgó alakulatokra hárult.

A török elleni fellépés azonban nem merült ki a védekezésben. Zsigmond és bárói ugyanis már 1389 őszén, valamint az azt követő években is többször vezettek támadó jellegű hadjáratokat Szerbiába. Ez egyértelműen arra utal, hogy Zsigmond a kezdetektől fogva komolyan vette a török veszélyt, bár annak igazi természetét valószínűleg nem ismerte fel.

Zsigmond először az Al-Duna jobb partján kialakított magyar határövezet kiszélesítésére gondolt. A magyar király áestín és Boraá várakat ugyan még 1389 őszén, a rigómezei csatát követően elfoglalta a szerbektől, továbbá Sárói László temesi ispán, valamint Perényi Miklós szörényi bán csapatai 1390-ben a braniévoíi területben szintén diadalmaskodtak a törökök felett, ám ezek a sikerek csak átmeneti jellegűnek bizonyultak. Ne feledjük ugyanis, hogy még 1389 őszén a törökök kezére került a szerbiai Galambóc, s hamarosan a Duna másik partján levő Orsova is. A magyarok számára sikert csupán az jelentett, hogy havasalföldi segítséggel 1395 nyarán el tudták foglalni a Duna bal partján fekvő Kisnikápoly várát. Ezzel fontos hídfőálláshoz jutottak, hiszen a középkori bolgár főváros, Timovo 1393. évi eleste után Bulgáriában is a szultán lett az úr.

Zsigmond 1396-ban döntő lépésre szánta el magát: gondos diplomáciai és katonai előkészítés után jelentős külföldi katonai segítséget is igénybe véve támadó hadjáratot próbált meg egyszer és mindenkorra kiszorítani a törököt Európából. A kereszties had azonban a bulgáriai Nikápoly mellett megsemmisítő vereséget szenvedett. Magyarország szerencséjére az oszmánok messze

nem használták ki a győzelem nyújtotta kedvező lehetőséget: I. Bajezid szultán inkább kisázsiai hódításait igyekezett növelni. Itt viszont hamarosan összeütközésbe került a mongol nagyhatalom feltámasztójával, Tamerlánal (Timur Lenkkel), aki az 1402-ben Ankara mellett megvívott csatában tönkrevverte Bajezid seregét.

Zsigmondnak a Török Birodalom átmeneti hanyatlása ellenére is rá kellett döbbsennie arra, hogy a nikápolyi kudarc után Magyarország számára már nem a támadás, hanem a védekezés a fő kérdés. Célja az volt, hogy magyar fennhatóság alá vonja Boszniát, Szerbiát és Havasalföldet, amelyek ütközőállamok formájában alkalmassak lettek volna az alapvetően II. Murád szultán uralkodása alatt (1421–1451) ismételten felerősödő török terjeszkedés feltartóztatására. Zsigmond az említett balkáni államok uralkodóit úgy igyekezett érdekeltté tenni a török elleni harcokban, hogy tekintélyes birtokokat adományozott nekik. A magyar uralkodó így nem csak szövetségesekre tett szert, akik persze nem minden esetben maradtak hűek hozzá, hanem fontos idegen országbeli várak is a kezére jutottak, amelyek közül több, beépülve a déli végvárvonalba, később komoly szerepet játszott Magyarország határának védelmében. Ez az elgondolás volt a lényege a Lazarevics István szerb despotával kötött 1426. évi tatai egyezménynek is. Ez a szerződés többek között azt tartalmazta, hogy Lazarevics halála után Zsigmondra száll 17 kisebb-nagyobb Duna menti vár, köztük a rendkívüli stratégiai fontosságú Nándorfehérvár és Galambóc erőssége is. Ezáltal a magyarok katonai szempontból igen előnyös helyzetbe kerültek volna Szerbiában, amihez még hozzátehetjük azt is, hogy így a Drina-Száva torkolatától a Duna-Morava torkolatáig húzódnó végvársor megtartemthette volna az

egységes magyar déli végvárrendszer alapjait is.

A szerb despota 1427 júliusában hunyt el. Zsigmond, aki az 1426 decembere és az 1428 novemberé közötti időszakban a déli határon tartózkodott, ahol az újabb török támadások, illetve Ozorai Pipo temesi ispán halála miatt egyébként is kritikus helyzet alakult ki, tüstént lépéseket tett Nándorfehérvár és Galambóc megszerzése érdekében. Ám hamarosan rá kellett döbbsennie, hogy az új szerb despota, Brankovics György, akit ő a tatabányai szerződésben Lazarevics utódjául ismert el, vonakodik átadni az egyezményben szereplő várakat. Nándorfehérvárral együtt 16 erődöt – igaz, ezek nagy részét az azonnali török ellentámadás következtében csak átmeneti időre – mégis viszonylag könnyen megszerzett Zsigmond, ám Galambóc várnagyával sehogy sem boldogult. A várnagy ugyanis 12 000 aranyat követelt Zsigmondtól Galambócért cserébe. Amint azonban kiderült, hogy a magyar király nem hajlandó fizetni, a várnagy a török kezére juttatta az erődöt.

1428 tavaszán jelentős, bár nem túlzottan nagy számú magyar sereg gyűlt össze Galambóc elfoglalására. A névlegesen a király, ténylegesen pedig a nagy tekintélyű örvendő temesi ispán, Rozgonyi István vezetése alatt álló magyar sereghez a Zsigmond szövetségeseinek számító Witold litván nagyfejedelem, illetve Dan hava-

salföldi vajda jóvoltából litván és román segédszerepek is csatlakoztak. A sereg összlétszáma 20 000 fő körül mozoghatott. Az áhított győzelem azonban elmaradt, tudniillik amikor a királyi sereg a végső, mindent eldöntő rohamra készült a több helyen omladozó falú erősség ellen, egy nagy létszámú had élén váratlanul megjelent maga a szultán. Zsigmond nem mert harcba bocsátkozni a többszörös túlerőben levő török sereggel, inkább fegyverszünetet ajánlott. Ezt a szultán el is fogadta. A fegyverszünet értelmében Galambóc továbbra is török kézben maradt, a magyar sereg viszont bántatlanul átkelhetett volna a Duna bal partjára. A törökök azonban nem tartották meg a szabad elvonulás ígértét, hanem rátámadtak a Dunán átkelő királyi hadra, óriási zűrzavart okozva ezzel a magyarok körében. A Dunán pánikszzerűen átkelő magyar sereg szerencsére nem szenvedett súlyos veszteséget, s magának Zsigmondnak sem esett baja, pedig élete a menekülés közben komoly veszélybe került.

Nem kívánván a 14–15. századi török–magyar viszony minden rezdülését nyomon követni, e helyütt csupán arra szeretnénk utalni, hogy Hunyadi Mátyás fejezte be a Zsigmond király által elkezdett déli végvárrendszer kiépítését. A 15. század második felére létrejött végvárrendszer gyakorlatilag két párhuzamos végvárvo-

Treffen mit Herrn General Mercy,
und den Türcken und Teckely bey
Szedin.

Mercy tábornok ütközte Szeged alatt

nalat jelentett. A második hozzávetőleg 50–150 km-rel beljebb helyezkedett el mint az első, s Karánsebes, Lugos, Temesvár, a szerémségi várak, Pétervárad, Banja Luka valamint Bihács tartoztak hozzá. A második vonal várai közül több magánkézen volt, ám ezek urait pénzbeli támogatásban részesítette a kicstár, így igyekezvén enyhíteni a katonatartás terhen. A második vonal várai szükség esetén segíteni tudták az elsöben levöket, s természetesen az a feladat is rájuk hárult, hogy az első vonalon átszivárgott ellenséget feltartóztassák. Kétségtelen, hogy a második védövonal egyik legfontosabb erőssége Temesvár volt. Az itteni várban székelö temesi ispánok már a 14. század végétöl döntö szerepet játszottak a török elleni hadjáratokban. Ebböl fakadóan hatáskörük szembeszökö módon megnöött. A 15. század elején Ozorai Pipo például temesi ispánként fennhatóságot gyakorolt Csanád, Arad, Keve, Krassó, Zaránd és Csongrád megyék felett is, és hozzávetöleg 15–20 királyi vár tartozott az igazgatása alá. Bár Ozorai halálakor Zsigmond, valószínűleg hatalmi-politikai okok miatt, megszüntette a temesi ispán kivételes hatáskörét, az hamar bebizonyosodott, hogy az egyre fenyegetöbbé válö török veszély miatt szükség van a hatalmi koncentrációra. Ezért 1441-ben, miként ezt Hunyadi János és Újlaki Miklós tevékenysége mutatja, ismét megvalósult a délkeleti országrész-egységes kormányzása. Ugyancsak Temesvár szolgált az Alsó-részek főkapitányának rezidenciájául. Ezt a - valószínűleg 1478-ban létrehozott - tisztséget, amelyet elsöként Kinizsi Pál viselt, szintén a temesi ispánok töltötték be. Az Alsó-részek főkapitányának jököre egyébként a délvidéki megyéken kívül az Al-Duna

és a Száva menti bánóságokra (Szörény, Nándorfehérvár, Szabács, Szrebernik) is kiterjedt. Ez a remekül kigondolt és kiépített, 1479 után nyugati és keleti részre oszlö végvári rendszer, amely a főparancsnokok által kormányzott hátországot is bevonta a védelembe, közel fél évszázadig biztosította a Magyar Királyság déli részének a védelmét.

1521 nyarán azonban végzetes esemény történt. Oláh Balázs vicebán augusztus 28-án, négyhetes hősies ellenállás után, szabad elvonulás fejében feladni kényszerült Nándorfehérvár várát. Ezzel megroppant az első védövonal. Az ekkor keletkezett rést a késöbbieken során nem sikerült betönni, s a török seregek hamarosan már az ország belseje felé nyomulhattak. Öt évvel késöbb, Nándorfehérvár elestének gyakorlatilag napra pontos évfordulóján, a szultán hadai Mohácsnál másfél-két óra leforgása alatt tönkreverték a Magyar Királyság 25 ezer főnyi seregét. Az ütközetben tízezernél is több harcos esett el a király katonái közül, s életét veszttette hét főpap, valamint számos főúr is. A csatából való menekülés közben a megáradt Csele-patak vizébe fulladt az ország ifjú uralkodója, II. Lajos is. A mohácsi vereségnek és a király halálának tragikus következményei lettek. A török előtt immár nem létezett végérvényesen leküzdhetetlen akadály: a királyi sereg megsemmisült, a kettös királyválasztás következtében az ország megosztottá vált, az életben maradt főurak pedig leginkább saját javaik védelmével, esetleg gyarapításával voltak elfoglalva. Ennek érdekében még a gyakori pártváltástól sem riadtak vissza.

A Duna-Tisza-Maros-köz jelentösebb városai és várai,

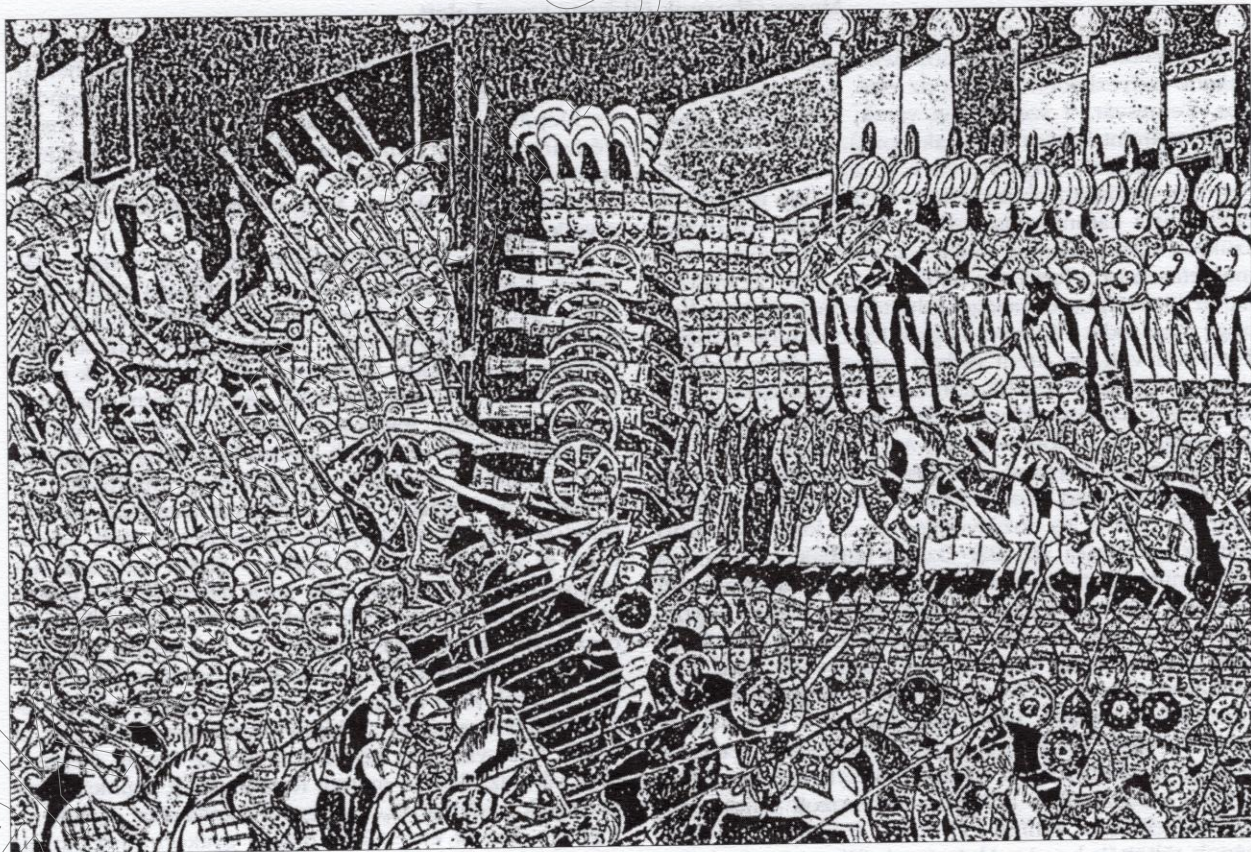

nevezetesen Temesvár, Csanád és Lipca, jóval az 1526-ban megvívott mohácsi csata után, egészen pontosan az 1551–52. évi török hadjárat során estek el. Ezt az összecsapás-sorozatát a Királyi Magyarország és Erdély egyesítésének nem kellőképpen előkészített és igencsak dilettáns módon történt végrehajtási kísérlete váltotta ki. Kétségtelen tény azonban az is, hogy az 1551. évi őszi ellencsapást a törökök is elkapkodták. Így következhetett be az a meglepő fordulat, hogy a Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég parancsnoksága alatt álló török sereg kudarcot vallott Temesvárnál. A Szokollu Mehmed vezette sereg, amely csak az európai birodalomrészt hadi-állt, 1551. október 17-től 27-ig ostromolta Temesvárt, amelynek kapitánya Losonczy István volt. Losonczy István Ferdinánd király hívének számított, aki valamikor 1551 nyarán vette át Temesvár és a hozzá kapcsolódó vidék irányítását. Erre csak azt követően kerülhetett sor, hogy Fráter György országgyűlési kísérletének eredményeként Ferdinánd király kezére jutott Szapolyai János egykori rendíthetetlen hívének, Petrovics Péter temesi ispánnak az uralmi közege. Fontos kiemelni, hogy a temesvári fiaskó volt a törökök első igazi kudarca a magyarországi várháborúk során. Nemcsak azért, mert szegényszemre el kellett takarodniuk Temesvár alól, hanem azért is, mert kénytelenek voltak kiűrtetni ekkor a már korábban megszerzett Lippát is.

Ezzel szemben az 1552-ben indított török támadás roppant sikeres volt, s a katonai akció eredményeként hatalmas magyar területek jutottak ekkor a Porta fennhatósága alá. Ezek a területek a Tisza mentén, a Tiszántúlon, a Dunántúl középső, valamint az Északi-középhegység nyugati részén feküdtek. Az említett hadjárat részeként ennek az esztendőnek a nyarán került sor éppen 450 évvel ezelőtt Temesvár újabb ostromára. A támadó török sereget ezúttal Ahmed másodvezír irányította, míg a védők élén ismét Losonczy Istvánt találjuk. A

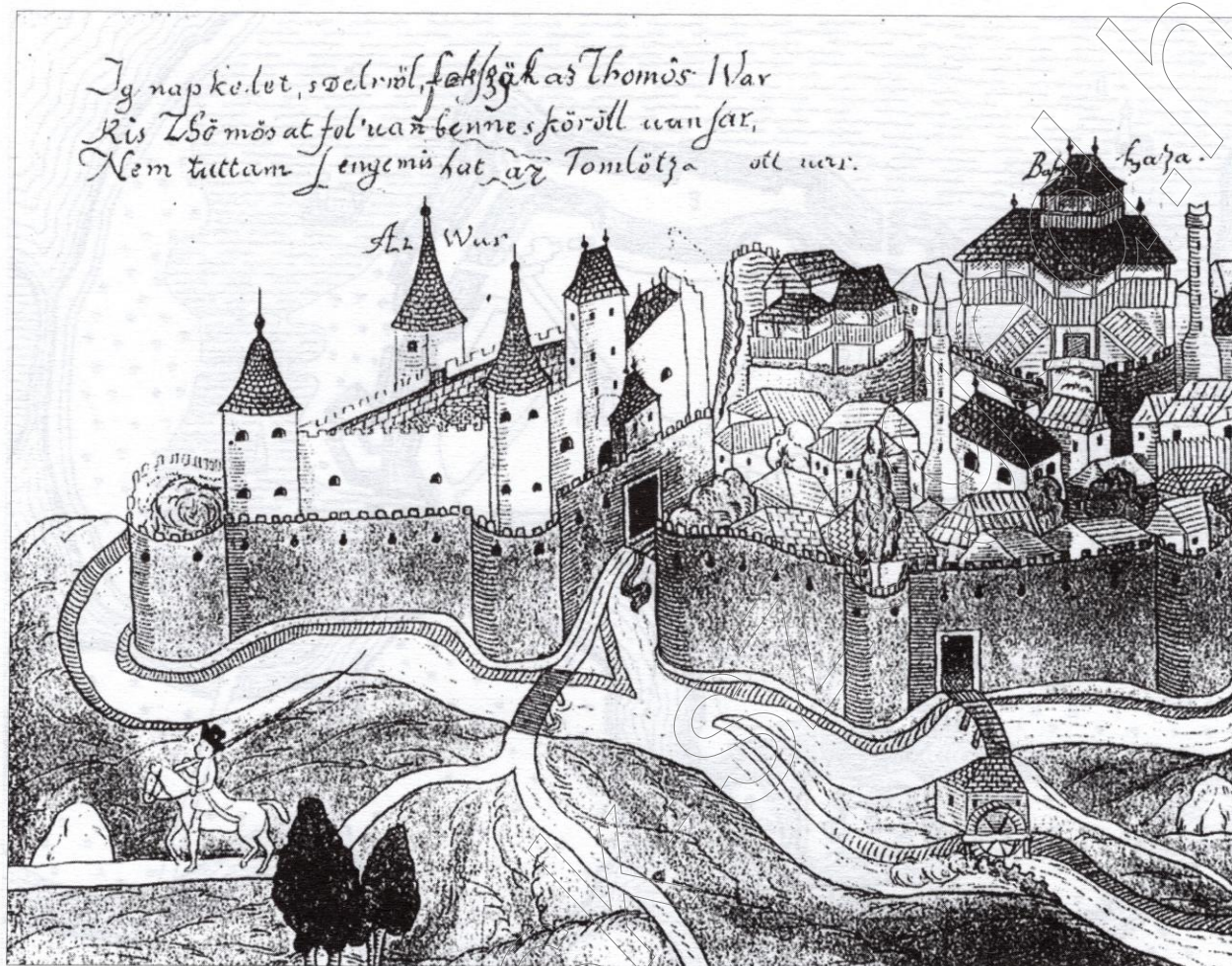
külső segítségben hiába reménykedő Losonczy és a hozzávetőleg 2 300 főre rúgó védősereg hősies helytállással bő egy hónapig tartotta fel a támadókat, akik június 24-én kezdtek hozzá a vár vívásához. A hosszú, véres ostrom során igen sokan estek el a védők közül, s csakhamar maga a vár is romokban hevert. Különösen kritikussá vált a helyzet július 25-én, amikor is a törökök elfoglalták a vár és a város összeköttetését biztosító Vizitornyot. Losonczy a városi polgároknak a vár, illetve a város feladására irányuló kérését július 25-én ugyan még visszautasította, ám a spanyol katonaság másnap kirobbant nyílt lázadásával szemben már tehetetlennek bizonyult. Így kénytelen volt beleegyezni abba, hogy egy magyar és egy spanyol tisztből álló küldöttség tárgyalásokat folytasson Ahmed pasával a vár feladásáról és a szabad elvonulás feltételeiről. A pasa hozzájárult ahhoz, hogy a védők kibontott zászlókkal, fegyvereiket és poggyászukat magukkal víve elhagyják a várat, sőt még azt is megígérte, hogy a várost megkíméli a kirablástól. Ahmed egészen odáig ment az alkudozásban, hogy kilátásba helyezte: azok a polgárok, akik nem kívánnak elköltözni Temesvárról, békében ott maradhatnak, és sem szabadságukban sem pedig vagyonukban nem fognak kárt szenvedni. Az elvonulás napját a holmijuk összecsomagolásával foglalatosságú városiakok nyomására Losonczy István kénytelen volt a következő napra, azaz 27-re halasztani, bár sejtette, hogy ezért a késlekedésért még nagy árat fognak fizetni. A török esküje valóban porhintésnek bizonyult, tudniillik a pasa, adott szavát megszegve, katonáival rátámadt a polgárok egy részével a városból elvonuló őrségre, és kapitányával együtt felkoncolta azt. Ezzel új fejezet kezdődött a város és a környező régió történetében.

Petrovics István

A mohácsi ütközet

Temesvár rajza 1650 tájáról

Teknősbéka a vízben

Temesvár a török bódoltság idején és az osztrák fennhatóság alatt

A törökök 1552-ben foglalták el Temesvárt, igen hamar berendezkedtek a városban, és azt a meghódított délvidék központjává tették. Azonban csupán katonai telepnek tekintették, kizárólagosan hadi jelentőségére fektetve a hangsúlyt. Ezért falait kijavították, és védőművében több újítást eszközöltek. A „Sziget”, vagy Kis-Palánk ismét betele-pült. A Nagy-Palánk, amely eddig csak a vártól keletre levő területre épült, most már attól északra és nyugatra is kiterjedt. Innen az a téves hit, hogy a Nagy-Palánk, amely kezdetben az ulicsi mezőre épült, most az ulicsi mező nevével együtt terjedt ki északra és nyugatra is. A törökök megszüntették a rommá lőtt „Vízitornyot”. A volt Hunyadi-palotát kijavították, és Kászim pasa lakhelyévé tették. A keresztény templomokat mecsetekké alakították. A pasán kívül csak az imám és a műezzinek laktak itt.

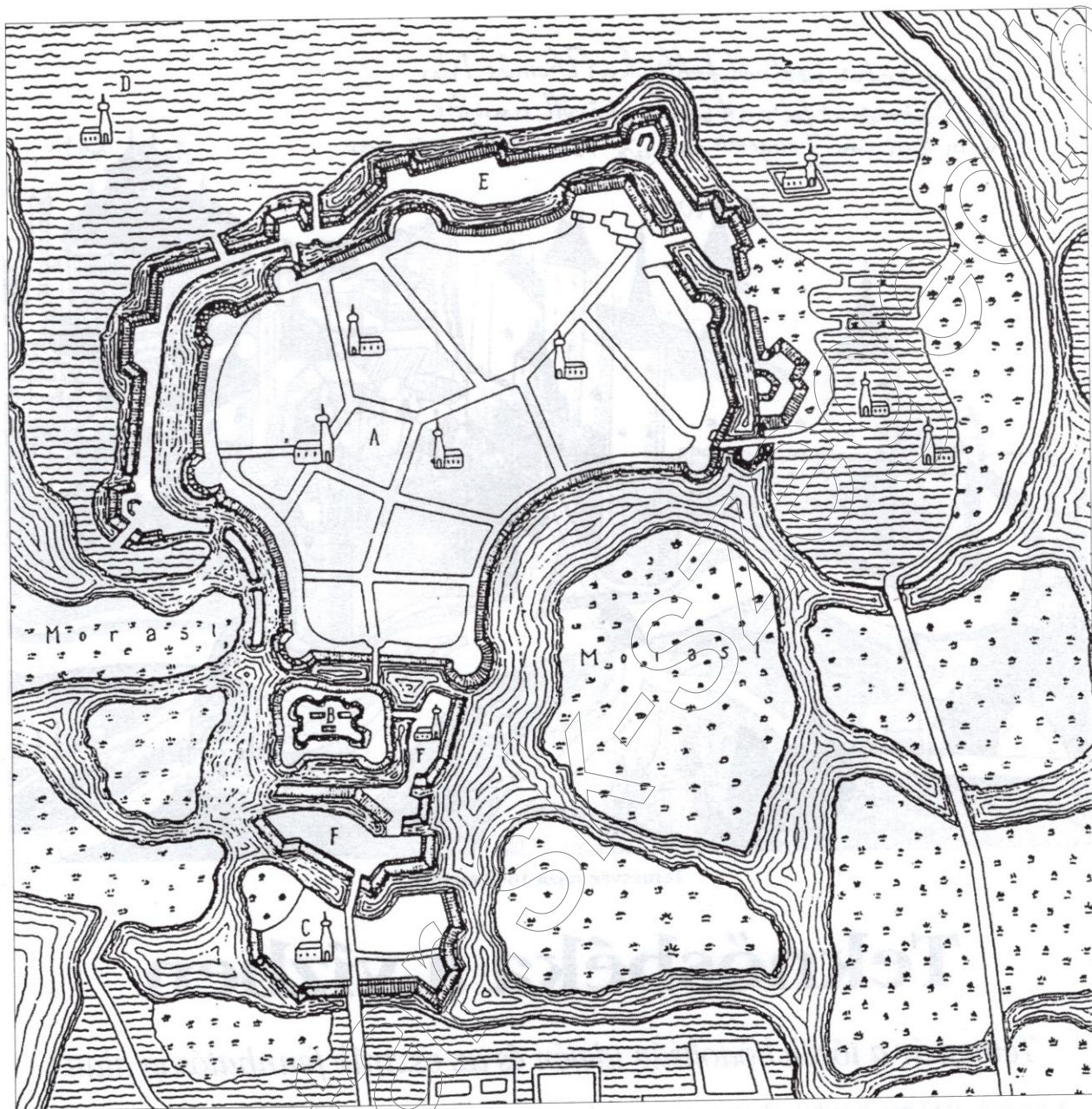
Evlija Cselebi török utazó, aki 1660-ban lakott a városban, így jellemezte azt: „Temesvár a Temes mocsarában oly módon áll, mintha teknősbéka feküdnék a vízben, négy lába a négy bástya, a belső vár [várkastély] a feje, teste pedig a vár egész terjedelméhez hasonlít, ötszög alakja van. Sem téglá, sem kő nincs benne, hanem az egész vastag tölgyfából készült erődítmény. Fonott só-

vénykerítése olyan, mintha vékony, fényes falkerítés lenne. Az ügyes építőmester, ezt a kerítést vadszőlőből készítette s mésszel bevonva, fehérszínű várat épített. A korhódó cölöpöket negyven éven át, egyenként mind kibúzzák s helyükre más fát tesznek, mivel ezek kijavítására betevő falu van rendelkezve. A fal szélessége ötven láb, néhány helyen betevő láb is van. A várnak öt kapuja van: ezek a kapuk fába erősített, boltozatos, kettős, erős, magas és széles vaskapuk. Valamennyi kapu előtt fából készült felvonó hidak vannak.”

Az osztrákok 1716-ban, közvetlenül az augusztus 5-ei győztes pétervárad csata után kezdték meg Temesvár ostromát. A császáriak erős hidakat építettek a vár körüli vizek felett, a mocsaras helyeken deszkákat szórtak szét, hogy megközelítsék azt. Az ostrom kezdetét a pasa északon lévő nyári rezidenciája elleni támadás vezette be. Ezt követően, 1716. augusztus 29-én 30 gránátos elfoglalta a törökök által elhagyott Nagy-Palánk alatti mecsetet.

A szeptember 1-e és 2-a közötti éjjelen megkezdtek az északi (nagy-palánki) falak előterében a lövészárkok ásását. Két támadási irányt hoztak létre. Egyiket a forrosi, a másikat pedig a monostori kapu irányában. A két

Temesvár 1718-ban

említett név valószínűleg ebből az időből, az osztrákoktól származik, és az egyiket a másiktól való megkülönböztető jelként használhatták az ostrom idején, egyfajta „széna-szalma”: „kelet-nyugat” értelemmel.

Szeptember 2-án a munkálatok már annyira előrehaladtak, hogy a lövészárkok teljes biztonságot jelentettek az ostromlóknak a várbeli török ágyúk lövedékeivel szemben. A lövészárkok a Nagy-Palánk falától mindössze 100 lépésnyi távolságra húzódtak.

A császáriak fő állásai tehát a Nagy-Palánk északi oldalánál voltak. Az ostromot Savoyai Jenő herceg vezette. Főbb tábornokai a következő személyek voltak: Heisler württembergi herceg, Albert braunschweigi herceg, Claudius Florimund Mercy tábornagy, Pálffy János gróf, Franz Wallis és mások. Szeptember 16-án Savoyai Jenő felszólította a törököket, hogy adják meg magukat, amit azok visszautasítottak. Az ostromlottak segítségére siető Kurd pasa által vezényelt 14.000 fős tatár sereget azonban, a császáriak a szeptember 21-én és 22-én zajló csatában szétszórták, majd két nap múlva, szeptember 24-

én sikerült két hidat verniük a Nagy-Palánkot övező vizesárok fölé. Miután a törökök a Nagy-Palánkból visszahúzódtak, október 1-én a császáriak elfoglalták a városrészt. Ezt követően az osztrákok megkísérelték elfoglalni a várat is, ahonnan azonban erős tűz alá vették őket a törökök. A császáriak új állásokat építettek ki, és ösztűz alá vonták a várat. Az ágyúzás főleg október 11-én erősödött meg, de a nagy esőzéseket követő áradások már kezdték kétségessé tenni az ostrom sikerét, amikor a császáriak meglepetésére a törökök az egyik erődre október 12-én kitűzték megadásuk jeléül a fehér zászlót. Az ostromban a császáriak halottainak és sebesülteinek száma 6599 volt. A vár átadására másnap, 1716. október 13-án került sor. A 18.000 török várvedőből 12.000 maradt életben. Ők azonban az egyezés értelmében, Ahmed pasa vezetése alatt békésen elhagyhatták a várat a déli kapun keresztül, és visszavonulhattak Belgrádba, miközben az északi kapun át Savoyai Jenő csapái élén bevonult a várba. Ettől kezdve ezt a kaput Jenő herceg-kapunak nevezték.

I. Bajazid

Frigyes Ágost

Savoyai Jenő

Miután az osztrákok birtokukba vették a várat, eldöntötték, hogy Temesvár várának el kell tűnnie ahhoz, hogy helyébe új vár épülhessen. A régi, török-kori vár falait bontani kezdték. A délkeleti falak alapjaira, a Hunyadi-várkastény és a lugosi (erdélyi) kapu közti szakaszon levő alapokra, már 1719-ben megkezdtek az erdélyinek nevezett kaszárnya építését, amelyet 1729-ben be is fejeztek. Hozzáláttak az új, 9 bástyára tervezett Vauban rendszer szerint épülő vár alapozásához is. Az alapkövet 1723. április 25-én tették le, nagy ünnepségek közepette ott, ahol az új várfal a régi felett észak felé halad. A jezsuiták naplója szerint az a bástya, amelynek alapkövét ekkor tették le, a Szent Ignác nevet kapta. Ezt később Florimund-bástyának nevezték. Az építkezés innen indult tovább észak felé. A Florimund bástya a mai Gyermekkorház mögött, a szakszervezetek épületének, a Comtim székházának és az Egyetemiek házának a helyén volt. 1734-ben készült el a Florimund bástyától északi irányban épülő Jenő bástya. Nevét Savoyai Jenő hercegről kapta. A mai „Timisoara 700” piac helyén volt, ahol néhány falrész ma is látható. A Hunyadi kastélyt körbefogó bástya, a „Kastény bástya” nevet, a mellette és tőle keletre levő, amely a lőporgyárat vette körül, Hamilton tábornok nevet kapta. Ez utóbbi a mai Electromotor Liceumtól keletre lévő tömbháznegyed helyén volt. A lőporraktár épületét csak 1965-ben bontották le, ma üres tér van a helyén.

A Jenő bástyától északi irányban, a mai ún. Új Klinika, valamint az azt körülvevő Botanikus Kert területén volt az Erzsébet bástya. Falából egy kis rész maradt fenn máig, a Botanikus Kert bejáratától balra, rajta műemlékjelző táblával, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a kis falrész az egykori várfalhoz tartozott. Az Új Klinikával átellenben, az aradi út keleti oldalán, a Károly bástya falából maradt meg mára még egy kis rész. Mellette, tőle keletre épült fel 1733-ra az egykori aradi kapu körüli aradi bástya, amelyből mára nem maradt fenn semmi. Ettől délre azonban, az egykori Teréz bástyának, amely 1730-33 között készült el, a nagy része mindmáig megmaradt. Ezt élelmezési raktárnak használták, „Proviánt-Haus” néven is ismerté. Ma az Etnográfiai Múzeum és a „Régi könyvek” Könyvtára van benne.

A kilenc várbástya közül a József bástya készült el utoljára. Ez 1744-45 között épült fel. 1757-ben került lebontásra, az 1723-ban Szent Katalinról elnevezett egykori Anjou-korabeli minorita templom, amely a régi lu-

gosi (erdélyi) kapuval szemközt (a mai Pedagógiai Liceum és részben a Posta épülete helyén) állt, a róla elnevezett Katalin városrészben, mert helyére az új vár külső, harmadik sánca épült.

Az új vár, amely a sorban már a negyedik volt, 1765-ig, tehát 45 évig épült égetett téglafelhasználásával. Mivel az új, Vauban rendszer szerint épülő vár saját falainak erejére támaszkodott és erősségét már nem a körülötte húzódó víz és mocsárhálózat jelentette, a mocsarakat lecsapolták, a Bega vizét pedig a Katalin-városnegyed felé, 1728-65 között csatornázták. Addig a Bega keleti irányból, az erdélyi várkapun át folyt be a várba, és a pétervárad kapun át folyt ki (nyugati irányba) a mai Continental szálloda és a mai Állami Opera épülete között), a kikötő pedig a vár területén, az akkori erdélyi kaszárnya udvarán volt (a mai park területén, amely a Continental szálloda mögött van). Az új téglafalak 4-5 méter szélesek voltak. A vár körül, azon kívül egy mély árok húzódott. Ezt befelé, a vársík föld és palánk erődítése, majd pedig dupla téglafal követte. A falakat egymástól is mély árkok választották el, és boltozatos alagutak kötötték össze, amelyeken át állandó összeköttetésben álltak egymással. A külső árokba a Bega vizét vezették be a mai Gyárvaros irányából. Szükség esetén a másik két belső árkot is el lehetett árasztani vízzel. Ezáltal azokat könnyűszerrel lehetett tisztítani, mert a Begából szabadeséssel folyt be a víz az árkokba egy fedett, földalatti csatornán át.

Az 1716-ban készült, Temesvár ostromát bemutató terrázon, a Kis-Palánkból déli irányba, a mocsarakon átívelő 500 ölnyi (949 m) „hosszú híd” látható, amely a mai Erzsébetváros és Gyárvaros közti területen volt. Ezt 1734 előtt bontották le. A város felőli belső falak voltak a legmagasabbak, elérték a mintegy 10-12 métert is. A másik két fal kifelé fokozatosan alacsonyodott. Ezeket követte kívülről a földből emelt erődítés, amelynek külső része enyhén lejtett. Ez volt az ún. „Glacis”, és az erőd legkülső részét képezte, méretre kisebb volt, és úgy lejtett, hogy az első falról a támadó látható legyen, és ne tudjon védekezni a várból rázúduló golyók ellen. A „Glacis” (Vallum) vonalától kifelé húzódott az „Esplanada” vagy vársík, attól egészen 500 ölig (949 m). Ezen a területen tiltott volt mindenféle építkezés, mert az fedezetet jelenthetett az ellenség számára. 1868 után ezt a távolságot az osztrák-magyar hatóság 300 öltre (569 m) csökkentette.

A várba csak annak három kapuján át lehetett bejut-

ni. Az első (belső) várfalig 2-2 fahídon át lehetett eljutni, amelyek a várarkokat ívelték át. Ezeket ért el a várba igyekvő a kapuig, amelynek felvonóhidját a mellette lévő bástyák védték több alagút segítségével. A három kapu a következő volt:

1. Az északra nyíló *bécsi kapu* (a mai aradi úton állt a vasúti átjáró előtt néhány méterrel beljebb, a város felőli oldalon). Ez a kapu 1735-50 között épült meg, majd 1877-78 között kiszélesítették, végül pedig 1891-ben lebontották.

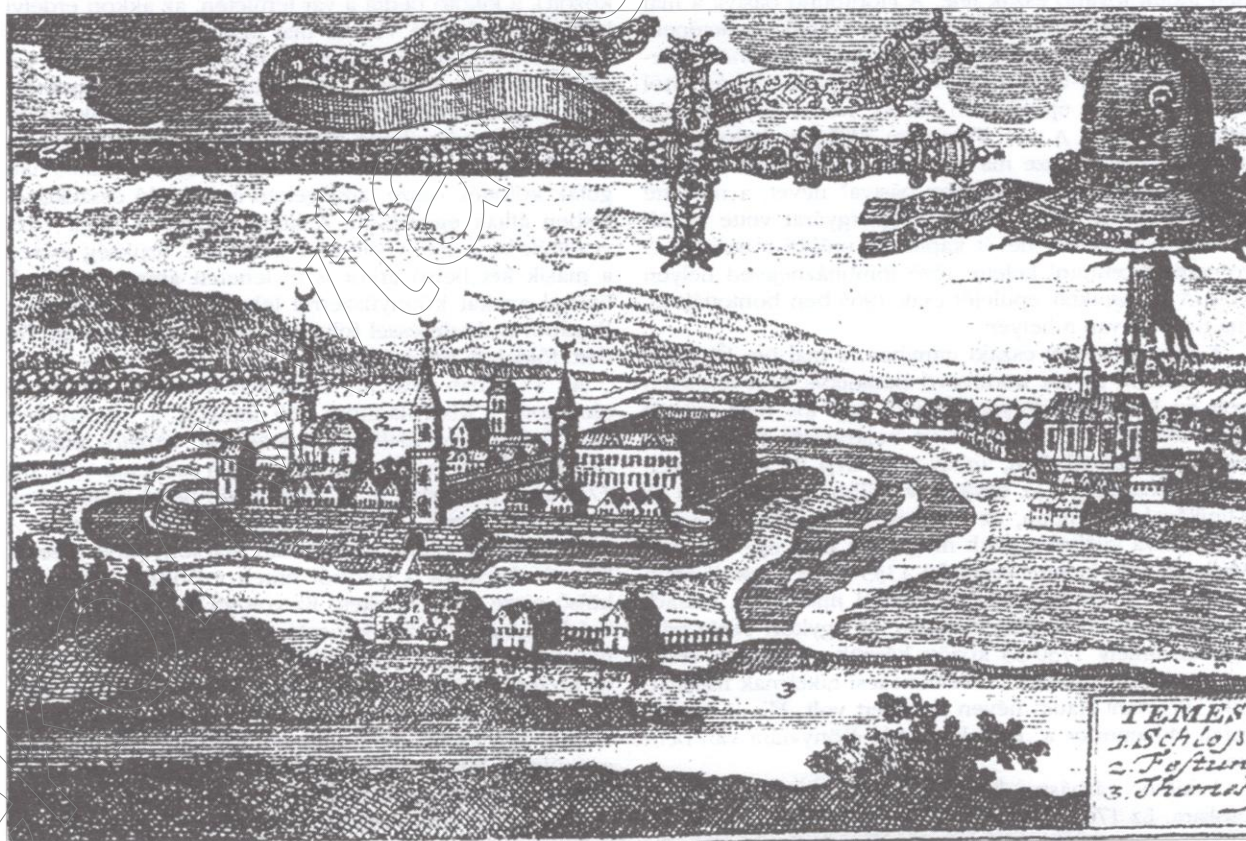
2. A keletre nyíló *erdélyi kapu* (eredetileg lugosi kapu, a mai Continental szálloda északkeleti sarka előtt állt és a Gyárváros irányába nyílott). 1735-ben épült, 1877-ben kiszélesítették és 1891-ben bontották le.

3. A délre nyíló *belgrádi kapu*, 1730-ban a Kastélybástya keleti oldalára épült, de 1745-ben megszüntették és befalazták. Helyette a Kastélybástya nyugati oldalán nyitottak kaput 1741-ben. Ez lett a pétervárad kapu, amely a mai Löffler és Loyd paloták között volt, a mai Állami Opera épületével szemben állt, és a későbbi Józsefváros negyedre nyílt, amiért józsefvárosi kapunak is nevezték. 1750-ben készült el, 1879-ben kiszélesítették, majd 1891-ben lebontásra került.

Temesvárt az osztrák időkben említett 9 bástyája (Erzsébet, Károly, Ferenc - aradi -, Teréz, János, Hamilton, Kastély, Florimund és Jenő) után „9 sarkú vár”-ként emlegették, holott összesen, kisebb-nagyobb kiszögeléssel együtt 36 sarka volt. A vár építésekor azt tartották szem előtt, hogy a kapuk felé vezető utak, a várfalon kívül, minél szűkebbek, kétoldalt használhatatlanok legyenek, és derék-szögben (ne egyenes vonalban) érjenek a várhoz. A várvédelem ezt követelte meg, ezért azonban nehézkes volt a közlekedés a vár és a külső területek között nehézkes volt. A kapuk csak nappal voltak nyitva, éjjelre bezárták őket, az előttük lévő, várarkon átvezető hidat pedig felvonták.

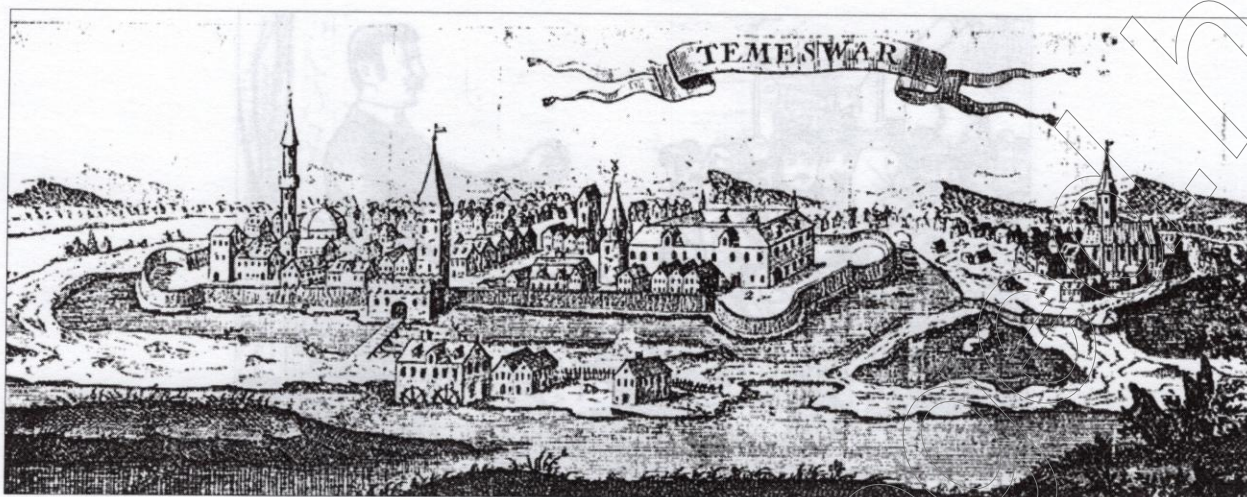
A 940 méter átmérőjű, 60 ha alapterületű, nagyjából kör alakú, osztrák kézen levő várat, az 1848-49-es magyar szabadságharc idején megostromolta a gróf Vécsey Károly által vezetett magyar honvédsereg. Miután 1848. október 3-án V. Ferdinánd parancsára egész Magyarországot hadi törvényeknek vetették alá, október 10-én báró Georg von Rukavina tábornok, Temesvárt ostromállapotba helyezte, és 12-én megkezdte a városi nemzettség lefegyverzését.

A tulajdonképpeni ostrom 1849. május 14-én kezdődött, amikor a magyarok a Gyárvárost is megszállták, és ezzel teljesen elzárták a várat a külvilágtól. Ezt követően elpusztították a Gyárvárosból a várba irányuló vízvezetékét, amely azt ivóvízzel látta el. A várban ugyanis csak 13 olyan kút volt, amelyek iható vizet szolgáltatottak. Május 30-án már az élelemhiány is mutatkozott a várban. Az ágyúzás következtében alig maradt sérülés nélküli épület a 107 napig tartó ostrom alatt. *„A lakosság, melynek csak legkisebb része talált helyet a kazamatákban, rémülve hagyta el lakásait és a pinczékbe menekült. Június 14-é/éjjelen egy bomba beszakította a katolikus székesegyháznak bombabiztos hatalmas boltzatát, mely alatt mintegy 100 ember keresett oltalmat. A káptalan/nagyprépostja s néhány kanonok hosszabb időn át állandóan a templom alatti kriptában lakott. A robbanás után néhány család is odamenekült és boldogok voltak, hogy a halottak fülkéiben megmenthették életüket. Leírhatatlan volt a várban a nyomor, melyet még a gyakori tüzesetek is fokoztak. A nagyobb égések közé tartozott az Irgalmasok templomának (ma görög-katolikus templom a Sf. Ioan utcában) és kolostorának és a szemben fekvő polgári kórháznak (ma bőrgyógyászati kórház a Marasesti utcában) elhamvasztása. A Hunyadi kastély (ma Bánát Múzeum) falain is nagy rombolást vittek végbe az ágyúgolyók. A legerősebb pinczék sem nyújtottak többé biztonságot. A kaszárnyákat és a kaza-*

Temesvár 1750-ben

Temesvár a visszafoglalás után

matákat némely perczekben valóságos golyózápor borította el. Temérdek volt a sebesülés nemcsak a katonaságnál de a polgári egyéneknél is és rettentő volt a halál pusztítása. A halottakat a sáncokban temették el."

Augusztus 9-én nyugat (Szeged) felől érkezett meg a Haynau vezette osztrák felmentő sereg, amely a vártól északra lévő Csokaerdőnél ágyútűz alá vette a Kicsbecskerek és Szentandrás között meglepett magyar sereget. Bem, aki akkor ért csak ide, átvette a vezetést Dembinszkitől, de parancsosztogatás közben leesett a lováról és kifecamította a karját. Hirtelenjében senki sem akadt, aki pótolta volna őt az ekkor támadt zavarban és fejetlenségben. Dembinszki, Mészáros Lázár és Perczel Mór is, akik az ütközet helyétől távolabb álltak, csak később értesültek a zavarról, amelybe a magyar sereg jutott, és amely annak teljes feloszlásával végződött. Az ágyúzás során elesettek száma egyik részen sem volt túl nagy, de az osztrákok több ezer foglyot ejtettek. A legyőzött magyar sereg vezérei, csapataik maradványaival, rendezetlenül vonultak vissza Lugos felé. Még ugyanazon a napon Haynau tábornagya három lovasosztály és egy üteg élén bevonult Temesvárra, amely augusztus 10-én megnyitotta kapuit az osztrákok előtt. Így ért véget az 1848-49-s magyar szabadságharc utolsó csatája Temesvár mellett. Az ostromot követően az osztrákok kijavították a tetemes károkat szenvedett várat, a Hunyadi-kastélyt pedig, amely romokban hevert, 1852-56 között újjáépítették.

1852. június 14-16. között Temesvárra látogatott I. Ferenc József császár, és megtekintette a helyreállítási munkálatokat. Ekkor a hadtestparancsokság épületében szállt meg. Ez alkalommal, június 15-én, személyesen helyezte el az épület előtti téren annak a szoborkompozíciónak az alapkövét, amely a „Győzelem emlékműve” néven vált ismertté, megőrkítve Temesvár 107 napos ostrom alóli felszabadulását. A Joseph Kraner által készített 18 m magas emlékművet 1853. január 17-én leplezték le ünnepélyes keretek között. Az emlékmű fő alakja egy női szobor, kezében a város kulcsaival. 1918. október 27-én, a román forradalmárok táblát akasztottak a női szobor nyakára ezzel a felirattal: „Ausztria meghalt” („Austria a murit”), majd 1936-ban a

A visszafoglalás emlékérmé

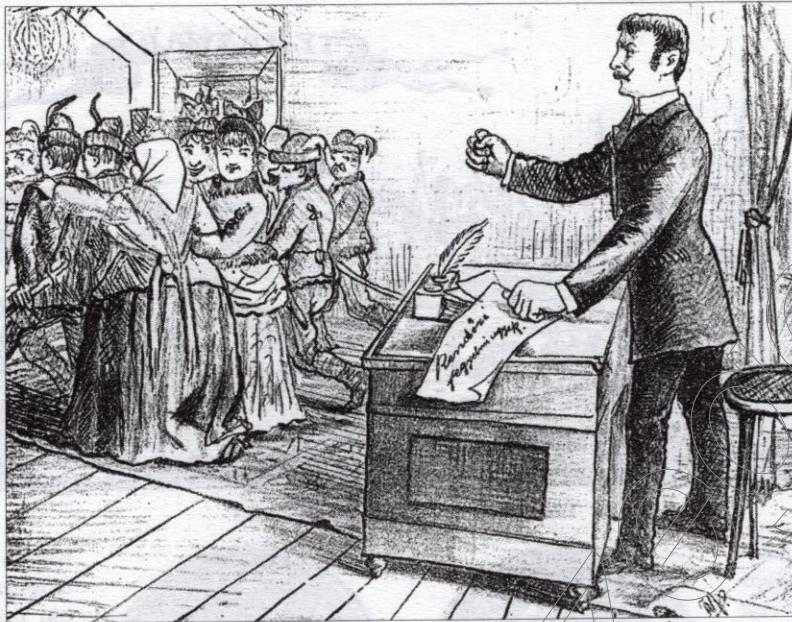
román közigazgatás kivette az emlékművet a lip-pai úti katonai temetőbe, ahol jelenleg is áll. Ferenc József császár még két ízben látogatott Temesvárra: 1872. május 6-7-én, valamint 1891. szeptember 16-án, amikor az itt megrendezett dél-magyarországi ipari és mezőgazdasági kiállítás megtekintésére hívta meg a Telbisz Károly polgármester által vezetett városi tanács, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy meggyőzze őfelségét: engedélyezze a város fejlődését akadályozó várkapuk és várfalak lebontását. Temesvár fejlődését ugyanis a várfalak, a rajta lévő mindössze három szűk kapu, valamint az a tény, hogy a falakon kívül csak 500 öl (949 m) távolságon túl lehetett építkezni, teljes mértékben megbénította. A várfalakon belül már nem volt hely a „belső város” további építésére, a külső negyedek (Gyárváros, Józsefváros, Erzsébetváros és Mehala) pedig a falaktól legalább 1 km távolságban csupán elővárosok voltak.

Ez a berendezkedés semmiképpen sem egyezett meg a XIX. század második felének gazdasági fejlődésével. 1891-ben a város végre megkapta az engedélyt a várkapuk lebontására. Ezt követően 1898-ban megkezdheték a nélkülözhető várbástyák lebontását, a terület elegendését és annak beépítését is. 1912-ben már csak a régi nagy katonai élelmezési telepet körülvevő és a Józsefváros felé, a volt pétervárad kaputól jobbra fekvő néhány bástya állt még. Ezekből, az előbbieket nagy része megmaradt mind a mai napig a Dikaszeriális palotától (Ügyészségi épület) keletre, vele átellenben, utóbbiakból a „P-ta 700” épületét képező, valamint a szemészeti klinika mögötti részek maradtak fenn napjainkig.

Temesvár várjellege tehát a XIX. század végén szűnt meg. Egykori erőssége: mocsár és lápvilága pedig részben akkor, amikor a Gyárvárosba vezető úttól lefelé a vársík (glácis) aljába mélyített mederbe tereltek a Bega vizét 1765-ben, részben pedig akkor, amikor 1911-ben a Gyárváros észak-keleti részén megépítették a vízierőművet. Ettől lefelé új, hajózható mederbe vezették a vizet a már meglévő csatornáig, összekötve azzal, és így az egész városi szakaszon hajózhatóvá alakítva és lehetővé téve a környező lápok, mocsarak és vizek leveztetését.

Vicze Károly

Rainer József (1854–1907). Hazai és külföldi egyetemeket látogatott; közigazgatási jogász. A BM rendőri osztályából tért haza. Tanácsnok a katonai ügyosztályban (1884–1890); főkapitány (1890–1907). — „A szegedi katonai szenátornak [...] nincsen magasabb élethivatása és létezésének alapja, mint hogy az erre vetődő lisztes kabátos, pléhgalléros nagyságokkal beszélni tudjon. Magyar embernél ritka és nagy érdem az, ha tud németül, bár nem zsidó.” — „Az az ambíció hozta Szegedre, hogy itt rendőrséget teremtsen.” — „Minden zsebe be van varrva.” (Hüvelyk Matyi, 1889. okt. 20.; I. még: Az új főkapitány. 1890. jan. 26.)

Szervezés és szervezet

A Város intézménytörténetéből (1872–1918)

Tizennegyedik közlemény

Áttekintendő a három évtizeden át részint okserűen, részint a személyi változásokkal is összefüggően oda-vissza szervezett tanácsi ügyosztályokat, változó elnevezésüket *táblázatba* foglaltam. (Lásd a 21. oldalon.)

A tanács két tagjának: a *polgármesternek* és a *rendőrfőkapitánynak* önálló hatásköre is volt. A polgármester a törvényben meghatározott jogain és kötelességein fölül már az eredeti szervezeti szabályzatban is számos, bár többnyire kisebb jelentőségű hatáskört kapott. Ezek közül a legfontosabb talán az volt, hogy ő osztotta be a tanácsnokokat az ügyosztályokba, s a segédszemélyzetet is ő rendelte hozzájuk.

A városi tisztviselők, segéd- és kezelőszemélyzet, valamint szolgaszemélyzet közgyűlésnek fönem tartott személyi és illetményügyeit is ő intézte. Hivatalok megszüntetésére, létesítésére a tanáccsal egyetértve indokolt javaslatot terjeszthetett a közgyűléshez. A rendkívüli munkára — a közgyűlés által engedélyezett keretben — napidíjas írnokokat, továbbá kézbesítőket, végrehajtókat, intézőket vehetett föl a főjegyző, valamint az adóügyi előadó (tanácsnok) meghallgatásával ezeket kinevezhette, elbocsáthatta. Az illető hivatalfőnökkel egyetértve megállapította a munkabeosztást. A törvény által (1870: XLII. tc. 58. §) megengedett folyó ügyintézésről jelentést volt köteles tenni a közgyűlésnek. Ezen kívül minden rendes közgyűlésnek jelentést tett a fontosabb eseményekről, a köz- és beligazgatás lényegesebb mozzanatairól, a „közbátorság” (közbiztonság), a közegészség és a pénztárak állásáról. Köteles volt a közgyűlés határozatait „dobszó mellett és kifüggesztés útján” kihirdetni, a neki címzett közgyűlési határozatokat pedig végrehajtani. Köteles volt negyedévenként legalább egyszer váratlanul pénztárvizsgálatot tartani. A tanácsnak való egyidejű bejelentése mellett joga volt 500 forintig utalványozni is.

A polgármester a hatósága alá tartozó ügyeket a mellérendelt aljegyző és írnok segítségével intézte. Határozata ellen 15 napon belül a közgyűléshez, onnan pedig a Belügyminisztériumhoz lehetett fellebbezni.

A szervezeti szabályok 1884-i szövegezésének vonatkozó része alig tartalmaz módosulást. Újonnan került bele a szövegbe pl. a tanácsi határozatok kiadmányozási joga, valamint az, hogy ő a *titkos levéltár* egyik zártartója (57. §).

Az 1886:XXI. tc. alapján végrehajtott, 1887-ben közreadott szervezeti reform nem sokban érintette jogállását. Külön jogosultságai közé ekkor került be pl. az, hogy ő elnököl a tanácsüléseken (49. § a/); öröködik a tanácskozási rend, a törvény és a szabályzatok megtartásán. Az oszlopos tisztviselők — a tanácsnokok, a főjegyző, a tisztí ügyész, az árvaszéki elnök, a rendőrfőkapitány és a főorvos — kivételével, a tisztviselők, a segéd- és kezelőszemélyzet tagjaival szemben szolgálati engedetlenség, kisebb fokú hanyagság esetén 10, illetve 5 forintig terjedhető rendbűntetést alkalmazhatott.

1890-től lényegesen változott a szervezési szabályrendeletnek a polgármesterre vonatkozó része, bár ez inkább csak technikai jellegű volt, ugyanis a törvény (1886:XXI. tc. = Tv.) addig is érvényesülő szabályait fölvtették bele.

A polgármester az 1897-i szövegezés értelmében:

- a tanács elnöke;
- átveszi a városhoz érkező kormányrendeleteket, leveleket, jelentéseket, folyamodványokat, küldeményeket;
- végrehajtja a kormány rendeleteit, ha azonban egy rendelet törvénybe ütközőnek, a helyi viszonyokra károsnak vagy éppen kivihetetlennek vél, a főispánnak arról 24 órán belül jelentést tesz, távollétében pedig fölír az illető miniszterhez (ha ő továbbra

A tanácsi ügyosztályok változásai Szegeden

Szám	1873	1884	1887	1890	1897	1904
I.	háztartási	háztartási, gazdasági	háztartási, gazdasági	gazdasági, javadalmi	gazdasági, javadalmi	gazdasági
II.	rendőri	rendészeti	rendészeti	rendészeti	rendészeti	rendészeti
III.	pénzügyi	pénzügyi, közműve- lődési	pénzügyi, közműve- lődési, jogi	pénzügyi, közművelő- dési	pénzügyi, közművelődési	pénzügyi, statisztikai
IV.	jogi	jogügyi	jogügyi	közigazga- tási, statiszti- kai	közigazgatási, statisztikai	
IV/A.						közművelő- dési
V.	katonai	katonai	katonai	katonai	katonai	katonai, építkezési
VI.		adó, java- dalmi	adó, java- dalmi	adó	adó	adó

is fenntartja, rendkívüli közgyűlés elé viszi az ügyet);

d) végrehajtja a föltétlen végrehajtandó (Tv. 19.§) kormányrendeleteket, amelyekről a legközelebbi közgyűlésnek jelentést tesz;

e) foganatosítja a főispáni utasításokat (Tv. 57.§ i/), de azok ellen a belügyminiszternél előterjesztéssel is élhet;

f) a kormányrendelet ellen érkezett föliratot 3 napon belül felterjeszti (Tv. 19.§);

g) a törvényhatóság pecsétjének és a titkos levéltár egyik kulcsának az őre;

h) rendelkezik a város tisztviselőivel, segéd- és kezelő személyzetével, helyettesítésüket elrendelheti;

i) a fentebb említett vezető tisztviselők kivételével más tisztviselőkkel, a kezelő és segédszemélyzet tagjaival szemben rendbírságot alkalmazhat, ha engedetlenek vagy kisebb fokú hanyagsággal végzik munkájukat;

j) kinevezi a kórházi gondnokot, segédgondnokot; alkalmazza és elbocsátja az ideiglenes alkalmazottakat (238. §) és a 232. §-ban említett kézbesítőket;

k) jelentést tesz a törvényhatósági bizottság rendes közgyűlésének és a főispánnak intézkedéseiről és a város állapotáról;

l) intézkedik a közgyűlési tárgyak tanácsi előkészítéséről;

m) a tanácsnokokat és a (többi) tanács elnököt az osztályok vezetőit, valamint a segédszemélyzetet az osztályokba a szakhivatalkba beosztja, áthelyezi;

n) a segéd- és kezelőhivatalok munkabeosztását főnökeikkel egyetértésben megállapítja;

o) fölfogadja és elbocsátja a rendőröket, szolgálakat, cselédeket, harangozókat, és kinevezi a mezőőröket;

p) végrehajtja a neki címzett közgyűlési határozatokat;

r) kihirdeti a szabályrendeleteket;

s) pénztárvizsgálatokat rendel el;

t) a városi alkalmazottak 8 napot meg nem haladó szabadságát főnökeik meghallgatásával, 8 naptól 6 hétig terjedően pedig a főispán hozzájárulásával engedélyezi;

u) intézkedik minden, a törvény vagy szabályrendeletek által hatáskörébe utalt ügyben.

A polgármester hivatali személyzete egy aljegyzőből, egy osztályjegyzőből és két írnokból állt. Határozata ellen 8 napon belül lehetett fellebbezni (Tv. 73.§).

Az 1904-i szövegezés elválasztotta egymástól a törvényből és a szervezési szabályrendeletből következő hatásköröket. A fentiekhez képest az utóbbi körben fontosabb újításai a következők voltak:

jj) A polgármester köteles volt a város közintézményeit évenként legalább egyszer, az egyes hatóságokat, hivatalokat és osztályokat pedig félévenként meglátogatni, s tapasztalatairól, intézkedéseiről a közgyűlést szokásos havi jelentésében tájékoztatni.

kk) A polgármester fegyelmi ügyek állásáról háromhavonként köteles volt tájékoztatni a közgyűlést.

mm) A polgármester gondoskodott a városi alkalmazottak folya-

matos foglalkoztatásáról; az illető osztály- és hivatalfőnökök meghallgatásával szükség esetén ideiglenes átcsoportosításokat rendelhetett el.

nn) A polgármester tárgyalta a honosítási és kivándorlási kérdéseket is.

Hatáskörének gyakorlásához a föltételeket a *polgármesteri biva-tal* teremte meg. Eredetileg az írnokokon kívül mindössze egy aljegyzőből állt; 1897-ben már egy osztályjegyzővel is kiegészült; 1904-től a hivatal előadója — az osztályjegyző helyett — a főjegyző lett. Ha az ügyek fölgyülemlettek, a polgármesternek ettől kezdve jogában állt földolgozásukkal a tanácsi előadók bármelyikét megbízni.

Az 1873. évi szabályzat szerint a polgármestert a *főjegyző* helyettesítette. Egy 1875. évi módosítás szerint a *helyettes polgármester* az első helyen megválasztott tanácsnok lett, akit a polgármester akadályoztatása esetén vagy megbízása alapján mindazon jogok és köteleességek megillették, mint a polgármester. E rendelkezés 1887-re annyiban módosult, hogy a helyettes polgármestert a tanács tagjai közül a közgyűlés választotta, helyettesítése pedig a polgármester akadályoztatása, szabadságon való távolléte vagy betegeskedése esetén volt lehetséges.

Az 1890-i szövegezés már a *polgármester-helyettes* tisztséget ismerte, melyet az a tanácsnok tölthetett be, akit a közgyűlés erre „első helyen” megválasztott. A polgármester akadályoztatása esetén vagy megbízásból járhatott el polgármesteri hatáskörben. Az 1904-i szövegezés szerint polgármester-helyettesé a főjegyző is megválasztható lett. A tanácsnokok vagy a főjegyző e tisztségért külön folyamodni nem tartoztak.

A tisztújításon a főjegyzői és a tanácsnoki állások betöltése után ezt nyomban megejtették. Az időközben megürlt tanácsnoki vagy főjegyzői helyet kellett először betölteni, s csak utána a polgármester-helyettesi megbízást. Amennyiben a polgármester és helyettese egyidejűleg akadályozva lett volna, a polgármester-helyetteségre megválasztható tanácsstagok közül az „ily minőségben töltött szolgálati évek szerint idősb tanácsstag” látta el a helyettesítést.

Az 1873-i szervezeti szabályrendelet a tanács mellett még ismeri a *jegyzői biva-tal*, amely a főjegyzőből és két aljegyzőből állt. A jegyzők jogait és köteleességeit az 1870. XLII. tc. szabályozta.

A *főjegyző* 1875-ig — mint az korábban láttuk — ellátta a polgármester helyettesítését s az árvaszéki elnöklést is; ez utóbbi megbízást akkor az V. ügyosztály vezetője vette át tőle.

Mint főjegyzőnek rendes feladatkörébe tartozott:

a) város nyilvános és *titkos levéltár*ának fölügyelete (ez utóbbinak egyik kulcsát ő birtokolta);

b) a *városi iroda* felügyelete;

c) a közgyűlési jegyzőkönyvek, felterjesztések, jelentések és levelek szerkesztése;

d) a törvényhatóság nevében kiadott egyéb okmányok szerkesztése, kiadmányozása;

e) a „kiadóságtól” átvett tárgyak közgyűlési napirendre való tűzésére való előkészítése (adminisztratív tekintetben);

f) a közgyűlési jegyzőkönyvek másolatainak a Belügyminisztériumba való felterjesztése és

g) minden olyan kötelesség, melyek teljesítését a törvény vagy a közgyűlés reá hárítja.

Az egyik *aljegyző* a polgármester mellett a tanácsülésekben, a másik az árvaszéknél működött. Ezen felül teljesíteniük kellett mindazon teendőket, melyekkel megbízták; „a jegyzői kar önmagától elintézendő megosztás szerint”.

Érdekes az 1884-i szöveg; fönttartja ugyan, hogy a jegyzői *bivatal* háromtagú, csupán az aljegyzőket nyilvánítja jegyzőkké, pontosabban *tanácsjegyzővé* és *árvaszéki jegyzővé*, mégis a jegyzők közé sorolja a hat *osztályjegyzőt* is.

A főjegyző rendkívüli megbízatásait — a polgármester helyettesítését, az árvaszéki elnöklést — elveszítette ugyan, szorosan vett jegyzői hatásköre azonban kibővült. Jogosult lett a tanács és árvaszéki jegyzőt a közgyűlésen és közigazgatási bizottságban (1876: VI. tc. 8., 9. §) alkalmazni és helyet-tesíteni; rendelkezett a *közigazgatási irodával*, így az ottani rendszeres írnokok közül egyet állandóan a *főjegyzői könyvtár* fölügyeletére, „s egyéb segédkezésre” alkalmazhatott. Külön hivatalszolga állott rendelkezésére. Hatáskörébe tartozott a városi sokszorosító gépre és személyzetére való fölügyelet is.

A *tanácsjegyző* a polgármester mellett mint elnöki jegyző és mint az *elnöki troda* vezetője működött; vezette a tanácsülési jegyzőkönyveket; közgyűlési vagy polgármesteri megbízásból fontosabb bizottságban vagy küldöttségben a jegyzői vagy előadói tisztet is ellátta. A tanácsjegyző akadályoztatása esetén a polgármester a tanácsülésbe jegyzőül berendelhette az *árvaszéki jegyzőt* is.

A hat *osztályjegyző* a tanács ügyosztályokban és rendőrhatalóságnál működött; az ügyosztály hatáskörében fölmerülő bizottsági vagy albizottsági üléseken a jegyzőkönyvet vezette, s ellátta a törvényhatóság állandó szakbizottságainak jegyzői teendőit. A tanácsok akadályoztatása esetén jogosult volt az osztály darabjait is előadni; ez esetben a tanácsban ülési joga volt, szavazati jog nélkül.

A főjegyzőnek, a jegyzőknek és az osztályjegyzőknek az 1889: I. tc. 3. §-ában meghatározott jogászai képesítésűeknek kellett lenniük, persze az átmeneti rendelkezések figyelembe vételével.

A főjegyző hatásköre némileg bővült. A szakelőadók akadályoztatása esetén ő volt a közgyűlés előadója. Ő vezette az igazoló és állandó választmány, valamint a közigazgatási bizottság jegyzőkönyveit. Tanácsági minőségében a szervezeti és a közigazgatási ügyek előadója volt. Akadályoztatása esetén a polgármester által kirendelt aljegyző helyettesítette.

A királyi bizottság főlészámolása óta működő *középítészeti tanács* előadójegyzőjét a polgármester nevezte ki a jegyzői karból (1884: IV. tc. 4. §).

Az 1897-i szöveg szerint már nyolc, 1904-ben ismét hét osztályjegyző volt. Ekkor a főjegyző a *polgármesteri hivatal* előadóijává vált; így mellette az egyik aljegyző az *elnöki troda* segédelőadóijává degradálódott. A polgármesteri hivatal ügyforgalma főlzaporodván, az árvaszéki aljegyzőnek is kellett polgármesteri ügydarabokat föl-
dolgoznia.

Az 1873-i szervezeti szabályzat szerint a *rendőrkapitány* „mint a rendőrség főnöke” — saját hatáskörében — a város egész területén a törvények, kormányrendeletek és törvényhatósági szabályrendeletek szerint elsősorban az alábbi ügyekben járhatott el.

1. Minden a személy- és vagyonbátorság (-biztonság) fenntartását illető esetben intézkedett; emellett közegészségi, tisztasági, tűzrendőri határozatokat is hozhatott.

2. A vizsgálat megejtése után ítél a köz- és mezőrendi kihágások fölött, feltéve, hogy azok bűnvádi eljárást vagy kárterítést nem vonnak maguk után, mert akkor rendes állami (királyi) bíróság elé tartoztak.

3. Kezelte a tolonc- és cselédügyeket.

4. Figyelemmel az illeték hadkötelezettségi viszonyára intézte az utazási és vándorlási kérelmeket.

5. Intézte és „kormányozta” a vásári rendőrséget.

6. Intézte a „barmász-rendőrséget”; e körben kiállította a marhájárlatokat, s eljárt „az ilyenmő okirat valódisága és hitelessége iránti vizsgálat” esetén. A *bitangószág* ügyet is kezelte.

7. A közérkölcslésre figyelemmel engedélyezte a multságok és mutatványok tartását.

A rendőrkapitány határozata ellen a tanácshoz, onnan pedig az illető minisztériumhoz lehetett fölbebezní. Jogerős határozatát a rendőrkapitány maga hajtotta végre.

A rendőrség szervezetébe tartozott az *alkapitány*, aki a rendőrkapitány által reá bízott teendőket teljesítette „a rendőri osztályban”. Polgármesteri megbízatás alapján a rendőrkapitányt is helyettesíthette.

A rendőrség „középvezetői” voltak a biztosok, akik közül négy *csendbiztos* a belterületen, két *csendbiztos* a külterületen működött; közéjük tartozott még a *vásárbiztos* is. Valamennyien a rendőrkapitány rendelkezése alatt állottak.

Közvetlenül a rendőrkapitánynak volt alárendelve a várnagy is, aki a széképületben (a városházán) — azon túl, hogy mintegy gondnokként felügyelt a hivatali szobák rendszerinti tisztítására, fűtésére — gondoskodott az őrszolgálatról; nyilvántartotta, gondozta a letartóztatott egyéneket; gondoskodott a toloncok „eltovábbításáról”.

A rendőrszemélyzet 13 őrszolgából, 36 belterületi rendőrszolgából és 20 pusztabiztosból, összesen tehát 69 tagból állott.

Az őrszolgák, élükön a közülük kikerülő tizedessel, nappal a széképületet őrizték, éjjel külön is vigyáztak a pénztárakra és a „fogházi helyiségek”-re. Parancsnokuk a várnagy volt.

A rendőrszolgák közül a *csendbiztosok* mellé nyolcan-nyolcan, a *vásárbiztos* mellé ketten voltak beosztva; a két hídi rendőr viszont közvetlenül a rendőrkapitánynak volt alárendelve.

A pusztabiztosok a két *pusztai biztos* parancsai és rendelkezése alatt álltak.

Az 1884-i szövegezésnek a rendőrséget illető passzusai szerint a rendőrkapitány alapjogosultságai és -feladatai nem változtak. Hatásköre annyiban bővült, hogy elsőfokon ellátta a cseléd és a gazda közötti jogviszonyából keletkező ügyeket (1876:XIII. tc.) és az elsőfokú ipárhatalóság feladatkerét is. Elsőfokú hatásköre föllelőle azon ügyeket is, amelyek korábban a tanács rendőri osztályához tartoztak. Külön kiemelkedő volt, hogy az 1876:XIV. tc. értelmében gyakorolta az egészségügyi hatóság (rendőri) funkcióit; e tekintetben a kezületi orvosok a rendőrkapitány szakközvegei voltak.

A közegészségi és rendőri vegyvizsgálatokat a városi vegyész végezte, akit a tanács nem rendszeres állásra, csupán tiszteletbeli hivatalra alkalmazott.

A rendőrségnek külön iktatóhivatala is volt. A rendőri határozatokat, leveleket a főkapitány vagy az általa megbízott alkapitány írta alá. A fellebbezés lehetősége a tanácshoz továbbra is fennmaradt; onnan általában a közigazgatási bizottsághoz, kivételesen az illető minisztériumhoz lehetett folyamodni (1876:VI. tc. 59. §).

A rendőrség vezető személyzete időközben egy osztályvezetővel, a második alkapitánnyal, egy községi bíróval, hat írnokkal, az újszegedi rendőrbiztossal, a központi lovasrendőr-biztossal, egy tisztasági felügyelővel és egy tűzoltóparancsnokkal egészült ki.

A főkapitánynak alárendelt *községi bíró* az 1877:XXII. tc. szerinti községi bíráskodást gyakorolta a városban; más közigazgatási teendővel rendszerint nem volt terhelhető, rendkívüli körülmények alkalmával viszont a polgármester utasításához volt köteles tartani magát.

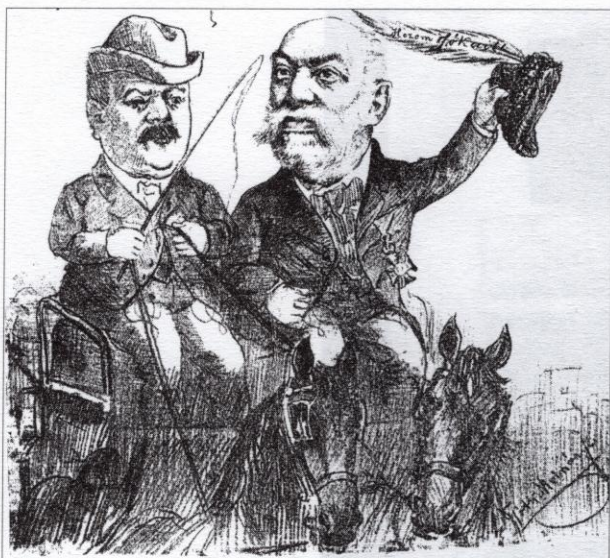
A rendőrség szolgaszemélyzete városházi őrszolgákból és (belmeg külterületi) rendőrökből állt. Hozzájuk jött továbbra is a hat toronyőr, akik a rendőrfőkapitány alá voltak rendelve.

Az 1887-re a rendőrség egy második osztályjegyzővel is kiegészült. A szolgaszemélyzet — az őrszolgákon és a toronyőrökön kívül — 80 gyalog- és 28 lovas rendőrből állott, akiket a főkapitány belátása szerint oszthatott be a bel- és külterületi biztosok mellé, valamint a terekre és utcákra. A rendőrök katonai fegyelem alatt állottak.

Az 1890. évi revízió, bár alapvető változást nem hozott, áttekinthetőbbé és szabadosabbá tette a rendőrfőkapitány hatáskörét és eljárását. Előírta, hogy a rendőrök részére a főkapitány *szolgálati szabályzatot* dolgozzon ki. A szervezetben némi változás történt. Rendezték a rendőrbiztosi kerületeket, melyek a belterületen a tisztai orvosi kerületekkel (131. §), a külterületeken pedig a felső- és alsótanyai kapitányságok területével estek egybe. A *központi lovas rendőrbiztos* illetékessége az alsó- és felsővárosi fekete földekre, a nyomási földekre, továbbá Újszegednek rendezett területén kívül eső részeire, valamint Röske és Szentmihálytelek területére terjedt ki. A várnagy teendőket a belvárosi rendőrbiztos látta el, akinek illetékessége egyébként Újszeged belterületére is kiterjedt. Ő a széképületben lakott. A főkapitánynak közvetlenül alárendelve ellátta a köztisztasági felügyelő és a városbiztos tisztségét is.

A rendőrszemélyzet egy tiszthelyettesből, öt őrzetetőből, egy

Kemendy Nándor (Ferdinánd) (1815–1895) 1848-ban városi biztos, majd honvédi, hadbírószági eljárás alatt állt (1849), palánki csendbiztos (1861, 1967). Jókai Mór barátja. Kalaptollán: „Hozom Jókait!” Hüvelyk Matyi, 1891. ápr. 12.

őrmesterből, tizennégy első osztályú rendőrből (konstáblerből), hetenkét másodosztályú rendőrből, három lovas őrzető rendőrből, huszonöt lovas rendőrből, négy tüzoltóparancsnokból és harminckét tüzoltóból állott. Hozzájuk járult még a Felső- és Alsóvároson alkalmazott két-két toronyőr. A város immáron rendszeresített vegyészete is a főkapitányi szervezetbe tartozott.

Az 1897-i szövegezés szerint — a Búnvádi perrendtartásra (1896: XXVI. tc.) tekintettel — már harmadik alkaptány is volt, s innen értesülünk arról is, hogy volt egy kiadó-leveletáros, aki a kapitányi hivatal irodafőnöke is volt egyben; ott tevékenykedett még egy íktató és nyolc írnok is. A belterületi rendőrbiztosok kerületek — a törvényhatósági bizottsági választókerületekhez igazítva — így alakultak:

1. rb. ker. = I. th. biz. vál. ker és Újszeged;
2. rb. ker. = II. és IV. th. biz. vál. ker.;
3. rb. ker. = III. th. biz. vál. ker;
4. rb. ker. = V. th. biz. vál. ker;
5. rb. ker. = VI. és VII. th. biz. vál. ker.

Ez utóbbiban, ahol a „Szeged állomás” is volt, a rendőrbiztos mellé még egy segéd-rendőrbiztos is beosztást nyert. A rendőrlétszám egyébként változatlan maradt.

Az 1904. évi szövegezés ismét növelte a rendőrfőkapitány hivatali személyzetét. Már 1899-ben megszervezték a főkapitány-helyettes rendőrbíró státusát, melynek betöltője az 1880: XXXVII. tc.-vel a Városra ruházott összes rendőrbírószági teendőket ellátta; akadályoztatása esetén rendszerint helyettesítette is a főkapitányt. Jó ideig Koczor János volt.

Az alkaptányok a főkapitány által rájuk bízott teendőket önállóan, saját nevében intézték. A főkapitány és helyettesének egyidejű akadályoztatásakor a polgármester rendelt ki helyettesítésükre egy alkaptányt. Az írnokok száma 12-re nőtt, a rendőröké viszont változatlan maradt.

A rendőrség keretében szervezték meg — hosszas halogatás és huzavona nyomán — 1914-ben a már 1908-ban elhatározott bejelentő hivatalt is, melynek élére újabb alkaptány került (T. 1912-2694. lt.).

A halogatás oka az volt, hogy a közgyűlés a rendőrség „küszöbön álló” államosítása előtt már nem akart újabb kiadásokat a Városra vállalni. A rendőrség államosítása az 1860-as évek óta visszavetődő hírelés volt. Szeged — miként más városok — a főváros példájára (1881) szívesen lemondott volna önkormányzatának a költség intézményéről. 1908 májusában, amikor Kolozsvár is kérte rendőrségének államosítását, D'Hauer Jenő és több más törvényhatósági bizottsági tag Szegeden is indítványt tett, hogy írjanak föl a kormányhoz és az országgyűlés két házához a rendőrség államosítása végett. Indítványuk szerint az államrendőrség Szeged belterületén a főkapitányon és a szükséges tisztviselőknél kívül két fel-

Babarczy József (1820–1903) ügyvéd (1844), rókusi nemzetőr kapitány, közgyűlési tag. „A nepotizmus élő szimbóluma, mert bár magának semmire sincs szüksége, de minduntalan van kéz alatt egy-egy szegény rokon, akit aztán befediziglen beprotégál mindenféle csip-csup állásba”; „külön családi politikát űz” (A vén czerkő; nappali ragadozó madár). Hüvelyk Matyi, 1899. júl. 14.

ügyelőt, tíz őrmestert és legalább 160 közrendőrt számlált volna. Közülük egy felügyelő, négy őrmester és negyven lovasrendőr lett volna. Somogyi Szilveszter főkapitány és a tanács egyetértett az indítvánnyal. A május 28-i közgyűlésen Pap Róbert ellenzéki városatyja az autonómia védelmében napirendre tért indítványozott, a többség azonban elfogadta a tanácsi javaslatot (SZH 1908. máj. 21., 27., 28., jún. 7.; SZN 1908. máj. 28.). A rendőrség államosítását Justh Gyula képviselőházi elnök is ellenezte. Mivel az államosításhoz a kormányknak sem volt elegendő pénze, az ügy akárhányszor fölvetődött 1918 előtt, megvalósítására nem került sor. Pedig 1910-ben még a trónbeszédbe is bekerült mint megoldandó kérdés; rendőrmisztériumról, országos főkapitányról és rendőrkütelekről is beszéltek (SZN 1910. jún. 29.). Megvalósítására azonban csak a Horthy-korszakban került sor.

A világháború a rendőröket sem kímélte, sokakat közülük is behívtak katonának. 1914. augusztus végén Somogyi Szilveszter még mint főkapitány ötven tagú polgárőrséget szervezett (DM 1914. aug. 27.). A háború első három évében a rendőrség mintegy harmadára csökkent; az új főkapitány, Szalay József 1916 végén közzétett adatai szerint a városi rendőrség összetétele így alakult (SZH 1916. dec. 31.):

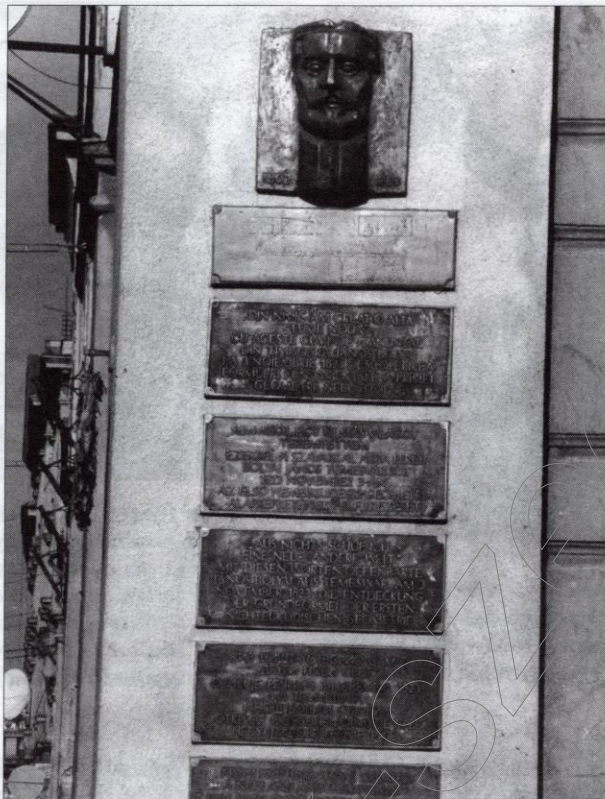
	1914-ben	1916-ban
Gyalogrendőr	142	52
Lovasrendőr	28	18
Detektív	16	7
Összesen	186	77

Matyók Sándor honvéd őrnagy parancsnoksága alatt 1917 áprilisában fölállították a katonai rendőrséget, amely szükség esetén a városi rendőrséget is kiegészítette (SZN 1917. ápr. 27.).

Hogy ne tűnjék következtelenségnek a 'rendőrkaptány' és a 'rendőrfőkapitány' megnevezések használata, e helyütt kell megjegyezni, hogy a törvények következetesen csupán városi rendőrkaptányt említenek. Ugyanígy csak róla szól az 1873-ban és 1884-ben kiadott szervezeti szabályrendelet is; az 1887. évi kiadás hol ezt, hol azt használja, 1890-től viszont csak rendőrfőkapitányt említ a szervezeti szabályrendelet. Miként más tisztségek esetében, ha viselőjének volt hasonló megjelölésű beosztottja, a rendőrkaptány esetében alkaptány, sőt alkaptányok, a mindennapos szóhasználatban a „rendőrfőnököt” rendőrkaptányoknak hívták. Mivel a törvény ezt nem tiltotta, ezt a szabályszövegezők is — minden föltűnés nélkül — átvethették.

Ruszoly József

Bolyai János és Albert Einstein álmainak megvalósítása felé

Kétszáz éve született Bolyai János (1802–1860)

Bolyai János nagy álma az volt, hogy feltárja azokat a titkokat, és napvilágra hozza azokat a rejtett kincseket, melyek a tér belsejében rejlenek, mert, az ő szavaival élve: *„a tér olyan rejtett kincseket tartalmaz, melyeket a felszínen baládó nem lát meg sohasem“*.

Ma már biztosan tudjuk, hogy a nagy álom megvalósításának különböző állomásai vannak és ha ezeket mind nem is lehetett elérni, és az álmokat teljesen megvalósítani, ma talán mindezekhez közelebb állunk mint bármikor máskor.

I. Az első állomás a tér tudományának a „Scientia spatii”-nak. Bolyai akkori temesvári szavaival *„egy új, még fogalom szerint sem sejlett tudomány”*-nak a kidolgozása, melyet ma az első nemeuklideszi geometriaként ismer a tudományos világ. Mint ismeretes, az első híradás erről a nagy tudományos felismerésről, az a ma már matematikatörténeti jelentőségű levél volt, melyet akkor még teljesen ismeretlen huszonegy éves mérnökkari alhadnagy, Bolyai János, Temesvárról 1823. november 3-án írt édesapjának. Bolyai Farkasnak, Marosvásárhelyre, aki az ottani református kollégium matézis professzora volt.

E levél végén olvasható az annyit idézett híres sor: *„semmiből egy új más világot teremtettem”*, mely arra utal, hogy Bolyai János akkor azon a november eleji éjszakán, megtalálta azt a fontos képletet, mely alapját képezheti a tér abszolút igaz tudományának (scientia spatii absolute vera) az első nemeuklideszi geometriának, a ma ismert Bolyai-Lobacsevszkij-féle hiperbolikus geometriának. Ez az alapképlet nem más mint az euklideszi párhuzamosság általánosítása, az a matematikai összefüggés, mely a párhuzamosság távolság (y) és a neki

megfelelő párhuzamossági szög (u) között fennáll (k a híres Bolyai-féle paraméter)

Ennek a képletnek, mely lényegében a régi (euklideszi) és az új (nemeuklideszi) világot kapcsolja össze, részletes bizonyítása - Bolyai fő műve - az APPENDIX (Scientia Spatii) 29. paragrafusban található. Ezt a fontos tudománytörténeti pillanatot, Bolyai János „új, más világa” alapképletének felfedezését, Bolyai János álma első állomásának megvalósítását öröktettük meg 1993. november 3-án Temesváron, a felfedezés 170. évfordulóján, egy nagyszabású Bolyai emlékmű felavatásával. Az emlékmű három részből áll: a Bolyai János arcképét ábrázoló bronz dombormű, alatta egy szintén bronzba öntött tábla, amely az említett képlettel és a geometriai ábrával együtt az 1823. november 3-i felfedezés pillanatát is jelképezi. Ezután következnek (öt nyelven: a Temesváron beszélt négy nyelven és angolul) a felfedezést magyarázó és jelentőségét rögzítő bronz táblák. Az egész emlékmű magassága mintegy két és fél méter.

A Bolyai emlékmű, a Bolyai János nevét viselő utcában, Temesvár régi belvárosában található. Mint azt a Bolyai korából származó, a városnak ezt a részét ábrázoló, térképen is látható, legkönnyebben úgy juthatunk el a Bolyai utcába, ha kiindulópontnak a belváros egyik legismertebb épületét a Hunyadi-kastélyt választjuk. A belváros régi központja, a „régí városháza” felé indulva, a Bolyai korabeli „Parade Platz” (ma Szabadság tér) irányába, az első utca jobbra: a Bolyai János nevét viselő utca.

A Bolyai-emlékmű az egész utcát elfoglaló, a volt törzskari tisztek, Mária Terézia korabeli, többször is átépített, de ma is

impozáns épületének sarkát díszíti. Ebből az épületről írta meg Bolyai János, ezelőtt 177 évvel, nevezetes temesvári levelét.

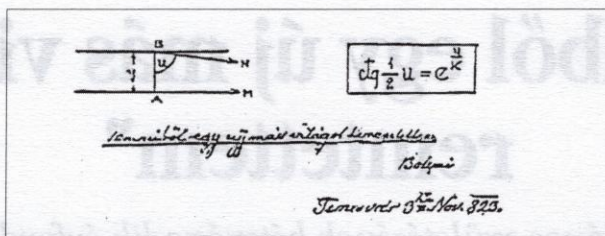
II. A következő állomás Bolyai János álmának megvalósulása felé arra vonatkozik, hogy melyik geometria

valósul meg a természetben, melyik nemeuklideszi geometria rendszert írja le a fizikai valóságot? Ez Bolyait mindig foglalkoztatta és már a Scientia Spatii-ban is megfogalmazta, hogy a priori, azaz előzetesen ezt nem lehet eldönteni. Tehát újfent felmerül az a kérdés, hogy mi az, ami meghatározza a tér szerkezetének jellegét? Bolyai János erre a kérdésre, abban az időben, kvantitatív formában, nem tudott kielégítő választ adni. Ma tudjuk, hogy ez sokkal később, csak a XX. század tudományá tudta megválaszolni. Ez csak Albert Einsteinnek sikerült, 1915-1916-ban, az általános relativitáselmélet keretén belül, amikor megtalálta azt a matematikai egyenletet, a gravitációs erőter híres Einstein-féle egyenletét, mely szerint kapcsolat létezik a geometriai tér és a gravitáció között, azaz a tér szerkezetét a gravitáció határozza meg, röviden, ezt a gondolatot, miszerint szükséges kapcsolat létezik a fizikai gravitációs erőter és a geometriai tér között, nevezzük a fizikai geometrizálásának.

A következőkben azt szeretném felvázolni, hogy a fizika geometrizálásának az eszménye hogyan jelenik meg Bolyai János gondolkodásában. Itt arról van szó, hogy Bolyai János mintegy megsejtette a gravitáció, a tömegvonzás és a tér szerkezetének kapcsolatát. Egy kéziratban maradt tételben, melynek eredetijét most a marosvásárhelyi Teleki Téka Bolyai dokumentációs könyvtárában őrzik (a Bolyai kézirati hagyaték 491-es számot viselő filója) megfogalmazta ezt a gondolatot a következőképpen:

„...a nehézkedés törvénye is szoros összeköttetésben, a folytatásban tetszik (mutatkozik) az úr természetével, valójával (alkatával) milyenségével; s (gondolom) az egész természet (világ) folyása...”

Mint láttuk, ez nem más, mint az einsteini gravitációelmélet, az általános relativitáselmélet, fizikai és filozófiai lényege. Tulajdonképpen benne foglaltatik a mai modern evolúciós kozmológiai alapelve is. Ennél kifejezőbben, tömörebben, talán ma, az Einstein-féle tézis és a gravitációs egyenlet ismeretében sem tudnánk megfogalmazni a tér szerkezetét és a gravitáció (a nehézkedés törvénye között fennálló „szoros összeköttetést”).

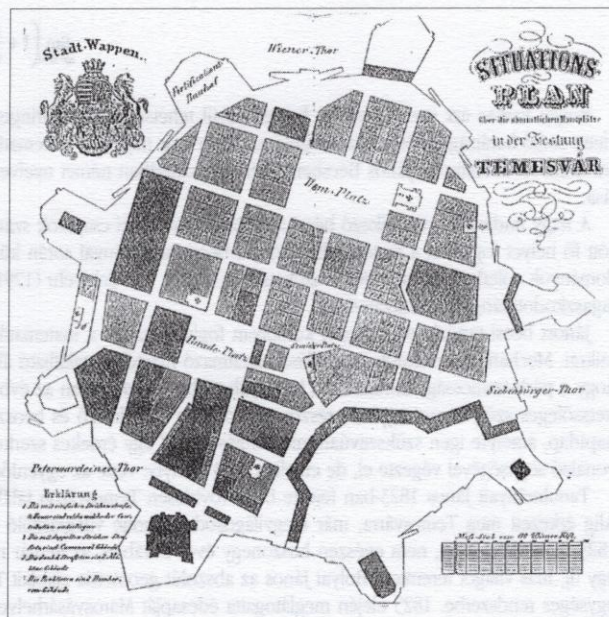
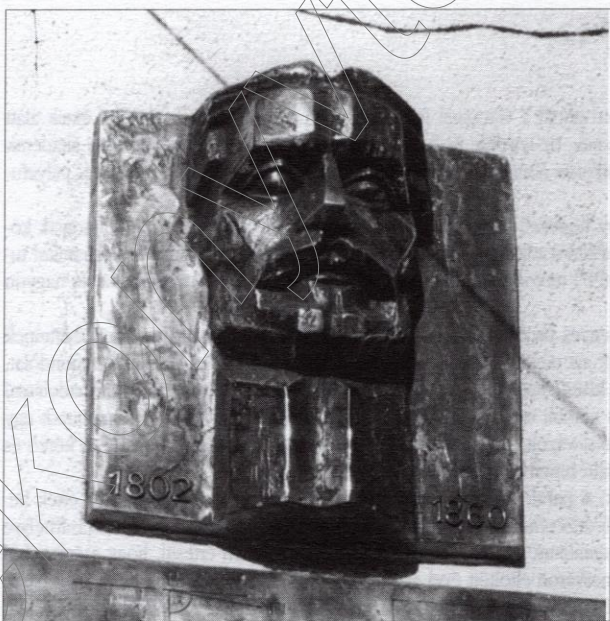

Az előbbieket alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a gravitáció einsteini gondolatának a gyökereit egészen Bolyai Jánosig tudjuk visszavezetni, tehát szinte egy évszázaddal Einstein előttig, egészen 1830-35-ig, a Bolyai János kézirati tézis keletkezéséig.

Nem túlzás, ha Bolyait az einsteini geometriai dinamika előfutárának tekintjük és ilyen értelemben Bolyai János és Albert Einstein nevét együtt emlegetjük.

III. A következő állomás a gondolat továbbfolytatásában, most már összekapcsolva Bolyai és Einstein nevét, a fizika geometrizálásának fejlesztése. Ennek az álomnak a megvalósulását Einstein indította el és éppen ezért a neves Nobel-díjas fizikus, a nemrég elhunyt pakisztáni származású Abdus Salam, nagyon plasztikusan „Einstein utolsó álmának” nevezett. Arról a vágyról van szó, hogy „more geometrico” megteremtjük az összes, ma ismert alapvető fizikai erők egysége, unitér geometriai elméletét, visszavetve a fizikai erőket a geometriai tér szerkezetében lévő rejtett tulajdonságokra. Ennek az elméletnek a matematikai megfogalmazása végett fel kellett tárni mindazokat a „rejtett kincseket”, melyekről Bolyai is beszélt. Mindezek ma, Einstein halála után eltelt szinte öt évtized alatt már felszínre kerültek és most rendelkezésünkre állnak. Matematikai bonyolultsága miatt, sajnos, rövid fogalmi felsorolásuk is nehéz lenne. Annyit azonban még elmondhatunk, hogy ilyen, az összes fundamentális fizikai kölcsönhatásokat magába foglaló elméleti rendszer, melyet – egy kis túlzással – sokszor „a minden dolog elméletének” (theory of everything) is szokták nevezni, egy úgynevezett Kaluza-Klein típusú több-dimenziós (10 vagy 11) szuper-húr elmélet. Ezt az elméletet tréfásan „K und K” elméletnek is szokták emlegetni. Theodor Kaluza, lengyel származású matematikus és Oscar Klein, neves stockholmi elméleti fizikus, még a húszas években alkották meg az első öt-dimenziós, az úgynevezett „penta-dimenziós” elméletüket. Ebből alakult ki, a 90-es években az említett Kaluza-Klein több-dimenziós, szuper unifikációs elmélet, a geometriának és a fizikának egy olyan grandiózus szintézise, mely, most az ezredfordulón, amikor Bolyai János születésének 200. évfordulójára emlékezünk, közelebb visz Bolyai János és Albert Einstein álmának megvalósulásához.

Toró Tibor

„Semmiből egy új más világot teremtettem”

Bolyai János születésének kétszázadik évfordulójára

Bolyai János (1802-1860) születésének kétszázadik évfordulójára emlékezünk. Ő az első olyan magyar matematikus, aki művével világraszólót alkotott. Még nem volt 21 éves amikor 1823. őszén felfedezte az abszolút geometria alapképletét és ezt követően néhány év alatt teljesen kidolgozta geometriai rendszerét. Életét és munkásságát számos monográfia, tudományos dolgozat és népszerűsítő cikk méltatta, sokan és szerencsére sokat írtak róla. Világszerte ismert a geometriában elért korszakalkotó felfedezése s a modern matematikai gondolkodás kialakításában játszott szerepe.

Bolyai János a matematikai régés-régen elfoglalta méltó helyét a tudományban. A tudománytörténet a halhatatlan tudósok sorába emelte, lezárt-nak, befejezettnek tekinti életművét. A róla szóló bibliográfiák, nagy tekintélyű lexikonok sokféle, eltérő arcát mutatják be. Matematikusként kizárólag a geometriában és a komplex számok elméletében elért eredményeit emlegeti a szakirodalom. Emberi vonásai, apjához való viszonya – különösen egyes szépirodalmi munkák, művészeti alkotások hatására – eltorzítva, hamisan élnek a köztudatban.

Nemrég még azt hittük, hogy a legnagyobb magyar tudósról már minden lényegest elmondtunk, hogy Bolyai János matematikai világa mindannyiunk számára nyitott könyvvé vált. Sok ezer oldalas kéziratok hagyatékának az utóbbi években történt feltárása azonban a tudósról és emberről eddig elterjedt nézetek átértékelését sürgetik.

Életében egyetlen munkája A tér abszolút igaz tudománya, ismertebb nevén az Appendix jelent meg nyomtatásban. Ez a műve elég volt ahhoz, hogy nevét világhírűvé tegye és nagy dicsőséget hozzon hazájának. Ám Bolyai János nemcsak az Appendixet hagyta ránk örökül. Nagy munkájának megalkotása után is állandóan dolgozott, jegyzetelt. Ennek eredménye hatalmas kéziratok hagyatéka, amelyből csupán Marosvásárhelyen 14.000 oldalt nyit őriznek a Telegdi-Bolyai Könyvtárban [7]. A jegyzetek rejtették eddig azokat a matematikai tételket – Bolyai szavaival kincsetek –, amelyek felismerése után kijelenthetjük, hogy ő nem csak a geometriában alkotott nagyot, de eredményesen kutatta a matematika más természetű problémáit is.

Bolyai János életútja

Bolyai János 1802. december 15-én született Kolozsvárott. Apja Bolyai Farkas (1775-1856) a marosvásárhelyi kollégium későbbi tudós-tanára, anyja Árkosi Benkő Zsuzsanna egy kolozsvári sebész leánya. Élete első szakaszáról saját későbbi feljegyzései, főleg azonban édesapja levelei és más írásai igen részletesen beszámolnak.

Gyermekkorának és ifjúságának éveit Domáldon, Farkas anyjától örökölt birtokán és Marosvásárhelyen töltötte. Az apa különös gondot fordított fia testi és szellemi nevelésére. A mozgékony, egészséges gyermek már egész korán rendkívüli szellemi képességeket árult el, éles megfigyelő készséggel és kérlelhetetlen igazságérzettel rendelkezett. Játssza tanult meg írni-olvasni, négy-öt éves korában több geometriai alakzatot meg tudott különböztetni, fogalma volt a sinus szögfüggvényről, és ismerte a nevezetesebb csillagképeket. Átlagon felüli tehetséget mutatott a nyelvek és a zene tanulásában is. A hegedűjátékot hét éves korában kezdte gyakorolni és csakhamar olyan jártasságra tett benne szert, hogy nehezebb koncertdarabokat is eljátszott.

Jánost kilencéves korában fogta apja rendszeres tanulásra, több tárgyra tehetségesebb diákjaival taníttatta, de matematikára kezdettől maga oktatta. A kivételes matematikai tehetségű gyermek rövidesen megismerte Euklidész hat könyvét, Euler algebrájának, sőt Vega négykötetes kézikönyvének nagyrészt. Tisztaban volt számos fizikai törvénnyel is. Hamar tudomást szerzett apja érdeklődésének fő tárgyáról a "paralelák tanáról". Tizenkét éves korában lett a kollégium rendes tanulója. 1817. június 30-án osztálya legjobbjaként tette le a mai érettséginek megfelelő vizsgát, s ezzel főiskolás diákká válhatott.

A matematikához fűződő érdekes gyerekkori gondolatairól maga János is nyilatkozik. Fennmaradt kéziratok hagyatékában olvashatjuk a következő mondatokat: „Már kisgyermek koromban felítem magamnak a kérdést, hogy végtelen sok prímszám létezik-e?” és „gyermekkoromban magamtól találtam, hogy

$$\lim_{m \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{k}{m}\right)^m = e^k.$$

Bolyai Farkas azt szerette volna, ha rendkívül tehetséges fia Göttingenben annál a Gaussnál folytatná tanulmányait, akivel egyetemi éveik alatt életre szóló barátságot kötött. Ezt megírta az akkor már nagy híré matematikusnak, de levelére nem kapott választ. Ezért a bécsi hadmérnöki akadémiára küldi továbbtanulni. János Bécsben 1818 augusztusában német nyelven sikerrel letette a felvételi vizsgát, és ezzel megkezdődött katonai pályafutása.

A nagy tradícióval rendelkező bécsi akadémia a műszaki csapatok számára képezett tisztakat és színvonalas iskolának számított. A tantárgyak között fő helyet foglalt el a matematika. Jánosra bécsi tanulmányai során különösen a magasabb geometria, a matematikai földrajz és a mechanikai tudományok voltak jó hatással. Matematikatanára Wolter von Eckweh (1791-1857) mérnökszázados volt, aki maga is szerette a matematikát és nagyon ragaszkodott lángeszű tanítványához.

Jánost bécsi tartózkodása idején komolyan foglalkoztatták a matematika egyes problémái. Jegyzeteiben már ekkor felvillannak eredeti ötleteinek szikrái. Mechanikai feladatok megoldását tartalmazó füzetében található ábrák azt tanúsítják, hogy 1820 körül kezdett érelélni benne az a gondolat, hogy a párhuzamossági axióma nem bizonyítható be. Ugyanebben az évben kísérletezett az egyik nevezetes ókori problémával, a szögharmadolással (tetszőleges szög három egyenlő részre való osztása csak körző és beosztás nélküli egyenes vonalzó használatával). Hagyatékában fennmaradt egy papírlap, amelyre igen szűkszavúan, megokolás nélkül egy érdekes szerkesztést vázolt. Az adott szög három egyenlő részre való felosztását körző és vonalzó segítségével végezte el, de emellett még igénybe vette az egyenlőoldaltú hiperbola egyik ágát is.

Tanulmányait János 1823-ban fejezte be, s rövidesen Temesváron találjuk. A paralelákrol Bécsben több mint hároméves töprengései itt értek be. Alig érkezett meg Temesvárra, már megvilágosodott benne világraszóló felfedezésének döntő gondolata. Innen írja édesapjának Marosvásárhelyre 1823. november 3-án, nem egészen huszonegy éves korában, az immár matematikatörténeti jelentőségű levelét, amelyben értesíti, hogy a semmiből egy új, más világot teremtetett. Bolyai János az abszolút geometria alapjait Temesváron eltöltött éveik alatt (1823-1826) fogalmazta meg és foglalta össze egységes rendszerbe. 1825 elején meglátogatta édesapját Marosvásárhelyen és bemutatta a már kidolgozott elméletét. Bolyai Farkas ekkor még nem

fogadta kellő megértéssel fia eredményeit.

1826 áprilisában Bolyait Aradra helyezték. Tudománytörténeti szempontból nagy jelentőségű esemény, hogy ebben az évben Eckwehr századosnak, közvetlen parancsnokának és volt bécsi matematikatanárának átadott egy kéziratot érkekezést, amelyben addigi vizsgálatai eredményeit foglalta össze. Sajnos, ennek a kéziratnak nyoma veszett, holott abban János szerint "... már az egésznek az alapja le van téve ...".

Kétségtelen, hogy Bolyai János számára az 1820-as évek az abszolút geometria kidolgozásának jegyében teltek el. Főjegyzései között azonban olyan írásokat is találunk, amelyek arra utalnak, hogy a geometria mellett már ebben az időben a matematika más ágai is foglalkoztatták. Az algebra és a komplex számok elmélete is lekötötte figyelmét. „Az imagináriusok tanát már ebben az időben kigondoltam”-írja. Alaposan tanulmányozta Gauss Disquisitiones arithmeticae című művét, vagyis a számelmélet problémái is érdekelték.

1831-ben Bolyait Lembergbe helyezték át. Odautazása alkalmával ismét felkeresi édesapját. Ez a találkozó döntő hatással volt az Appendix megjelenésére. Farkas ekkor biztatja fiát, hogy kutatási eredményeit írja le. János egyik későbbi főjegyzésében olvashatjuk: "... ha történetesen, akkor ... az atyám nem ösztönzött s mondhatni erőltetett volna a bírtelen leírásra – bihetőleg azon Appendix tartalma sem látott volna még napfényt”. 1832 áprilisában Bolyai Jánost egy újabb rendelkezés Olmützbe szőlította. Itt kapta meg a kapitányi rendfokozatot. Az előző években többször betegeskedett, gyakran volt maláriás, feltehető, hogy üzleti gyulladásban is szenvedett. Ebben az időben feltűnően ideges, ingerlékeny volt, tisztársaitól elszigetelődött, nyíltan kimutatta, hogy nem érdekli a tisztí kardbojt, csak a matematika. Mindezek egyenes következménye volt, hogy 1833. június 16-i hatállyal saját kérésére nyugállományba helyezték.

Közben 1832-ben megjelenik korszakalkotó műve, a Tér abszolút igaz tudománya [6]. Ez a nagy jelentőségű mű Bolyai Farkas Tentamen című könyve első kötetének függelékeként került ki a nyomdából, de különnyomatai már 1831 áprilisában elkészültek [5]. Ebből küldött egy példányt Bolyai Farkas 1831. június 20-án Gaussnak. János munkája útközben elkallódott, ezért Farkas 1832. január 16-án egy újabb levél kíséretében ismét megküldi azt barátjának. Gauss 1832. március 6-án írt válaszában egyik mondata közismert: "... ha fiad munkáját megdicsérem, ez azt jelentené, hogy magamat dicsérem ...". A levél Bolyai Jánost mélyen lesújtotta, elkésértette. Becsapott embernek érezte magát annak ellenére, hogy az hüvös hangja ellenére is mély elismerést fejez ki. Ne feledkezzünk meg a levél következő félmondatáról: "... nagyon örvendek, hogy éppen régi jó barátom fia az, aki engem olyan csodálatos módon megelőzött".

Különös, hogy Gauss, aki Bolyai Farkasnak küldött levelében igen fukarul bánt a dicséző szavakkal, magánbeszélgetésekben és Ch.L. Gerling marburgi matematikusnak írt levelében az Appendix elolvasásának közvetlen hatása alatt viszont másképp nyilatkozott. Ebben a fiatal Bolyait "elsőrangú lángésznek" ismeri el. Miért Gerlingnek írt Gauss "elsőrangú lángészről" és miért nem Bolyai Farkasnak, vagy miért nem tette közhírré Bolyai János felfedezését a Göttingeni Tudományos Értesítőben? Magartartása még mindig érthetetlen számunkra.

Bolyai János nyugdíjba vonulása után 1833 júniusában tért vissza Marosvásárhelyre. Egy évig apjánál lakott, majd 1834-ben elköltözött Domáldra. Itt élt elszigetelten 1846-ig, amikor visszatért Marosvásárhelyre. Életének utolsó 27 esztendejében – ellentétben a róla eddig megjelent tekintélyes irodalom nagy részének véleményével – állandóan dolgozott. Főképpen a matematika különböző fejezeteinek kérdései kötötték le a figyelmét, ám ugyanakkor egy pillanatra sem tévesztette szem elől, hogy "semmiféle egyéni ügy nem állhat fenn a közügy nélkül". 1837-ben részt vett a lipcsei Jablonowski Társaság a képzetes mennyiségek szerkesztése tanának tökéletesítésére meghirdetett pályázatán – sikertelenül. 1848-ban ismerte meg N.J. Lobacsevszkij (1793-1856) orosz tudós Geometrische Untersuchungen zur Theorie der Parallellinien [13] című könyvét. Érthetően meg volt döbbenne az Appendix tartalmával való megegyezéstől. Bolyai János tüzetesen áttanulmányozta az 1840-ben, Berlinben megjelent érkekezést, észrevette hibáit, de kiemelte érdemeit is. Megjegyzéseit Észrevételek címen egy önálló tanulmányban foglalta össze. A szabadságharc utáni elnyomatás éveiben János valósággal bezárkózott. Sokat betegeskedve élt. 1850 körül kezdett foglalkozni a Raumlere-vel, egy befejezetlen, de számos eredeti elgondolást tartalmazó dolgozattal.

A fentiekben megemlített munkákról a Bolyai Jánosról már megjelent monográfiák, tanulmányok szerzői is megemlékeznek. A régebbi Bolyai-irodalom viszont nem tud arról, hogy Bolyai a saját korában jelentősnek számító algebrai és számelméleti problémákkal is foglalkozott s igen figyelemre méltó tudományos eredményeket ért el ezeken a területeken. Megalkotta a komplex egészek aritmetikáját, számos gondolatával megelőzte korát. Bolyai mostanáig ismeretlen felfedezéseiről az utóbbi években feltárt kéziratok hagyatéka tanúskodik. A kéziratok alapján megcáfolhatjuk azokat a véleményeket is, amelyek szerint Bolyai alkotóképessége már korán kimerült. Ő utolsó éveiben is tiszta fejjel és töretlen optimizmussal dolgozott matematikai problémákon. Igen szoros kapcsolatot tartott édesapjával, akivel kicserélhette gondolatait. Gyakran meglátogatta idős apját s megszorodtak az egymásnak írt matematikai tárgyú levelek.

1856. november 20-án nyolcvanegy éves korában apja "bevégző földi nagyszerű tevékenységét". Bolyai Farkas halálakor János veszített a legtöbbet. Most már senki sem maradt, akivel legalább beszélgethetett volna. 1857 ősztől kezdve ő is folyton betegeskedett, szinte állandóan ágyban fektült. Életének utolsó éveit egy alacsony, zsindélyfedelés, kívül-belül tapaszos házban töltötte a régi Vásárhely Kálvária nevezetű utcájának legutolsó, 905. számú házában, a város szélén. 1860 januárjában tüdőgyulladást szenvedt s 27-én utolsó dobant a szíve.

Ha még csak hét évet él, megtudhatta volna, hogy főművét, az Appendixet olaszra, majd rövidesen francia nyelvre is lefordították s olvashatta volna az első olyan tanulmányt, amely életrajzát és felfedezését világnyelven ismerteti.

A tér abszolút igaz tudománya

Az Appendix Bolyai János főműve. A latin nyelven rendkívüli precizitással és tömörséggel megírt mű a matematikai irodalom legtekélyesebb munkái közé tartozik, amelyet napjainkig minden jelentősebb nyelvre lefordítottak. Már első idegen (francia) nyelvű fordítója Guillaume-Jules Houël (1823-1886) bordeaux-i egyetemi tanár így nyilatkozott: „Ez az Appendix egy kimagaslóan értékes munka”. Később Georg Bouce Halsted (1853-1922) texasi (USA) professzor, aki angolra ültette át az Appendixet megállapítja: „ez a huszonnégy oldal a legendkivülőbb két tucat oldal a gondolkodás történetében”.

Bolyai János ezzel a munkájával valóban világraszólót alkotott. Megoldotta a geometria leghosszabb ideig, több mint 2000 évig ellenálló, ún. párhuzamosok problémáját.

Mi volt ez a probléma?

A mértan tudományának első egzakt munkája Euklidész *Elemek* (Kr.e. III. évszázad) című könyve volt. A mű legnagyobb érdeme, hogy a geometriai ismereteket egységes logikai rendszerbe foglalta, melyben kevés számú állításból, logikusan, egymásra épülve következnek az újabb és újabb állítások, deduktív bizonyítás útján. Euklidész öt olyan alaptételre, (axiómára, posztulátumra) építette fel geometriáját, amelyeket bizonyítás nélkül elfogadott. Ezek közül az első négy (az egyenes bármennyire meghosszabbítható, minden derékszög egyenlő, ...) igen „egyszerű”, „szemléletes”, könnyen belátható. Az V. posztulátum (egy-kiadásokban XI. axióma) – ha egy egyenes másik két egyenest úgy metsz, hogy a metsző egyenes ugyanazon oldalon keletkezett két szög összege kisebb, mint két derékszög, akkor ezek az egyenesek a végtelenbe meghosszabbítva metszik egymást – már nem tűnik annyira „nyilvánvalónak” mint a többi. Ezt a posztulátumot a matematikusok már a kezdetekben kritikával fogadták. Könyvében maga Euklidész is csak a 29. tétel bizonyításánál használja fel először. Sokan úgy próbáltak megszabadulni tőle, hogy megkísérelték azt könnyebben beláthatóval, azaz vele ekvivalenssel helyettesíteni. (Egy kijelentésről akkor mondjuk, hogy ekvivalens az V. vagyis az euklidészi párhuzamosági posztulátummal, ha

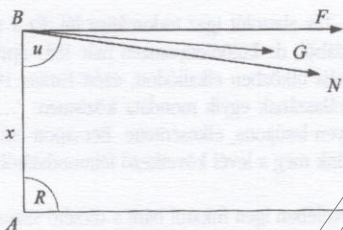

e kijelentés a többi axióma – az ún. maradék axiómarendszer – és az ezekből levezetett tételek segítségével bizonyítani tudjuk az V. posztulátumot és fordítva, a kijelentés is csak az V. posztulátum segítségével bizonyítható).

Miután ezek a próbálkozások nem hoztak lényeges haladást, a matematikusok hosszú időn át megkísérelték az V. posztulátumot bebizonyítani. Valamennyi kísérlet hiábavalónak bizonyult. Döntő fordulat akkor állott elő, amikor a maradékrendszerhez az V. posztulátum tagadását csatolták és így próbálták felépíteni a geometriát. Furcsa, a számelmélet számára szokatlan tételek adódtak, de ezek egymással szemben nem mutattak fel ellentmondást.

Bolyai János volt az, aki időben legelőször olyan általános geometriát épített föl, amely az V. posztulátumot sem nem állítja, sem nem tagadja, hanem mellőzi. Úgy értelmezte a párhuzamosságot, hogy az egybefoglalja az V. posztulátum állításának és tagadásának a lehetőségét. Eszerint ennek az általános, Bolyai által abszolútnak nevezett geometriának sajátos esete mind az euklidészi (a Σ -rendszer), mind a nemeuklidészi vagy más néven hiperbolikus (az S -rendszer) geometria. Bolyai nagy érdeme abban állt, hogy fölépítette az abszolút geometriát és azon belül a hiperbolikus geometriát.

Bolyai János megtartja Euklidész posztulátumait, kivéve az V.-et. Mindazokat az alapfeltevéseket, melyek pontoknak egyenesek és síkok által való összekötésére, távolságoknak és szögeknek változatlan nagyságban való átvitelére, a háromszögek egybevágóságára stb. vonatkoznak, az S -rendszer éppen úgy megköveteli, mint a közfelfogás. Az eltérés a párhuzamosság értelmezésével kezdődik, amelynek fogalmát Bolyai az Appendix 1. §-ban vezeti be. Említsük meg ezt az értelmezést:

1. ábra

A $\vec{BN}$ irányított félegyenesről akkor mondja, hogy párhuzamos az $\vec{AM}$ irányított félegyenessel, ha $\vec{BN}$ a fésugaraknak a BA helyzetéből kiindulva B körüli az óramutató járásával ellenkező irányú forgása közben előálló olyan félegyenes, amely már nem metszi $\vec{AM}$ -et (1. ábra), elpattan tőle. Bolyai János szerint világos, hogy bármely az $\vec{AM}$ egyenesen kívül fekvő B pontból (az $\vec{AM}$ és B síkjában) kiindul ilyen $\vec{BN}$, de csak egy és hogy

$$BAM < + ABN < \leq 2R \tag{1}$$

(R a derékszöveget jelenti).

Az így értelmezett párhuzamosságot abszolút párhuzamosságnak nevezzük, ha pedig (1)-ben csak a $<$ jelet engedjük meg, akkor hiperbolikus párhuzamosságról beszélünk. A hiperbolikus esetben az $\vec{AM}$ egyeneshez a B ponton át két – ellentétesen irányított – párhuzamos egyenes tartozik. Hiperbolikus értelmezés esetén vannak még olyan félegyenesek is, amelyek sem nem párhuzamosak $\vec{AM}$ -mel, sem nem metszik azt.

Megjegyezzük, hogy Bolyai egyenesei nem feltétlenül „egyenesek” a köznap értelemben. Ezek félkörök, vagy más geometriai objektumok is lehetnek. A szemléltető ábrákon mégis köznap értelemben használatos egyeneseket rajzolunk.

Bolyai János kiindulva ebből az értelmezésből felépítette a sík- és a tér abszolút, az V. posztulátumtól független geometriáját. Íme két szép tétele:

1. Az abszolút síkgeometria Temesváron felfedezett alapösszefüggése (Appendix 29. §)

$$\text{ctg} \frac{u}{2} = e^{\frac{x}{k}}$$

az u párhuzamossági szög és az x párhuzamossági távolság között létesít kapcsolatot (1. ábra). Itt e az Euler-féle szám ($e = 2,718 \dots$), k pedig egy, a teret jellemző pozitív valós szám.

E szerint a képlet szerint, ha $x \rightarrow 0$, akkor $u \rightarrow \frac{\pi}{2}$. Hasonlóképpen, ha $k \rightarrow \infty$, akkor is $u \rightarrow \frac{\pi}{2}$. Az euklidészi geometriában a párhuzamossági szög $u = \frac{\pi}{2}$ bármely x -re, ezért a fenti két eredmény így értelmezhető: a hiperbolikus síkon „kicsiben” ($x \rightarrow 0$) közelítőleg az euklidészi geometria érvényesül, és az S rendszer geometriája közeledik a Σ rendszeréhez, ha az S rendszer állandója, $k \rightarrow \infty$.

2. Bolyai János „abszolút szinusz-tétel” (Appendix 25. §):

$$\frac{Oa}{\sin A} = \frac{Ob}{\sin B} = \frac{Oc}{\sin C}$$

ahol Or az r sugarú kör abszolút geometriai kerületét A, B, C a háromszög szögeit, a, b, c pedig a szemben lévő oldalakat jelentik. Az abszolút trigonometria e tétele Bolyai János egyik legszebb eredménye. Különösen egyszerű egybefoglalása egy Σ -beli és egy S -beli tételnek. Az euklidészi geometriában $Or = 2\pi r$. Ha ezt a fenti összefüggésbe helyettesítjük és 2π -vel egyszerűsítünk, megkapjuk a szinusz-tétel ismert alakját. A hiperbolikus geometriában $Or = 2\pi k \text{ sh } f$. Ha most ezt helyettesítjük a fenti képletbe és $2\pi k$ -val egyszerűsítünk eljutunk a hiperbolikus geometria szinusz-tételéhez:

$$\frac{\text{sh} \frac{a}{k}}{\sin A} = \frac{\text{sh} \frac{b}{k}}{\sin B} = \frac{\text{sh} \frac{c}{k}}{\sin C}$$

Bolyai János Appendixe úgy tartalmánál, mint előadásánál fogva a matematikai irodalom gyöngyei közé tartozik. Korszakalkotó felfedezésével új fejezetet nyitott a tudomány történetében. Az abszolút geometria mélyrehatóan befolyásolta a későbbi kutatásokat. Olyan további fejlődés kapuit nyitotta meg, amely a matematikán túl a fizika és más rokon tudományok haladását is jelentősen meghatározta. Elsősorban azonban a matematika fejlődésére volt hatással.

A Bolyai geometria létrejötte fordulópont az axiómatikus módszer történetében. Bolyai munkájával lezárultak azok az évezredes axiómatikus kutatások, amelyek a párhuzamosok problémájának megoldására irányultak. Ezek a vizsgálatok ugyanakkor egész sorát nyitották meg az axiómatikus módszerrel kapcsolatos modern kutatásoknak. A nemeuklidészi geometriával szoros összefüggésben merült fel az axiómarendszerek függetlenségének, ellentmondásmentességének, teljességének a kérdése [10].

Bolyai János már az Appendix címében kifejezte azt a meggyőződését, hogy az a kérdés, érvényes-e a párhuzamosság euklidészi axiómája a valóságos térben, vagy nem, „a priori soba el nem dönthető”, tehát csak tapasztalati úton eldönthető kérdés. Az, hogy a párhuzamosság axiómájának érvényessége a valóságos térben logikai úton nem dönthető el, azt jelenti, hogy logikailag az euklidészi geometria és a Bolyai geometria egyaránt lehetsé-

Auch $\{1, 2, 3, 4\}$ ^{jede} ~~Erweilung~~ ^{Erweiterung} irgend eines von jenen Vierer-
~~er~~ ^{er} $\equiv$: über $1 \oplus 2, -1 \oplus 2 \equiv 1 \oplus 2 \equiv 0; 1 \oplus 3 \equiv -1 \oplus 1; 1 \oplus 4 \equiv -1 \oplus 1;$
 $2 \oplus 1 \equiv 1 \oplus 1; 2 \oplus 2 \equiv -1 \oplus 1; 2 \oplus 3 \equiv 1 \oplus 1; 2 \oplus 4 \equiv$ ~~Klein~~
~~von den ersten 5 Zahlen;~~ $3 \oplus 1 \equiv 0; 3 \oplus 2 \equiv -1 \oplus 1; 3 \oplus 3 \equiv$
 $2 \oplus 2 \equiv -1 \oplus 1; 3 \oplus 4 \equiv 2 \oplus 3 \equiv 1 \oplus 1; 2 \oplus 4 \equiv 4 \oplus 1 \equiv 9$
 $1 \oplus 1; 3 \oplus 4 \equiv -1 \oplus 1; 4 \oplus 1 \equiv -1 \oplus 1; 4 \oplus 2 \equiv 1 \oplus 1; 4 \oplus 3$
 $\equiv 0; 4 \oplus 4 \equiv -1 \oplus 1$: somit ist in der That jede Zahl
 irgend eines von jenen $5 = 1^2 + 2^2$, $\equiv$. Übrigens kann man
 hier A leiten einfach, Reite nur aus besonderer Ab-
 sicht einfach nennen, da sonst die Zahlen $3, 4, 1, 2$ wohl einfacher zu nennen wären. ^{der Reite man}
 In Unternehm des Beweises aber kann ich mich nicht nicht
 erlauben.

A. Abbr

gesek. Pontosabban: ha az euklidészi geometria axiómarendszere ellentmondástalan, akkor a Bolyai geometriáé is az és viszont. Bolyai az Appendix 21. §-ában megmutatta, hogy ha a paraszférán a paraciklust tekintjük egyenesnek, akkor a paraszférán az euklidészi geometria érvényes. Így Bolyai János modellt konstruált az euklidészi geometria axiómarendszere a Bolyai geometria axiómarendszerében. Ebből pedig következik, hogy ha a Bolyai geometria axiómarendszere ellentmondástalan, akkor az euklidészi geometria axiómarendszere is az. Bolyai nem ebből a célból konstruált modellt az euklidészi geometria axiómarendszerére geometriája axiómarendszerében, hiszen abban az időben még fel sem merült az a gondolat, hogy az euklidészi geometria ellentmondásos lehet, hanem azért, hogy ezzel meggyorsítsa a Bolyai geometria felépítését. Kétségtelenül elvitathatatlan érdeme Bolyainak azonban, hogy ő adta a modell-módszer első alkalmazását.

Ez a módszer vezetett az általa nyitva hagyott problémának, nevezetesen a Bolyai geometria axiómarendszere ellentmondástalanságának az euklidészi geometria ellentmondástalanságára való visszavezetése problémájának megoldásához. Evégett kellett modellt szerkeszteni a Bolyai geometria axiómarendszerére az euklidészi geometria axiómarendszerében. Ilyen modellt A. Cayley, Felix Klein és mások konstruáltak a XIX. század második felében.

Bolyai János geometriai vizsgálódásainak alapján megsejtette, hogy a tér szerkezete és a gravitáció között belső összefüggésnek kell lennie. Ezt a gondolatot, a fizika geometrizálásának gondolatát Bolyai János egy kéziratban maradt tételében a következőképpen fogalmazta meg: "... a nebezke-dés törvénye is szoros összeköttetésben folytatásban tetszik (mutatkozik) az ?r természetével, valójával (alkatával), mélységével ...". Ennél kifejezőbben, tömörebben talán ma, az einsteini tézis ismeretében sem tudnánk megfogalmazni a tér szerkezete és a gravitáció között fennálló szoros összefüggést.

A relativitáselmélet felfedezése óta tudjuk, hogy a fizikai tér szerkezete függ az anyag eloszlásától és így pontról pontra más és más. A fizikai tér szerkezetének leírására a relativitáselmélet az euklidészi és hiperbolikus geometriánál általánosabb Riemann-féle geometriát használja fel. A Riemann-féle geometria felfedezése és a matematikai tér fogalom újabb fejlődése azonban nem más, mint Bolyai felfedezésének továbbfejlesztése. Bolyai érdeme e tekintetben abban áll, hogy bebizonyította: különbséget kell tenni a fizikai tér között melyben élünk és az ezen tér sajátosságainak leírására szolgáló különböző matematikai térfogalmak között. Ezáltal megnyílt az út a matematikai térfogalom további fejlődése és ugyanakkor a tér fizikai struktúrájának mélyreható vizsgálata előtt [18].

A geometria feladatköre is jelentősen kibővült. A mai geometria már nemcsak a közönséges fizikai tér leírásával foglalkozik, hanem a tér fogalmát jóval általánosabban értelmezi. A "tér" szót ma a matematikában átvitt, elvont értelemben használják; bizonyos követelményeknek megfelelő elemek összességét értik rajta. Az általános terek fontos alkalmazásokat nyertek a fizikában is.

A filozófiában ugyancsak nagy jelentőségű tény az abszolút geometria felfedezése [20]. Abban az időben ugyanis rendkívül nagy szerepet játszott Immanuel Kant filozófiája, amely a térről azt tanítja, hogy az, az ember minden tapasztalatot megelőző, úgynevezett a priori szemlélete. Közfelfogás volt, hogy egyedül az euklidészi geometria igaz. Ennek az elfogultságnak Kant is rabja volt, apriorisztikusnak vélvén a geometriát. Kantnak a térszemléletre vonatkozó elmélete annyit jelentett, hogy az euklidészi geometria áthághatatlan, az emberi tudat kiiktathatatlan, veleszületett szemlélete. Bolyai után tarthatatlanná váltak Kantnak a térre vonatkozó nézetei, mivel bebizonyította, hogy többféle tér is lehetséges, azaz nincs többféle velünk született szemléleti lehetőségünk. (Gauss - leveleinek tanúsága szerint - azért nem publikálta a nemeuklidészi geometriával kapcsolatos gondolatait, mert kételkedett Kantnak abban az állításában, hogy a térfogalom euklidészi és a priori, de a nagy tekintélyű filozófussal és követőivel való szembenállás kellemetlenségeit nem vállalta. Félt a "beotiaiak kiabálásától" és a "darazsak fullánkjaitól.") Az abszolút geometria létrejöttét ugyanis annak köszönheti, hogy Bolyai elvetette az euklidészi geometriában önkényesen felvett V. posztulátum szűkségességét, azaz az euklidészi axiómának ellentmondó állítást szintén jogunkban áll igaznak mondani és egy - az euklidészivel szembenálló - geometriai rendszer bizonyítás nélküli axiómájának elfogadni. Ez azt jelenti, hogy Bolyai a valóság viszonyainak vizsgálatánál jogtalanannak tartotta az ember önkényes gondolatait ráerőszakolni a világra, mert a világ az embertől függetlenül létezik.

A nemeuklidészi és az euklidészi geometria lényegesen eltér egymástól, köztük éles ellentmondás van: a Bolyai geometriában a háromszög szögeinek összege kisebb két derékszögnél, mégpedig annál kisebb, mennél nagyobb a háromszög területe. Az euklidészi geometriában van legalább két egymáshoz hasonló nem egybevágó háromszög. Ezzel szemben a nemeuklidészi geometriára jellemző a következő tétel: nincsen két egymáshoz ha-

sonló nem egybevágó háromszög, vagyis ha két háromszög szögei páronként megegyeznek, akkor oldalai is páronként megegyeznek egymással. A Bolyai geometriában van egy abszolút távolság-egység, az euklidészi geometriában nincs.

A példáinkban felsorolt állítások nyilvánvalóan ellentmondanak egymásnak: amit az egyik állít, azt a másik tagadja. És mégis mindkettő egyidőben igaz – azaz mindkét egymásnak ilyen élesen ellentmondó rendszer egyaránt és egyidőben igaz. Még különösebbé válik a helyzet, ha tekintetbe vesszük, hogy az ellentmondó tételek nemcsak egyidőben igazak, hanem a rájuk épülő, két egymásnak ugyancsak ellentmondó geometriai rendszer között szoros belső kapcsolat van: az egyik rendszer igaz vagy hamis volta a másik rendszer igaz vagy hamis voltát vonja szükségszerűen maga után. Így a nemeuklidészi geometria megjelenésével nyilvánvalóvá vált – ellentétben a XIX. század elején immár megdönthetetlennek látszó nézettel –, hogy a matematika megengedi az ellentmondást, az egymással ellentmondó elméleteket.

Amint bebizonyult, hogy az euklidészi geometria nem szükségképpen az egyetlen igazság, azonnal felmerült természetesen az a kérdés is, hogy a fizikai térben vajon melyik geometria törvényei érvényesek: az euklidészi vagy a nemeuklidészi? Erre Bolyai János – amint említettük – már az Appendix címében felelt. Lobacsevszkij is meg volt arról győződve, hogy ez a kérdés a tudomány fejlődése során kísérleti úton dől majd el.

Több mint két évezreden át tartott Euklidész geometriájának kizárólagos uralma. Aztán a XIX. század eleji tudományos élet színterén teljesen váratlanul megjelent a nemeuklidészi geometria. Sőt, ha már várakozásról van szó, akkor azt kell mondanunk, hogy az egész matematikai közvélemény ennek épp az ellenkezőjét várta, éspedig a párhuzamosok kérdésének a klasszikus értelmében vett megoldását. Úgy tűnt, hogy ez az elmélet egyszerűből, teljes fegyverzettel pattant a színre, mint Pallasz Athéné Zeus fejéből – mondotta később H. Helmholtz [19].

A nemeuklidészi geometriát három, egymástól igen távol eső helyen, egymástól függetlenül és majdnem egyidőben fedezték fel Bolyai János, Carl Friedrich Gauss és Nyikolaj Ivanovics Lobacsevszkij. Bolyai János 1823. november 3-án közli nevezetes „temesvári levelében” édesapjával, hogy már teljesen kibontakoztak számára az új geometria körvonalai. Felfedezésének ezt az időpontját több későbbi írásban is megerősíti. Például 1832-ben írja: „Csak még azt jegyzem erre nézve meg, hogy én ebbéli munkámat, melynek lényege már 1823 év végével hatálmamban volt...”. A már kidolgozott elméletet 1825 elején megmutatja apjának, 1826-ban pedig munkája német változatát átadja Eckwehr századosnak. Végül az Appendix különnyomata 1831 áprilisában látott napvilágot. Am a munka „... már 1829-ik évben készen volt” – írja Bolyai János, hisz Bolyai Farkas Tentamen című tankönyve számára – amelyhez függelékként a Scientia Spatii-t csatolták 1832-ben – a nyomtatási engedélyt 1829. október 12-én adta meg Paulus Horváth „Censor Librorum”.

A marosvásárhelyi cenzori jóváhagyással egyidőben jelentek meg a Kazáni Himők-ben Lobacsevszkij A geometria alapjairól című művének első közleményei. A dolgozat utolsó része a folyóirat 1830. augusztusi számában, tehát szigorúan véve alig néhány hónappal azelőtt jelent meg nyomtatásban, mielőtt Bolyai János a teljes A Tér Tudományát közzétette volna. A szakirodalom Lobacsevszkij kilenc részben megjelent munkáját tekintve a nemeuklidészi geometria első publikált művének. Lobacsevszkij cikksorozatát vagyis az új geometriára vonatkozó nézeteit az 1826-29-es években fogalmazta meg. Mint ismeretes 1826. február 11-én előadást tartott a kazáni egyetemen: Exposition succinte des principes de la géométrie avec une démonstration rigoureuse du théorème des parallèles. A címe után ítéelve ebben az értekezésben (amely sajnos elveszett) a szerzőben még nem érlelődött meg az a belátása, hogy az új geometriai rendszer egymagában fennállhat, hiszen itt még az V. posztulátum bizonyításáról van szó. Ő maga is hamarosan rájött „a párhuzamosok tételének szigorú bizonyításában” elkövetett logikai hibára, mert amikor később idézte ezt a dolgozatát a címből egyszerűen elhagyta a mondat második, baljóslatú felét „avec une démonstration rigoureuse du théorème des parallèles”.

Gauss hagyatékában számos olyan írást találunk, amelyek valamiképpen kapcsolódnak a geometria alapjaihoz, illetve a nemeuklidészi geometria gondolatához. Különösen kiterjedt levelezésében érinti többször a paralelák problémakörét. Levelének közzététele után egyesek Gaussban látták a nemeuklidészi geometria kezdeményezőjét. Gauss elsőbbségének eldöntéséhez leveleit elegendőnek találták, ugyanakkor figyelmen kívül hagyták Bolyai Jánosnak apjához 1823. november 3-án írt, a már említett sorait („... semmiből egy új, más világot teremtettem”).

Különös, hogy Gauss leveleiben milyen sokszor említi a nemeuklidészi geometria lehetőségével kapcsolatos gondolatai keletkezésének időpontját. Következésképpen az 1790-es évekre helyezi eszméinek eredetét. Vajon mennyire adhatunk hitelt a szavainak. A hagyatékában fellelhető anyag nem mindig igazít el megbízhatóan. Naplójában sincs nyoma ilyen tárgyú fiatalkori gondolatainak. Ha összehasonlítjuk néhány levelét még ellentmondásokat is fölfedezhetünk bennük. Így például a H. Schumacherhez 1846. november 28-án írt levele szerint már 1792-ben (15 éves korában!) felismerte, hogy az euklidészi geometria tagadása esetén is létezik másfajta geometria: „Őn tudja, hogy nekem már 54 éve (1792 óta) ugyanez a meggyőződés”. Amikor 1832. február 14-én Ch. L. Gerlinget Bolyai János Appendixének megjelenéséről értesítette, megjegyezte, hogy Bolyai Farkással 1798-ban gyakran beszélgetett e kérdésekről, de amint írja „... eszméim akkor még távol voltak attól a kialakulástól és érettségtől, melyet azoknak ez a fiatalember adott a saját elmélkedései által”. A néhány héttel később Bolyai Farkashoz küldött levélben Gauss nem célzott ezekre a beszélgetésekre holt ilyen utalást ezúttal is igen természetesnek vennénk. Ma úgy tudjuk, hogy kettejük egykori beszélgetései kizárólag a tér filozófiai problémái körül forogtak, és valamilyen nemeuklidészi geometria kidolgozásának a gondolata föl sem merült bennük. Miért írta volna különben fiatalkori barátjához 1804. november 25-én a következőket: „... hajdan e gordiuszi csomónak kibontását megkísértem és mindeddig hiába próbáltam...”.

Gaussban – levelei tanúsága szerint – az 1816-os évtől kezdve egyre inkább megérelmődött egyfajta nemeuklidészi geometria lehetőségének a gondolata. 1824-ben F.A. Taurinus-hoz küldött levelében olvassuk: „Az a feltevés, hogy a háromszögben három szög összege 180°-nál kisebb, egy sajátosság, a mi geometriánktól tökéletesen különböző, de teljesen logikus geometriához vezet ...”. 1831. július 12-én Schumacherhez írott levelében megadta a kör kerületének hiperbolikus geometriai képletét.

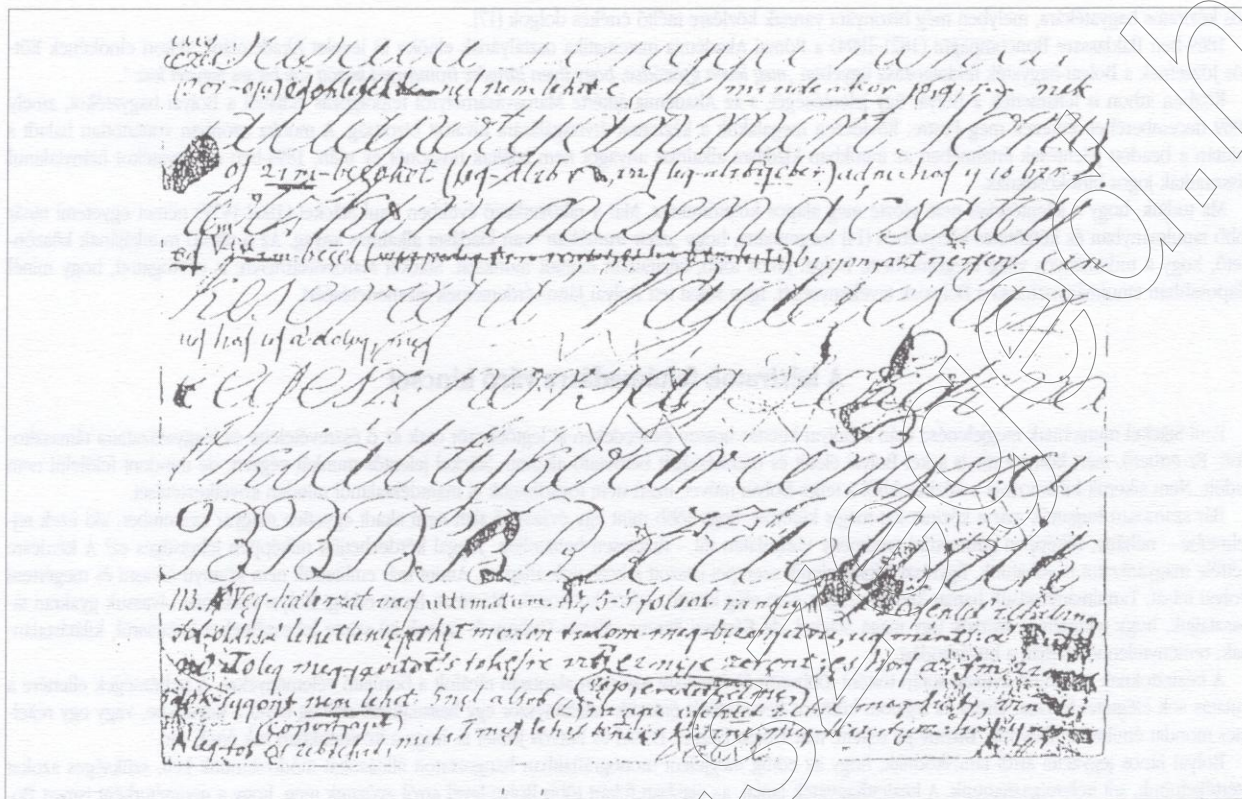
Három nemzedékhez tartozó, egymástól távol dolgozó tudós különböző ütemben haladva szinte egyszerre jutott el a felfedezéséhez. Helyesen ítélt Bolyai Farkas, amikor lát eredményeinek mielőbbi közzétételére bízta, mondván: „... az eszméknek mintegy megvan a maguk korszaka, amikor különböző helyeken egyidőben fedeztetnek föl, amint tavaszkor az ibolyák mindenütt kikelnek, ahol csak süt a nap”.

Az új geometria a kortársak részéről csak nehezen talált megértésre. Az Appendixet többen is olvasták s bár közbücsűk egyetemi tanárok is voltak, nem tudták az új eszméket befogadni. Bolyai János munkájáról Gauss is csak magánlevelekben nyilatkozott. Lobacsevszkij munkáját már 1834-ben igen éles és otromba támadás érte egy „névtelen” szerző által, akiről tudjuk, hogy korának kiváló matematikusa M.V. Osztrogradszkij volt. Emellett az akadémianak is rendkívül negatív véleményt adott a Lobacsevszkij-féle geometriáról. De V.J. Bunyakovszkij, a másik nagy orosz matematikus sem kímélte csipkelődő megjegyzéseivel Lobacsevszkijt.

A későbbiek során is számos ellenfele akadt az új felfogásnak. Miután a nemeuklidészi geometria szélesebb körökben ismertté vált Gauss Németországban E. Dühning támadta. Angliában A. Cayley volt a nemeuklidészi geometria legcsökönyösebb ellenfele. Franciaországban J. Bertrand, Ch. Renouvier írtak az új geometria ellen. Sajnos Magyarországon sem fogadta el mindenki a nemeuklidészi geometriát. Brassai Sámuel a kortársak és a következő nemzedékek által is tisztelt tudós az 1886-ban Bolyai Farkasról tartott emlékbeszédében igen ellenségesen nyilatkozott a Tentamenről és az Appendixről. Szerencsére kortársai vele ellentétben igen sokat tettek a Bolyaiak munkáinak megismertetése és terjesztése terén. Különösen a kolozsvári egyetem tanárai (Vályi Gyula, Schlesinger Lajos, Réthy Mór, Farkas Gyula) jeleskedtek az új gondolatok terjesztésében.

Bolyai János tisztában volt az Appendix jelentőségével. Ő tudta, hogy új világa majdan kihathat egész szemléletünkre, gondolkozásunkra, befolyásolja az összes olyan tudományt, amelyekben a tér fogalma, szerkezete szerepet játszik. Arról is meg volt győződve, hogy műve tökéletes. Magabiztosan állította: „... a tanomat minden baladás mellett, 10.000 évig sem hiszem, hogy más ilyen tökélyvel élő állította volna”. Nagy örömet fejezi ki afelett, hogy az ő tér-tudománya hozzájárult az emberiség előrehaladásához: „... ezzel a XI-ik axióma lényegének egészen a mélyére hatoltunk és a párhuzamosok

bonyolult matériáján teljesen keresztül batolunk, a teljes napfogyatkozás pedig, mely a jelen óráig (az igazság után szomjazó lelkek felett) oly szerencsétlenül uralkodott, a tudomány iránti kedvet lelobasztotta és amnyi ember idejét és erejét elrabolta, örökre eltűnt. És a szerzőben él az a (teljesen tiszt) meggyőződés (amelyet minden értelmes olvasónál is feltételez), hogy a tárgy tisztázásával és így az emberi sors lendítésének egyik legfontosabb és legfényesebb lépése megtörtént.

Végül mondjuk el, hogy ha a nemeuklidészi geometria megjelenése váratlan volt is, mégsem okozott meglepetést, mert szinte azt lehet mondani, hogy még jó egynéhány évtizedig senki sem vette észre. Csupán 1870 után Felix Klein, Helmholtz, Beltrami, Poincaré, nálunk pedig amint már láttuk különösen a kolozsvári matematikusok munkája nyomán kezdett az érdeklődés az új geometria felé fordulni, de most aztán robbanásszerűen.

A kéziratok

Miután 1860. január 27-én a hűséges gondozó, Szűts Júlia remegő kézzel leírta, hogy „... így már nincs mit tagadni, a Kapitány Úr nincs többé ...”, a marosvásárhelyi várparancsnok Bolyai János minden írását lefoglaltatta, utasítást adott, hogy rakják azokat ládába és vigyék be a várba. Meg kellett vizsgálni, hogy nincs-e bennük valamilyen katonai vonatkozású titok. Különös, de talán ennek az intézkedésnek köszönhető, hogy a Bolyai által évtizedeken át papírra vetett gondolatok nem semmisültek meg. A ládák a későbbiek folyamán sok viszontagságon mentek át. Miután a vásárhelyi várban folyó vizsgálat nem talált katonai titkokat a sűrűn teleírt lapokban, átszállították azokat a városi rendőrségre, egy fészkerbe. Végül az ősi iskola, a marosvásárhelyi Református Kollégium saját épületébe vitette a kéziratosokat s ezzel megmentette az utókorak.

Bolyai János legszívesebben nagyteretű szürkés vagy kékes színű papírlapokra írt. Úgy tűnik, ezeket nem tudta mindig megvásárolni, s ha nem akadt más, minden keze ügyébe kerülő papírt felhasználta, hogy gondolatait megörökítse: szétterített régi levélborítékokat, hivatalos okmányokat, gyászjelentéseket. Hagyatékában sok apró papírt, megnyírbált följegyzést találunk. Külön öröm a kutatóknak, amikor egy kalendárium, sorsjegy hátán vagy iskolai értesítőn talál jegyzeteket, mert ezeken keltezés is olvasható s így ha nem is teljesen megbízhatóan, de eligazodhat az írás keltezésének időpontjára vonatkozóan. Sok színházi műsorlap hátoldalát teleírta Bolyai. Ezek alapján egy hozzáértő szakember már-már megírhatná a XIX. századi Marosvásárhelyi színház történetét.

Bolyai János jegyzeteit nem sorolhatjuk a szokványos kéziratosok közé. Nem hasonlítanak egy tudós, író személyi levéltárhoz vagy egy államférfi emlékirataihoz. Ezek nem nyomtatásra kész dolgozatok, hanem befejezetlen tervezetek, számos hézaggal, ismétléssel, törléssel, betoldással. Bolyai írásaiban maga szerkesztette betűket használt, jegyzetei mai olvasójának sokszor elég nehézkes és szokatlan szimbolikával kell megbirkóznia. Új szavakat is alkotott. Mindezek rendkívül megnehezítik feljegyzéseinek számbavételét. A matematikai gondolatokat tartalmazó Bolyai-írások elég rendezetlenül találhatók a különböző dossziékban. Így sokszor egy megkezdett ötlet folytatását nehezen találjuk meg. Persze, ha egyáltalán létezik folytatás valahol a kézirathalmazban. Külön nehézséget okozhat, hogy Bolyai három nyelven készítette jegyzeteit: magyarul, latinul és németül. Gót betűket is használt. Írásai közül sok befejezetlen. Tudatában volt feljegyzései hevenyészetségének, azokból csak válogatott anyagot akart az olvasó elé bocsátani, amint írta „... kalavány éretlen alma-zöld színű papíron ...”.

Bolyai kéziratairól a kortársak is tudtak és megsejtették, hogy azok ha nem is katonai de valamilyen más titkokat rejtjenek. Már nagy tudósunk elhunytakor 1860-ban így ír Dózsa Dániel a Kolozsvári Közlönyben megjelent nekrológiájában: „... mert nagybecsű kéziratait nem adhatá, elhatározott célja szerint saját alá, s kérdés vajon sikerülend-e avatott kezeknek úgy rendbeszedni s világ elébe bocsátani, hogy magas értékök szerint méltó elismerést vívjának ki”.

Alig hét évvel később a marosvásárhelyi kollégiumban tanító Szabó Sámuel (1829-1905) Schmidt Ferenchez (1827-1901) – a Bolyaiak ügyének fáradhatatlan előharcosa – intézett két levelében olvashatunk a kéziratosokról. Az egyikben jelzi, hogy átalapozta a Bolyai hagyatékot, ez rendkívül szennyezett és rendezetlen, hosszú időt fog még igénybe venni feldolgozásuk. A másik levélből megtudjuk, hogy 1867. május 29-én a református egyház Fokonzisztóriuma Kolozsvárott elrendelte a kéziratos hagyaték feldolgozását. Sajnos a határozat végrehajtásának akkor hiányoztak az itthoni feltételei. Ugyancsak 1867-ben a francia Guillaume-Jules Houël (1853-1922) – az Appendix francia fordítója – felhívja Schmidt Ferenc figyelmét Bolyai Já-

nos kéziratok hagyatékára, melyben még bizonyára vannak közlésre méltó értékes dolgok [17].

1869-ben Baldassare Boncompagni (1821-1894) a Római Akadémia matematika osztályának elnöke írt levelet Akadémiának akkori elnökének Eötvös Józsefnek a Bolyai-hagyaték feldolgozása ügyében „*még lévén győződve, hogy ilyen lángész irományai között sok becses jegyzet lesz*”.

Közben itthon is felismerték a Bolyai ügy jelentőségét, s az Akadémia átkérte Marosvásárhelyről feldolgozás céljából a Bolyai hagyatékot, amely 1869 decemberében érkezett meg Pestre. Rövidesen megalakult a kéziratok átvizsgálására hivatott bizottság. A munka azonban vontatottan haladt, s miután a beadott jelentések értelmében az iratokban kiadásra alkalmas anyagot nem találtak huszonöt év után, 1894-ben a hagyatékot hiánytalanul visszaadták jogos birtokosoknak.

Ma tudjuk, hogy a jelentéseket nem előzte meg alapos kutatómunka. Már a rákövetkező években Paul Stäckel (1862-1919) német egyetemi tanár több tanulmányban és kétkötetes könyvében [14] megmutatta, hogy „*ezen iratokban*” van kiadásra alkalmas anyag. Az ő úttörő munkájának köszönhető, hogy a tudományos világ megismerhette Bolyai János több, kéziratban maradt munkáját. Stäckel Marosvásárhelyre is ellátogatott, hogy minél alaposabban tanulmányozhassa a Bolyaiak tevékenységét. Igen sokat tett Bolyai János érdemeinek elismertetéséért.

A kéziratok feltámadásra váró kincsei

Paul Stäckel munkáinak megjelenése után a Bolyai-kutatás hosszú évtizedeken át legtöbbször csak az ő észrevételeire és magyarázataira támaszkodott. Ez érthető, mert könyve ma is a két Bolyai életét és munkásságát bemutató alapmű. Stäckel jelentős munkát végzett, de mindent felölelni nem tudott. Nem sikerült kihámozni a kéziratokból a teljes Bolyai művet, ezért nem fogadhatjuk el maradéktalanul minden következtetését.

Bár számosan forgatták már a kéziratokat mégis különös, hogy több mint egy évszázad alatt nem akadt egyetlen magyar szakember, aki ezek rejtelseibe – néhány, főképpen geometriai eredmény vizsgálatán túl – tüzetesen behatoljon. Joggal kérdezhetjük miképpen lehetséges ez? A kérdésre kétféle magyarázatot is adhatunk. Egyrészt kétségtelenül szerepet játszott a kéziratok állapota. Amint már említettük nem könnyű olvasni és megérteni Bolyai írását. Tanulmányozásuk hamar kedvét szegi a nem elég kitartó, szívós kutatóknak. Másrészt, ha az eddigi Bolyai-irodalmat olvassuk gyakran tapasztaljuk, hogy tekintélyes szerzők (így maga Stäckel, de Kárteszi Ferenc, Alexits György és mások is) szinte lebeszélnek a kutatásról, kilátástalannak, reménytelennek tartják a bűvárdokást.

A kéziratoknak az elmúlt évtized során történt többszöri átvizsgálása azonban alaposan rácáfolt a borítólátó véleményekre. A nehézségek ellenére a kutatás sok elégtétel forrása. Öröm és izgalom különös keveredését érezzük valahányszor egy használható szöveg kerül a kezünkbe, vagy egy rejtelmes mondat értelmére rájövünk. Bizony jól sejtette már Dózsa Dániel, Houël és Eötvös József is, hogy a kéziratokban sok érték van.

Bolyai János jegyzetei arról tanúskodnak, hogy az eddig megjelent monográfiákban hangoztatott állításokat módosítanunk kell, szükséges azokat átértékelnünk, sőt helyreigazítanunk. A kézirat-hagyaték lapjai, az újabban feltárt több Bolyai-level arról győznek meg, hogy a geometriaként ismert Bolyai János egyetemes matematikai zseni volt, akit a matematika minden ága érdekelt és aki korának számos alapvető problémájával foglalkozott, olykor évtizedekkel megelőzve más nagy nevekhez fűződő felfedezéseket. Ugyanakkor fény derül valódi emberi arcára is. Vallatóra fogva a feljegyzéseket egy árnyaltabb, színesebb, teljesebb Bolyai-kép rajzolódik ki előttünk.

Melyek tehát a Bolyai-hagyaték utóbbi években felszínre hozott kincsei? Mi maradt ki Stäckel könyvéből és az eddigi Bolyai írásokból? Miért Jeans-tétel az elnevezése annak a matematikai igazságnak, amelyet egészen bizonyosan Bolyai János fedezett fel?

A következőkben ezekre a kérdésekre válaszolunk anélkül, hogy túlságosan belemerüljünk a részletekbe [12].

A komplex egészek oszthatósága

Bolyai János beismeri, hogy eleinte a képzetes mennyiségek fogalma nem volt elég világos számára, üresnek és haszatalannak vélte azokat s ezért elfordult tőlük. Ám valahol megpillantotta az $i^2 = -1$ képletet s ezután szorgalmasan igyekezett „... *tiszta fogalmat szerezni* ...” ezekről a számokról. Apjával is több levelet váltott ebben a témában. Amikor a lipcsei Jablonowski Társaság pályázatot hirdetett, amelyben a komplex számok szerkeszthetőségére várt feleletet, Bolyai elkészített egy rövid, tömör dolgozatot, a Responsiot s ezt 1837-ben elküldötte Lipcsébe.

A pályamunka bírálói nem értették meg Bolyai János szűkszavú fejtegetéseit s így azt elutasították.

A Responsioban foglaltakkal azonban nem merültek ki Bolyai Jánosnak a komplex számokkal kapcsolatos vizsgálatai. Ha hátrahagyott kéziratok hagyatékának szétszórta lapjairól aprólékos munkával összegyűjtjük a tárggyal kapcsolatos följegyzéseit kibontakozik Bolyainak a komplex egészek oszthatóságára vonatkozó elmélete.

Különös, hogy már Stäckel felfigyelt a kéziratokban itt-ott fellelhető és a komplex számokkal kapcsolatos Bolyai jegyzetekre. Ő viszont úgy érezte, hogy „... *amit ebből Bolyai nyújt, csak szélesre taposott fejtegetése olyan gondolatoknak, melyeket már régebben szűkszavúan adott elő; tárgyilag új alig van benne*”. Pedig bizony van. Talán nem is csodálkozhatunk azon, hogy Stäckel sem értette meg az újat ezekben a feljegyzésekben. Megértésüket még a magyarul tudó olvasónak is megnehezítik a Bolyai féle jelölések, elnevezések. Első olvasásra az olyan szavak, mint „*tökélyes*”, „*elegyes*”- vagy „*edi*”- számok bárkinek érthetetlennek tűnnek. Ezeket csak több kéziratlap összehasonlítása után fejthetjük meg.

Bolyai a komplex számok oszthatóságának elméletét „*primtan*”-nak nevezte. Apjának írt egyik leveléből tudjuk azt is, hogy felfedezését mikor dolgozta ki. Ezt írja: „... *az imagináriusok tanát a maga helyén kerestem és meg is kaptam szerencsésen még 1831-ben*”. S hogy itt nem csak a komplex számok általános elméletére gondol azt a következő feljegyzése árulja el: „*Kezdetül fogva érzem annak szükségességét, hogy az imaginárius számokat a számelméletbe is fel kell venni*...”.

Komplex egészek azokat az alakú komplex számokat nevezzük, ahol a és b egész számok, $i = \sqrt{-1}$. Ezek halmaza, a modern algebra terminológiáját használva, a komplex számok összeadására és szorzására nézve egy euklideszi gyűrűt alkot. Ebben a gyűrűben éppen úgy beszélhetünk az oszthatóság, a legnagyobb közös osztó, a prímekek és már fogalmakról, mint a racionális egészek gyűrűjében.

Bolyai egyik fontos eredménye, hogy a komplex egészek sokaságában felismerte a prímekeket. Megállapítja – akárcsak Gauss – , hogy komplex prímekek:

- az $1+i$, $1-i$, $-1+i$, $-1-i$,
- a $4m+3$ alakú racionális prímszámok
- a $4m+1$ alakú racionális prímszámok komplex tényezői.

Vizsgáljuk meg részletesebben a fentieket! Kezdjük mindjárt a c) ponttal. Mit jelent, hogy a $4m+1$ alakú racionális prímszámok komplex tényezői? Pierre Fermat (1601-1664) ún. kárcsonyi tétele (alább még találkozunk vele) szerint minden $4m+1$ alakú prímszám előáll két négyzetösszegeként. Így például $5=4+1=2^2+1^2$ s ezért $=(2+i)(2-i)=(1+2i)(1-2i)=...$ ugyanúgy $97=4^2+1^2=9^2+4^2=(9+4i)(9-4i)=(4+9i)(4-9i)=...$ A c) szerint tehát $2+i$, $1-i$

$2i$, $9+4i$ stb. komplex prímekek. Az a)-ban szereplő $1+i$, $1-i$, $-1+i$, $-1-i$ -vel együtt ezeket Bolyai János *tökéletes prímekeknek* nevezi. A b) pontban a 3 , 7 , 11 , ... racionális prímekek találhatók. Ha ezeket komplex egészeknek tekintjük ($3=3+0i$, $7=7+0i$, ...) akkor nem tudjuk két egységtől különböző komplex egészek szorzatára bontani, vagyis komplex prímekek. Léteznek tehát olyan egész számok amelyek úgy a $\mathbf{Z}$ -ben, mint a $\mathbf{Z}[i]$ -ben is prímekek. Bolyai ezeket abszolút prímekeknek nevezte.

Bolyai János a számelmélet több alapvető tételének megfelelőjét is megoldja a komplex egészek halmazán. Így bebizonyítja, hogy érvényes a komplex egészek egyértelmű prímfelbontása, foglalkozik a kongruenciák elméletével $\mathbf{Z}[i]$ -ben és más problémákkal is, amelyekre itt most nem térünk ki. Még csak azt jegyezzük meg, hogy elméletét sikeresen alkalmazta több számelméleti tétel bizonyításánál.

Számelmélet

Az eddig megjelent valamennyi Bolyai-monográfia szerzőjének véleménye szerint az abszolút geometria megalkotója a számelmélet terén nem ért el semmilyen említésre méltó eredményt. Kéziratok hagyatékának lapjai ennek a véleménynek éppen az ellenkezőjéről tanúszkodnak. Bolyai Jánost a számelmélet valóságilag elbűvölte. Így ír erről: „*A számelméletben az egész tan legfontosabb, legszebb, legérdekesebb, legbecselesebb feladatait találjuk*”. Különösen a prímszámokkal kapcsolatos kérdések költötték le a figyelmét. Véleménye szerint: „*Az egész számtan mezején alig van szebb és érdekesebb, mint a prímszámok oly mély bomályban rejlő titka*”.

Bolyai János legtöbbet a prímszámokkal vesződött. Egy olyan eljárást keresett – mint sokan mások –, amelynek segítségével bármely törzsszám megfelelő képlettel kifejezhető. A racionális egészek körében a prímszámképletet nem sikerült megtalálnia, mint ahogy napjainkig ez másnak sem sikerült. Vizsgálódásai során azonban igen fontos felfedezést tett, nevezetesen rábukkant több ún. pszeudoprímszámra, vagy magyarul álprímszámra.

Édesapja kívánságára az ún. kis Fermat-tétel (ha p prímszám, a pedig egy olyan egész szám, amely nem osztható p -vel, akkor $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$ különbség osztható p -vel, amit rövidebben úgy szoktunk írni: $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$), fordítottját vizsgálta, vagyis azt, hogy ha $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$, akkor innen következik-e, hogy az m szám prim? János nagyra értékelte apja ötletét. Egy helyen megjegyzi: „*Atyámnak ez az elmés sejtése oly szép és becses*”. Valóban igen értékes volt ez a gondolat. Akkoriban még csak két matematikus agyában merült fel, amiről persze a Bolyaiak nem tudtak.

Bolyai János több eredménytelen bizonyítási kísérlet után kimutatta, hogy Fermat tételének fordítottja nem áll fenn. Több olyan m összetett számot talált, amelyekre az $a^{m-1} \equiv 1 \pmod{m}$ összefüggés igaz. Kimutatta például, hogy $2^{340} \equiv 1 \pmod{341}$, pedig $341=11 \cdot 31$. Eredményét egy levélben írta meg apjának, megjegyezve, hogy a 341-es számot „*nem vaktában*” találta, hanem „*elmélet útján*”. (El kell ismernünk, hogy ezt az összefüggést valóban nem lehet „*vaktában*” észrevenni, hisz a $2^{340} - 1$ szám körülbelül $(10^{102}) - 1 = 10^{102} - 1$ -el, tehát több mint százjegyű. A numerikus ellenőrzés még mai számítógépeinkkel sem problémamentes.)

Bolyai János „*elmélete*” a következő tétel: ha p és q prímszámok, a pedig nem osztható sem p -vel, sem q -val, akkor abból, hogy

$$a^{p-1} \equiv 1 \pmod{q} \text{ és } a^{q-1} \equiv 1 \pmod{p}$$

következik $a^{pq-1} \equiv 1 \pmod{qp}$. E tétel segítségével kapta Bolyai a fenti példát $a=2$, $p=11$ és $q=31$ választással.

Ez egy szép Bolyai-tétel. A matematikai irodalomban azonban Jeans-tétel néven ismeretes, mert a kozmogóniai elméletéről híres angol matematikus-fizikus közölte először nyomtatásban 40 évvel Bolyai halála után, mit sem tudva elődjéről.

A matematikai tételek jelentős része – egyes matematikatörténészek szerint legalább a fele – nem az igazi fölfedező nevét viseli. A fentiek szerint ezek közé sorolható a Jeans-tétel is. A tételt minden kétséget kizáróan először Bolyai János találta meg. Fölfedezését – mint oly sok más munkáját az Appendixen kívül – sajnos nem közölte. Még apjával sem. Így történt meg, hogy az egyik szép Bolyai-tétel ma nem az ő, hanem újralfelfedezőjének nevét viseli. Bolyainak munkái megjelenetésére nem volt alkalma. De lehetősége lett volna erre a Bolyai-iratok átvizsgálásával megbízott testületnek abban az időben amikor 1869 és 1894 között a hagyaték az Akadémiai Levéltárban porosodott. Ha akkor alaposan átvizsgálják a kéziratokat bizonyára rábukkannak erre a kincsre. Közlésével pedig mindenképpen megelőzték volna James Hopwood Jeans (1877-1940) 1898-as dolgozatát, s akkor ezt a tételt ma valódi fölfedezőjének, Bolyai nevével tartaná számon a matematika története [11].

Bolyai felfedezett több pszeudoprímszámot:

$$\begin{aligned} 2^{340} &\equiv 1 \pmod{341}, \\ 4^{14} &\equiv 1 \pmod{15}, \\ 2^{28} &\equiv 1 \pmod{2^8 + 1}. \end{aligned}$$

A pszeudoprímszámok kutatása a XX. században teljesedett ki és igen fontos szerepet kaptak a titkos üzenetküldések (kriptográfia) területén [8], [9].

Bebizonyította – apjával együtt – a Wilson-tétel (ha p prím, akkor $(p-1)! \equiv -1 \pmod{p}$), fordítottját (nem tudott arról, hogy ezt a feladatot már J. L. Lagrange megoldotta) [15].

Igen értékesek Bolyai Jánosnak Fermat-ún. karácsonyi tételével kapcsolatos vizsgálatai. A tétel így hangzik: ha p egy alakú prímszám, akkor egyértelműen felírható két egész szám négyzetének összegeként. Például

$$5=4 \cdot 1 + 1 = 1^2 + 2^2, \quad 73=4 \cdot 18 + 1 = 3^2 + 8^2, \quad 401=4 \cdot 100 + 1 = 1^2 + 20^2.$$

Ezt a tételt is Fermat fogalmazta meg 1640 karácsonyán, de csak L. Euler bizonyította be vagy 100 évvel később. Euler bizonyítása hosszasra sikerült, ami feltűnt Bolyai Farkasnak, és ismétlen fiához fordult azzal a kéréssel, hogy készítse el a tétel „*legegyszerűbb*” bizonyítását. János rövidesen annak négyféle „*demonstrációját*” küldte el apjának. Ezek közül az egyik feltűnően egyszerű és rövid, úgy érezzük, hogy elegancia dolgában napjainkig senki sem szárnyalta túl Bolyait. A bizonyításokban Bolyai az általa is felfedezett „*prímtan*”-ra támaszkodott, ezért sikerültek olyan egyszerűnek.

Kísérletezett az $F_n = 2^{2^n} + 1$ Fermat-féle szám tényezőbontásával. A feladatot nem sikerült megoldania, de kimutatta, hogy az

$$F_m = 2^{2^m} + 1$$

alakú számok mindig $6n-1$ alakúak.

A zeneelméletben fontos szerepet játszó $\frac{81}{80}$ -as – ún. didymoszi komma – törttel kapcsolatosan 1840-ben a következő kérdést teszi fel: határozzuk meg azt az $\frac{a}{b}$ ($a, b \in \mathbf{N} \setminus \{0\}$) törtet, amelynek számlálója 1-gyel nagyobb a nevezőjénél és az a valamint b természetes számok törzstényezői között csak a 2, 3 és 5 prímszámok fordulnak elő. A választ, amely különben negatív (azaz nem létezik ilyen tört) a Bolyai által javasolt $2^x - 3^y = 1$, $3^z - 2^x = 1$, stb. exponenciális diophantikus egyenletek megoldása útján kapjuk meg.

Az egyenleteket Bolyai nem oldotta meg ugyan, mégis érdemes felfigyelni rájuk, mivel ilyen típusú egyenlet – pontosan a $3^z - 2^x = 1$ – a matematikai irodalomban csak nem sokkal utána 1843-ban bukkant fel Eugène Charles Catalan (1814–1894) javaslatára (az általános megoldást ő sem ismer-

te). Innen származott az ún. Catalan-féle sejtés, amely aztán sok fejtorést okozott a XX. században a számelméleteknek. Alig néhány hónappal ez előtt oldották meg.

Bolyai János foglalkozott az elsőfokú diofantikus egyenletekkel is. Ezen a téren nem ért el látványos eredményeket, de például a Mathias Hauser könyvében található

$$27x+49y+70z=1000$$

egyenletet három módon is megoldja.

Kimutatja, hogy az

$$x^2+y^2=3,$$

egyenletnek az egész számok gyűrűjében nincs megoldása, de észreveszi ugyanakkor, hogy

$$i^2+2^2=3, \quad i=\sqrt{-1}.$$

Végül megemlítjük, hogy Bolyai szerkesztett egy bűvös négyzetet:

x	y	$3b-x-y$
$4b-2x-y$	b	$2x+y-2b$
$x+y-b$	$2b-y$	$2b-x$

amelynek érdekessége, hogy betűkből készült. Ugyanakkor kitűzi az -es olyan bűvös négyzetek megszerkesztésének feladatát, amelyekben az egyes sorok, oszlopok és átlókban található számoknak ne az összege, hanem a szorzata legyen állandó, vagy pedig ezek a számok alkossanak harmonikus sorozatot.

Algebrai kutatások

Bolyai János nagy szenvedéllyel vizsgálta az algebrai egyenleteket is. Különösen az egyenletek megoldhatóságának kérdésével vívódott sokat. Följegyzéseiből kiolvashatjuk, hogy sok ideig bizonytalan úton járva az ötödfokú, sőt a tetszőleges fokszámú algebrai egyenletek megoldásán fáradozott, majd ráébredve tévedéseire ő is eljutott a Ruffini-Abel-tételig.

Bolyai már aradi szolgálata idején (1826-1830) készített néhány följegyzést a magasabb fokú egyenletek megoldásával kapcsolatban, de nagyobb lendülettel csak 1837-ben, Domáldon kezdett foglalkozni a témával. Ám ekkor még bizonytalan úton járt. A problémával Gauss, A. Etingshausen, Lagrange és Bolyai Farkas műveiben találkozott. Sokszor emlegeti jegyzeteiben Etingshausen Bécsben 1827-ben kiadott munkáját, amelyben a szerző egy teljes fejezetet szentel a négynél magasabb fokú egyenletek megoldhatatlanságának, s közli Ruffini erre vonatkozó 1799-es „bizonyítását”. Bolyai hamar észreveszi, hogy Ruffini dolgozatában hiba van. Így ír erről: „... Ruffini okmutatási kísérletet tett a lebetetlenségre nézve, ..., de ezen kísérletbe néhány hiba csúszott be ...”. Ebből arra következtetett, hogy a tétel nem érvényes, s ezért az egyenletekkel való foglalatosságainak első szakaszában hozzálátott a négynél magasabb fokú egyenletek megoldásához.

Egy idő után ráébredt kísérletei hiábavalóságára. A hátramaradt kéziratokban található nyilatkozatai tanúsítják, hogy sikerült kijavítania a Ruffini-tétel hibáit, és ezáltal meggyőződött arról, hogy a négynél magasabb fokú algebrai egyenletek algebrai úton általában nem oldhatók meg. Egy 1850. október 25-én kelt levél üresen maradt részére írta ceruzával: „Hogy az 5-rangú általános egyenletet s annyival inkább a még felsőbb rangúakatgeberül föloldani lebetlen ... a legegyszerűbb valódi helyes út csakugyan a Ruffini általam illőleg megjobbitott és tökélyre vitt eszméje nyomán lebet”.

Amikor Bolyai János az ötöd- és ennél magasabb fokú egyenletek megoldására vonatkozó gondolatait papírra veti, a matematikusok már ismerik Abel 1826-os bizonyítását. Erről, valamint Galois munkásságáról azonban sohasem értesült. Ám a világ sem tudott arról, hogy a XIX. század derekán a magyar matematikának is volt egy olyan tudósa, aki megoldotta az algebra egyik fontos tételét.

Bolyai Jánosnak a nyelvhez és zenéhez fűződő gondolataiból

Bolyai János nyelvészeti természetű s a zenével kapcsolatos feljegyzéseivel eddig Benkő Samu foglalkozott a legrészletesebben. Így amikor ezekről a kérdésekről szólnunk nagyban támaszkodunk feljegyzéseire [3].

Bolyai a nyelvet jelrendszernek tekinti, ezért tudományos rendszerben úgy helyezi el, mint annak idején az Appendix első lapján a matematikai jelek magyarázatát. Ezért a Tan élére a Jeltan s benne a Nyelvtudomány kerül. „... hogy az egész nyelv együtt legyen, célszerűbbnek s szebbnek látszik a jeltani is egybuzamban folytatni ...” – írja.

A nyelv kérdéseivel foglalkozó Bolyai-kéziratokban mindegyre visszatérő gondolat, hogy az emberiség igazi, magasrendű jólétét szolgáló tudomány tökéletes felépítése elképzelhetetlen tökéletes nyelv nélkül. Ilyen nyelv még nincs, állapítja meg, de megteremthető. A korábban csak latinul és németül író Bolyai nagyszabású enciklopédikus műve fogalmazásakor veszi észre, hogy a kifejezések pontossága nem vetekszik a matematikában megszokottakéval. Nyelvészeti érdeklődésének kifomálódásában döntő szerepe volt annak a tényezőnek, hogy mindig törekedett mondanivalója félreérthetetlen megfogalmazására.

Bolyai János a kiadásra szánt munkáit, de saját magának lejegyzett gondolatait is három nyelven írta: magyarul, latinul és németül (gót betűket is használt). A Scientia Spatii latinul jelent meg, de ismerjük a német Raumlehre változatát is. A Responsiót ugyancsak latinul írta. Lobacsevszkij művéhez fűzött észrevételeit magyar nyelven fogalmazta meg. 1842 után megsokasodnak a magyarul írt Bolyai-kéziratok. Egyik levelében így ír apjának: „... magam pedig e tárgyban nagyobbára 1842 óta (mikor, addig mind németül írva) legelőbb fordítottam történetesen figyelmemet midőn az alapokat még fiatal koromban megvettem ...”. Ceruzával írt jegyzet a következő: „... végre megláttam az Atyám 1830-ban kijött Arithmetika Elejét s abban betűinek s műszavainak javítása s nyelvünk természetével megegyező újbóli teremtése iránt tett kísérleteket: 1842 nyara óta némi apróbb tanulmányok után anyanyelvemre s annak kitűnő derék tulajdonaira közelebbről kezdettem figyelmemet s azóta helyesnek találtam magamat legelőbb magyarul leendő kiadására tanom lényegének”. 1846 körül a következőképpen ír: „Én ... a magyar nemzetet s nyelvet különösen szeretem, s éppen javát kívánom eszközölni mint az is bizonyítja, hogy tanaimat magyarul írtam, s mert jelenit is”.

A magyar nyelvet azért állítja nyelvi reformja központjába, s irt minden előfordulható esetre kiterjedő s ezért egyedül „célszerű jegyek és jelek” található benne.

Nyelvünk újbóli teremtését Bolyai János is komolyan szorgalmazta. Kéziratos hagyatékában számos általa alkotott szóval találkozunk (nem egyszer

éppen ezek megfejtése nehezíti kéziratának megértését), mint például *nyi* (mennység), *nyász* (matematikus), *edi-szám* (prím szám), *simá nyí* (valós szám), *mérő* (osztó), *mértárs* (tényező), *okadat* (bizonyítás), *tely* (köbtartalom), *geber* (algebra), *ösöny* (integrál) és mások.

Az új szavak mellett számos új matematikai „jegyet” is szerkesztett. Ezekkel – amint írta – *„nagy kényelemmel és gyönyörrel”* élt s olyan tökéleteseknek és célszerűeknek találta, amelyeket *„az egész matematikai világ azonnal megkedvelve möbön elfogad”*. Szavai és jegyei nem kerültek be a matematikai nyelvbe, hisz rejtve maradtak mindmáig a kéziratokban.

Bolyai János szerette volna *„balavány, almazöld színű papíron”* megjelentetni munkáit. Az anyagi nehézségek mellett néha a nyelvvel is nehézségei támadtak. 1844 őszén írja apjának Domáldról: *„... előjáról s némi elő-izetől bocsássak előre baladék nélkül egy kis terjedelmű munkát... Csak az a fatális körülmény szúr, jár most is, mi tanim kiadásától eddig is mind el-tartott, bogy a tan még tökélyes rendben, idomban nincs, vagyis még kifejezése is nem tökélyes. Bármily tökélyesen tudja is az ember maga, mind értesre, mind kifejezésre nézve, de ha az olvasót is meg nem barátokoztatta még a helyes nyelvvel, oly mint mikor egy darázs-fészekbe nyúl az ember”*.

Bár a magyar nyelvben *„célszerű jegyek”* találhatók, a matematikában más nemzetek betűjét is fel kell használni állítja Bolyai: *„Hogy a mathézis kedvéért több célszerű jegy legyen s nagyobb számítások egymásnak megfelelő betűk által könnyebben, átnézhetőleg végtessenek véghez lehetne más nemzet betűjét például a német, bellén sőt a román, muszka, zsidó s a többiét is hasonlólóg, mint a magyarét, kiművelni vagy tökélyesíteni, sőt a teljeségért az ott biányzó betűket is kipótolni”*. Attól sem riad vissza, hogy más nyelvek szavait átvegyük, ha szükséges: *„Valamikor egy szó nyelvünkben biányzik... semmit se kételkedjünk más jeles nemzet abbéli szavát nyelvünk sajátjává tenni. Az ily sajátítás csak kedves lehet a más nemzet előtt, s mindmegannyi közeledés az egy köznyelvhez a földgömbön, mi annél bamarább s könnyebben elérődik”*.

Bolyai János több idegen nyelvet ismert, ám szeretett volna újabbakat is megtanulni. Így vall erről: *„... kivált miután egy néhány közelebből érdekesebb nyölvvel némileg, meglehetősen ismeretes vagyok (magyar, német, latin, frank, olasz, román) még más nyölvvet akarok tanulni, egyik különösen a sinai és japáni lenne...”*.

Bolyai János szerint a szépművészetek közül a zenét illeti meg az elsőség. Kézirataiban többször is visszatér a zene különböző kérdéseire. Legterjedelmesebb zeneelméleti írása az 1840-es években keletkezett Muzsika-tan. Azt állítja, hogy a zenében ugyan nem valósítható meg a tudományokhoz hasonló *„nyitani tökély”*, de megközelíthető. A tizenkét fokú hangsort vezeti le. A hangokat és hangzásbeli összefüggéseket nem lehet pusztaán a húr-hosszal definiálni, hanem axiómarendszerűen az oktávból és a kvintből kell kiindulni.

Bolyai János, aki az átlagosnál nagyobb zenei tehetségével kora gyermekségétől örömet talált a hegedűjátékban, a zeneelméletben is eredeti felismerésekkel tűnt ki. A zenével való kapcsolatára már a családban megkezdődik. Apja hegedűl, brácsázik, elméletileg képzett muzsikus (hegedű órát is ad), édesanyja „fortepianón is játszik, kellemesen énekel kottából és nagyon jó zenéi ízlése van” – amint Farkas írja egyik levelében Gaussnak. János 7 éves korában kezdi a hegedű-leckéket egy gyenge tanítóval. Később egyéni munkával, önneveléssel tökéletesíti hegedűtudását. A bécsi években, egy kvartetben játszik. *„Senki több gyönyört, magasabb éldeledet nem talál nálamnál a színházban, operában”* – vallja. *„Kadétsgom alatt... mikor csak szerét tebettem, a gyönyörű bécsi színházokban pontosan megjelenni el nem mulattám, jelesen az operákban s balettekben, s oly gyönyört lettem azokban, hogy Bécsel semmiért sem sajnáltam ágy ott (el) hagyni, mint azon ritka színházakért”*.

Marosvásárhelyen, 1843. május 4-én az Apolló-teremben jótékonyági hangversenyen szerepel. Műsorára Paganini capricciokat tűz. Úgy tűnik, hogy Marosvásárhelyen Bolyai János szólaltat meg először nyilvános hangversenyen Paganini-műveket.

A két Bolyai valódi arca

Valahányszor Bolyai János életére emlékezünk vagy munkásságáról szölvünk, mindegyre felmerül apja, Bolyai Farkas neve is. Ez a két név szorosan összefonódik. Valóban lehet-e Bolyai Farkasra emlékezni anélkül, hogy Jánosra, a fiúra ne gondolnánk, és írhatunk-e Jánosról úgy, hogy közben apjáról megfeledkezünk? Várségi köteleken túl a nehéz tudóssors is egymáshoz láncolta őket, meg a két évezredes probléma, amelynek megoldásán fáradoztak. Sajnos életük jelentékeny eseményeiből az utókor jó néhány kutatója drámai színezetű tókélt kovácsolt. Levezésüknek is inkább az a része vált ismertté, amelyből az apa és fiú közötti feszültségekre következtethetünk. Néha, amint Bolyai János írja, *„... elég értekezhetés biánya miatt nem egészen egyeztünk meg...”*. A kéziratok hagyták, a legújabbban feltárt matematikai tartalmú levelekben olvasható apró tanácsok, személyes vonatkozású közlések azonban bensőséges, szerető kapcsolatáról, egymást féltő, egymáshoz igen közel álló két nagy egyéniség érzelmi, szellemi összekapcsolódásáról gyöznek meg. Bolyai János feljegyzéseiben számos helyen idéz édesapja műveiből. Valahányszor Bolyai Farkas nevét leírja, mindig hozzáfűzi *„Az általam mélyen tisztelt Édes Anyám”*.

A két Bolyai – apa és fiú – élete folyamán számos levelet váltott. Kezdve attól az időtől, amikor János beiratkozik a bécsi hadmérnöki akadémiára, életük alkonyát szünet nélkül küldik egymásnak a hosszabb-rövidebb árkusokat. Eleinte a távolság, Bécs-Marosvásárhely, Temesvár-Marosvásárhely volt a levelváltások magától érthető oka, később, idős korukban – miután ismét egy városban laktak – főként a mindkettőjüket foglalkoztató tudományos gondolatok kicszerélése és az egymásra utaltság sarkallta őket írásra. Az apa különben is szeretett levelet írni (*„Nem restelle egymás után száz levelet írni, sőt beteg volt belé, ha a világot levéllel el nem árasztathatja”* – mondja szelíd iróniával János), természetes, hogy ezek jelentős része fiának szólt. A fiú jóval ritkábban ült asztal mellé levelírási szándékkal. Rádadásul kevés számú leveléből éppen a tudománytörténeti szempontból legfontosabbak tűntek el nyomtalanul. Azokra a bécsi keltezésűekre és fiatal tiszt korában írottakra gondolunk, amelyek közül csak egyet, az 1832. november 3-án kelt *„temesvári sofókat”* ismerjük. Ezekről a levelekről csak annyit tudunk, hogy voltak *„Fiam Temesvárról írja a Matézissel telü vastag leveleket”* – tudatja egyik ismerősét Farkas 1824-ben. Az elveszett levelekben János feltehetően részletesen beszámolt apjának az *„új, más világ”* teremtéséről. Tudunk arról is, hogy Bolyai János féltestvére Bolyai Gergely sem örizte elég gondval a birtokában lévő leveleket. Sajnálkozva olvassuk egyik 1884-ből származó írását, amelyben beismeri, hogy *„... Jánosnak sok levele volt, mind megsemmisítettem. Azokban igaz, hogy roppant sok mathematicum volt...”*

Íme néhány mondatfoszlány a levelekből, amelyekből például kiolvashatjuk, hogy sokszor felkeresték egymást, tehát nem megalapozott az az eddig hangoztatott vélemény, amely szerint miután ismét egy városban éltek, kerülték a találkozást: *„... holnap delután oda is ügyökszöm...”* vagy *„Addig is még magam oda mennék...”*, *„... Szüvösön köszönve a holnaprai invitációt...”*, *„a tegnapelött igért”*, – írja János. *„Meglátogatnálak, de nem merek ekkora útboz fogni”* panaszkodik az idős Farkas.

A látogatások után számos matematikai levél született. János gyakran, már a találkozásaikat követő napon írt apjának, amikor a beszélgetésük nyomán felmerült problémák megoldásáról tudatta őt. Így keletkeztek azok a kis értekezések, amelyekből most sikerült megértenünk, hogy a két Bolyait a matematika minden ága érdekelt s a geometria mellett a számelméletben, algebraiban és analízisben is szép eredményeket értek el. Az írások nélkül szegényebben lennének, kevesebbet tudnánk az őket foglalkoztató problémákról. Egymásról sokat tudtak, aggódtak, ha valamelyiküket betegség kínozta. János leveleiben olvashatjuk: *„Örömmel olvasám, hogy a láz elbagyá...”*, *„Szüvösön köszönve a herpeszre nézti tudakozódást...”,* *„a gyomor fájdagmon... csakugyan kis fodormenta szeszü iddogálni nem volna-e jó?”* – kérdezi János. *„A fogad lög-e? El ne mulaszd tormát reszeltetni (de nem Szücsnél),...”* – aggódik Farkas, majd megjegyzi, hogy *„... a fogak az élet oszlópai, kibúzáásra ne menj könnyen...”*.

Bolyai János elismerte apja nagyságát. Olvasta Farkas műveit, nagyra tartotta matematikai ötleteit. Mindvégig hálásan emlékezik meg az apai neve-

lésről. „Kegyed egy nagy epochát csinált Euklidtól fogva, oly vezetőnek örvendő (miért örök hála Istennek s kegyednek) illő volt bevégezniem...” olvashatjuk egyik levélben. Sajnálja, hogy apja munkái nem váltak széles körben ismertté: „... rengeteg erejű szellemére nézve mi nagy kár, hogy kincs munkáit még mind eddig elé tén szinte csak én használtam, mind tanítatómra, neveltetésemre egykor fordított jó atyai gondjaérti öröm és bálálból sokat köszönhetően ... melyeket egyenként el nem ismerek nagy igazságtalan- és báláltság lenne”. A Tentamenről így nyilatkozik: „A Tentamen szelleme magasba kiviláglik”. Bolyai Farkas ún. átdarabolási tételéről mint „*Atyám gyönyörű eszméjéről*” emlékezik meg János.

Mit jelentenek az idézett mondatok? Azt, hogy a két magányos ember szüntelenül kereste egymást. Bolyai Jánosnak egész életében csak egyetlen olyan tudóstársa volt akivel megoszthatta gondolatait: édesapja. Könyvezetükben csak egymáshoz fordulhattak tudományos felvilágosításért. A levelek nem helyettesíthették és nem is helyettesítették a személyes találkozást. Sok levél éppen találkozásai és beszélgetései után született. Milyen szerencse, hogy tudományos gondolataikat levelekben rögzítették. Ha János nem levélben válaszol apja kérdéseire, akkor ma igencsak szegényebbek volnánk az őket foglalkoztató matematikai problémákat illetően.

Bár még további adatokat is említhetnénk, mégis abban a reményben zárjuk írásunkat, hogy érveink így is meggyőzőek, és János születésének 200. évfordulójához közeledve lassan szertefoszlanak a két Bolyai viszonyát beármékoló tévhitek. Az újabban felszínre került bizonyítékok szerencsére segítenek a Bolyaiak hiteles portréjának megrajzolásában. Ismét elmondhatjuk Vekerdi Lászlóval: „*A két Bolyai – apa és fű – nem bolmi provinciális nyomorba süllyedt s kinyújtkban egymást tépő szerencsétlenek; alakjuk és sorsuk – gyönyörű levelekkel dokumentált harmóniájában – az európai gondolkodás főáramába tartozik szervesen és kitéphetetlenül.*” [21]

Bolyai Jánost az abszolút geometria felfedezőjeként ismeri a világ. Felismerte és bebizonyította az euklidészi párhuzamossági axiómának a többi axiómától való függetlenségét, amivel egy kétezeréves fejlődési periódust zárt le. Ezért több mint egy évszázadon át Bolyai munkásságát az Appendix-szel azonosították. Az utóbbi évek kutatásai nyomán azonban kiderült, hogy a matematika más ágában is figyelemre méltó eredményeket ért el. Most, születésének 200. évfordulóján szükséges feleleveníteni életútját, gondolatait, matematikai munkásságát a legfrissebb kutatási eredmények felhasználásával. Ezáltal a geometria nagy felfedezőjének egy árnyaltabb, színesebb, teljesebb portréja rajzolódik ki előttünk.

Bolyai János és Szeged

Bolyai János több alkalommal járt Szegeden. Első alkalommal csak igen rövid ideig tartózkodott a városban. Ekkor tulajdonképpen csak átutazott Szegeden. Bolyait miután befejezte bécsi tanulmányait, kinevezték mérnökkari alhadnagynak és áthelyezték a temesvári helyi erődítési igazgatóság-hoz. Béctől Temesvárig 1823. szeptember 17-től 30-ig tartott az útja. Az útról a katonai előírásoknak megfelelően az ifjú tiszt útinaplót készített. Az okmány szerint 1823. szeptember 28-án Kistelek felől érkezett Szegedre, ahol megaludt és másnap hagyta el a várost [1].

Később, aradi szolgálata idején mint mérnökkari főhadnagy Bolyai minden évben több alkalommal felmerre a nagyváradi és szegedi katonai épületeken szükséges javításokat, károkat. Ezekről a munkákról mérnöki jelentéseket készített. Egy ilyen általa írt német nyelvű jegyzőkönyv tanúskodik arról, hogy 1829. áprilisában a szegedi ellátórtár épületén végzett helyreállítási munkákat rögzítette [2]. Harmadik szegedi tartózkodása 12 napig (1829. szeptember végétől október 5-ig) tartott. Ekkor is szolgálati úton járt a városban.

Szegedi kiszállásairól Bolyai később is megemlékezik. 1833-ban, amikor régi jóakarójához János főherceghez folyamodik méltányosabb nyugellátásért indokai között megemlíti, hogy az aradi vár építési mérnöki munkáin kívül „... részben a szegedi állomáshelyen is ellátta feladatait...” [2].

Szeged városában számos Bolyai-emlékkel találkozunk. A Szegedi Tudományegyetem nagyhíru Matematikai Intézete Bolyai nevével viseli, az intézet legnagyobb terme Bolyai-terem. A Bolyai Intézet bejáratánál 1964 óta két Bolyai bronzszobor (Kiss István alkotása) fogadja a belépőt, míg a Dóm-téren a Nemzeti Emlécsarkokban, a középső épületszárny alatt kettős domborműves emléktábla (Gárdos Aladár munkája) emlékeztet a Bolyaiakra, amelyet 1930-ban avattak. Szinte természetes, hogy a városban utcát is neveztek el Bolyairól. Ebben az utcában lakott a XX. század két nagy matematikus, Kalmár László és Szőkefalvi-Nagy Béla akiknek nagy szerepük volt, abban hogy Szegedet külföldön sok helyütt a magyar Göttingenként emlegetik.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjpályázatának és az Arany János Közalapítvány támogatását, amelyek segítségével elkészülhetett ez az írás. Bolyai János Szegeden töltött napjairól Ács Tibortól (aki megjelenés alatt álló írásait is rendelkezésemre bocsátotta), Szeged Bolyai-emlékeiről Szabó Péter-Gábertől kaptam adatokat. Fogadják ezért őszinte köszönetemet.

Kiss Elemér

Irodalom

- Ács Tibor, *Bolyai János a bécsi-császári királyi mérnökhadémián*, 1818-1823, Bolyai János Katonai Műszaki Főiskola, Budapest, 1997.
- Ács Tibor, *Bolyai János a badi mérnök*, Haditechnika, 2002/1, 2-5
- Benkó Samu, *Bolyai János vallomásai*, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968.
- Bolyai Farkas, *Tentamen*, Tomus I-II, Marosvásárhely, 1832-33.
- Bolyai Joannes, *Appendix prima scientia spatii, a veritate aut falsitate axiomatis XI-mi Euclidæ (a priori band unquam decidenda) independens. atque ad casum falsitatis quadratura circuli geometrica*, Marosvásárhely, 1831. április.
- Bolyai János, *Appendix. Scientiam spatii absolute veram exhibens: a veritate aut falsitate Axiomatís XI. Euclidæ (a priori band unquam decidenda) independentem; adjecta ad casum falsitatis, quadratura circuli geometrica*, Marosvásárhely, 1832 (Bolyai Farkas Tentamenjéhez kövte).
- Bolyai János kéziratok bagyateka*, Marosvásárhely, Bolyai-Teleki Könyvtár.
- Dénes József, *Gondolatok a rejtjelzés megfejteléséről*, Híradástechnika, 56, 2001/7 szám, 21-25 old.
- Dénes Tamás, *Pierre Fermat és a nyilvános kulcsi rejtjelzés*, KÖMaL, 51, 2001/8. szám, 450-459 old.
- Kalmár László, *A Bolyai-Lobacszevszki-féle geometria hatása az axiomaticus módszer fejlődésére*, MTA Mat-Fiz. Osztályának Közleményei, Budapest, 3 (1953), 2. Szám, 235-242.
- Kiss Elemér, *Notes on János Bolyai's Researches in Number Theory*, Historia Mathematica, San Diego (USA), 26 (1999), 68-76.
- Kiss Elemér, *Matematikai kincsek Bolyai János kéziratok bagyatekából*, Akadémiai Kiadó és Typotex Kiadó, Budapest, 1999.
- Lobacszevszki, N.I., *Geometrische Untersuchungen zur Theorie der Parallellinien*, Berlin, 1840.
- Paul Stäckel, *Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai*, I-II kötet, Budapest, 1914.
- Szabó Péter-Gábor, *A Wilson-tételnek és megfordításának bizonyítása Bolyai Farkas kéziratok bagyatekájában* (sajtó alatt).
- Szénássy Barna, *A magyarországi matematika története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- Szénássy Barna, *Adalékok a két Bolyai felfedezésének történetéhez*, Matematikai Lapok, 29 (1977-1981), 1-3, Budapest, 71-95.
- Törő János, *Nemeuklidészi geometriák a modern fizikában és a relativisztikus kozmológiában*, Korunk évkönyv, Kolozsvár, 1973, 245-256.
- Tóth Imre, *Mikor és ki alkotta meg a nem-euklidészi geometriát?*, Élet és Tudomány, 21 (1966), 23. Szám, 1083-1086.
- Tóth Imre, *La révolution non euclidienne*, La recherche, 8 (1977), nr. 75, février, 143-151.
- Vekerdi László, *A Bolyai-kutatás változásai*, Természet Világa, Budapest, 112 (1981), 2 szám, 56-58.

Bolyai Farkas

Bolyai János

A két Bolyai

Szobrok az intézet előcsarnokában

***

Véletlenül és többek között ugyanis olyan szerencsém is volt életpályám alakulásánál, hogy reggelente, amikor munkahelyem bejárati ajtaját kinyitom, jobbról *Bolyai János*, balról *Bolyai Farkas* néz el mellettem; mindketten Kiss István keze munkái. Nem rám néznek, fontosabb dolgokkal vannak elfoglalva: János most fedezi fel a hiperbolikus geometriát, édesapja meg az egyenlő területű síkidomok egymásba való átdarabolhatóságáról szóló névezetes tételét. Ezt a két szobrot ismerem; hadd beszéljek most úgy Kiss István művészetéről, hogy erről a két szoborról beszéljek.

Látszólag egyszerű, talán túlságosan is egyszerű a mozdulat, amely által a két bronzalak életet kap: Farkas keményen szorítja össze ujjait, jelezve a kemény, görcsös hiábavaló töprengést; János a felfedezés örömeivel tárja szét karjait. Ha ez, és csak-e volna a két szoborban, talán igazat lehetne adni Kiss István egy kritikusának, aki a szimbolika bonyolultságát kéri számon művészetében. Valójában azonban mást, és sokkal többet adnak ezek a szobrok; de ehhez nem elég köztük elsietni: szembe kell állni velük. Jljünk szembe Bolyai János szobrával a szegedi Bolyai Intézet előcsarnokában, olyan messziről, ahogy a belső tér enged. Látunk egy fiatal, császári mérnökkari tisztet, aki tisztán és rendkívüli koncentrációval gondolkodik, karjait a gondolkodás-révületében felemelve; már érzi a teret, de még nincs a végleges tudás birtokában. Induljunk meg lassan a szobor felé, s amikor mintegy négy lépésnyire megközelítjük, valami különös történik. Bolyai János szemei, ezek a csupán jelzésszerűen megformált szemek, sugározni kezdenek, s érezzük, hogy ezelőtt a fiatalember előtt feltá-

rul a nagy titok, s kezei sem tapsikolásra nyílnak, hanem négy lépés távolságról hajlásuk egyenletessé válik, és a pszeudoszféra két geodétikus vonalává lényegülnek át. A semmiből előállt az új, más világ. Bonyolult és mély szimbólum ez a szobor, azt mondja el a látvány nyelvén a tudományos felfedezés megszületéséről, amit szavakkal elmondani hiábavaló próbálkozás.

Évekig jártam el Bolyai János szobra mellett, amíg egyszer ezt felfedeztem. Tudománnyal foglalkozó ember, ha egy módszert kitalál, megpróbálja másutt is alkalmazni. Szembeálltam Bolyai Farkas szobrával is, megindultam felé – eredmény nélkül. Vártam, hogy a kemény vonások mögül feltűnjön a reménytelenség fájdalma, de a képről is jól ismert arc hidegen nézett el fölöttem. A kezekkel több szerencsém volt; azokra a módszer alkalmazható volt; az ujjak egyenes-szakaszokkal határolt idomokat zártak körül, s amit eddig éveken át nem tettek, most egy pillanat alatt felidéztek agyamban a Bolyai-Gerwin-tételt. Azt azonban, hogy az arc miért nem mozdult meg, csak most értettem meg, amikor megálltam Bolyai Farkas szobrának kisméretű eredetije előtt. Ennek a kis szobornak az arca nem az ismerős, fennmaradt Bolyai Farkas-arc, hanem azé az apáé, ki azt mondja fiának: „Az istenért kérlek, hagyj békét a paralel-láknak ... megmértem azt a feneketlen éjszakát én is, az élettemnek minden világossága kialudt benne“. A nagy szobor, az emlékmű már nem ezt a drámai figurát ábrázolja.

***

Csákány Béla

* A matematika professzor megnyitójának részlete, melyet 1978 áprilisában, a Képtárban rendezett Kiss István életmű-kiállításán mondott.

Lapis András szobra

Jézus Krisztus jó vitéze

Szegedi Kis István reformátor szobra alatt

A reformáció évszázadának magyar történelméből úgy ragyog eléünk *Szegedi Kis István* személye, mint akinek hármás, lobogó fákllya e szavakat írja jól olvashatóan a magyar égőoltra: HIT, HÁZA, TUDÁS. Kinek szobra előtt kegyelettel állunk meg itt Szegeden, szülővárosa egyik református temploma előtt, Jézus Krisztus jó vitézeként küzdötte végig életét, mint aki magára értette az apostoli intó szót: „a munka terbét bording, mint Jézus Krisztus jó vitéze!”

Ha valaki vitéz, annak életében fontos dolgok dőltek el. Eldólt, hogy kinek a zászlaja alatt vonul; hogy engedelmességet vállalt vezérének; hogy seregbe tartozik; tehát nem magányos farkas, partizán, hanem bajtárs, küzdőtárs, testvér, s ezzel a felelősséggel küzd a vele egy zászló alatt küzdőkkel; eldólt, hogy elkötelezte magát mindvégig tartó küzdelemre; erre fel is készült, a seregben használatos fegyverekkel bánni tud s ebben folyamatosan tökéletesíti magát; számít a sebekre, nehéz ütközetekre, s ezeket vállalja, elszenvedni kész a rá várókat. Hisz a győzelemben, bátor és éber. Folytatható lenne sor, de ennyiből is kitetszik, milyen gazdag tartalmú a bibliai kifejezés: Jézus Krisztus jó vitéze. S mily gazdag tartalmú lehetett az az élet, mely vállalta, s végigküzdötte a néki adott teljes időben Jézus Krisztus zászlaja alatt e vitézséget.

Szegedi Kis István életének történelemgazdagító igazságát azért idézzük fel, hogy az *megélt* igazság legyen bennünk ma. Ugyanis nosztalgiával idézni régmúlt idők nagyságait – életük üzenetének befogadása nélkül – az élet haszontalan dolgai közé tartozik. Mi pedig más szándékkal jöttünk ide. Lássuk hát: Ki is volt ez a ma szobrába öntött hőse történelmünknek?

Egyetlen olyan reformátorunk ő, kinek hiteles arcképét ismerjük. Kedves tanítványa, a kitűnő rajzkészséggel megáldott Skerica Máté rajzolta meg mestere arcképét, s azt beleszerkesztette Szegedi Máté, 1585-ben, Bázalben megjelent könyvébe. Így maradt reánk. A portréhoz verset írva így ajánlotta azt Szegedinek s az utókorak:

*Csak tűnő képet jelez a tükör és ha odébb állsz,
Még nyoma sem marad ott, amit előbb mutatott.*

*Éppen ezért vélem, Szegedink: te szerinted is illő.
Hogy tartós képből lásd alakod magad is.
Ki balárod után tudakolja, /mit adjon az ég is/
Milyen testben volt annyi nemes tudomány:
Annak okulásul megfestém fűrge kezemmel,
Milyen volt arcod és milyenek a szemeid.
Így e képmásod megszű még holtod után is
Testre kicsiny alakú, ám nagyeszű Szegedink:
Aki gyakorlatlan kezeim művét lebírálná,
Jusson eszébe: „elég merni is a nagyot” Élj!*

Az ügyes rajznál és versnél azonban többet jelent az a lelki arckép, amely megjelenik előttünk, életének történetére figyelve.

1505-ben született kun ősök utódként Szegeden. Ragyogó képességekkel áldotta meg Isten, ez tanulmányai során hamar kiderült. Alsó iskoláit Szegeden végezte, majd korai árvaságra jutva, Lipcán, később Gyulán folytatta ifjúkori tanulmányait. Tanítói sokra értéklik a komoly ifjút, ki céltudatos munkával s szorgalommal gyűjti az ismereteket. Hamarosan tanítójává lesz tanulóársainak.

Több hazai iskola felkeresése után Krakkóba megy, hogy ott mélyítse tudását. Felkészültségét látva, professzorai hamarosan rábízzák a görög és latin szerzők magyarázatát. Ezen az egyetemen – Szegedi nagy gyönyörűségére – komoly zenei képzés is folyt, s ebben is elmélyült annyira, hogy hazatérve a zenepedagógia első művelőjévé lett itthon. Később bécsi, majd tartós wittenbergi tanulmányú következik életében. Luthernek és Melancthon Fülöpnek lelkes tanítványa lesz. És bár később a reformáció kálvini ágához csatlakozva annak lett másokat is csatlakozásra bíró hirdetője, élete végéig nagy hálával és szeretettel emlegette *Luther Márton* és kitűnő munkatársát, a tudós és ironikus *Melancthon Fülöpöt*, mint akinek hite és tudománya által sok áldást nyert. TUDÁS – említettük a bevezetőben élete nagy értékeként e kincset. Vegyük azonban észre, hogy mennyi szorgalommal és elzántsággal küzdött meg a szellemi kincsekért! Korai árvasága szegénységet sejtet. Az ország három részre

szakadva! A török – melynek fennhatósága alatt él – nem mecénás. De nem adja fel! Nem tehetség-gondozók buzgólkodására les, nem elvárásait fogalmazgatja, nem a körülmények jobbra fordulására várakozik, hanem minden erejét mozgósítva megvívja a tudás várát. Így emelkedik magasra, s lesz áldássá élete egy ország népének. Hirdesse e város, e hon népének ez a szobor s annak életpéldája, akit ábrázol: *elkötelezettség, odaszánás, acélos akarat, kemény munka nélkül* a legáldottabb tehetség is hiábavaló, s műveletlenül hagyva nem áldás lesz, hanem átok; termése nem ízes, élető gyümölcs, hanem tövis, azaz elvetni, megegetni való haszontalanság lesz.

Az életrajzíró Skarica, amikor Szegedi Wittenbergből való hazatéréséről ír, egy ilyen mondatot vet papírra, nyilván a történések hősenek elbeszéléséből szűrve ki a lényegest: Szegedi „*minden erejével törekedett arra, hogy oklevélét, melyet a kollégium akkori rektora (Cruciger Gáspár) nem hiába állított ki részére, hazabozsa Pannóniába*”. E mondat arra utal, hogy a tudóssá érett férfit nyilván sok érveléssel marasztalták: maradna közöttük, s szolgálna az /t ügyét ott, ahol erre sokkal jobb lehetőségei lennének, mint odahaza. Nagyhirű iskolák, szaporodó kollégiumok kínálnak katedrát a tudósnak. Részese maradna annak a szellemi pezsgésnek, ami a reformáció terjedésével áthatotta Európának azt a felét. S a biztos egzisztencia sem lenne felejthető szempont. Otthon mi várhat rá? Hazája szétszakadozva. Egy része Habsburg – katolikus uralom alatt – másik része töröktől rabolva a lét-nemlét mezsgyéjén áll. Mire számíthat hazájában? Hol lehet hasznosabb Krisztusa ügyének? Ilyen kérdések között kellett – minden erejével törekednie –, hogy diplomáját hazahozza, Pannóniába. Meghozta ezt a döntést. Ő ugyanis nemcsak Vezére felől döntött egykor végérvényesen, hanem az is egyértelmű volt számára, hogy Jézus Krisztus jó *magyar* vitéze kíván lenni. Hazájához, népéhez való hűsége ugyanúgy nem lehetett számára kérdéses, mint Megváltójához való hűsége. Háromévi tanulmányút után sok tudománnyal, eleven hittel felfegyverkezve, óriási könyvtárral érkezik haza. A tudás után tehát a HAZA gondolata, szeretet az a másik érték, mely drágaköveként ragyogva fel, valódi éke életének, s példa a mában. Áldozatot kíván tőle a haza? Ma így látunk – de ő sose mondta, s nem tartotta annak; hogy a köz, a hon ügye, szolgálata előbbre való a saját javai, jobbító gyarapításánál – ez felbonthatatlan evidencia volt számára. Kozmopolitává zúlló, a haza helyén egyre inkább csak lakóhelyet tudó és értő, magát öntársával, sórsorsattal felszámolni kezdett népünk, ifjúságunk számára a hazában, nemzetben, megmaradásban gondolkodás leckéjének megragadása és befogadása el nem kerülhető penzum Szegedi Kis István szobra mellett állva, s életét idézve.

Hazatérte után 28 esztendőt kapott Istentől arra, hogy szolgálja Megváltóját népe körében. Mi történt ez idő alatt?

Csanádon Fráter György szadista kapitánya ráront, arcába öklöz, leüti, patkós csizmában tapossa, rúgja, könnyeit elrabolja, máglyára szórja. Bujdosás után Gyula, majd Cegléd következik életútjának állomásaként. Ceglédi három évének emlékeit idézi ma az a bronz dombormű, melyet Borsos Miklós készített 1978-ban a Nagytemplom falára. Temesvári – nyugodt – évek után menekülnie kell. Békésről ugyanígy. Közben egy rövid időszakot tölthetett Mezőtúron. E helyeken iskolák, gimnáziumok őrzik nevét. Bujdosásából hívja Tolnára Sztárai Mihály az iskola igazgatójára, majd az alsóbaranyai Laskó lelkipásztora lesz 4 évig. Itt nyugalma van. A laskói parókia és templom amolyan lelkesítő és továbbképző intézménnyé válik. Rendszeresen tanítja lelkészársait. Közben gyakorta viteti Szigetvár törökkel dacoló erődítményébe Horvát Márk kapitány, ki katonáival s a körmök nemesével együtt nagy figyelemmel hallgatja e titkos látogatások alatt az evangélium életmegoldó üzenetét. Ő kezdeményezi végül, hogy a végvárhoz (Sziget, Babócsa) közelebbi Kálmánca pástorlását vállalja el. Nem sok idő múlva a török elfogja, kémkedéssel vadolva meg. Amikor – hívei sok ajándékának hatására – már-már szabadulna pécsi fogságából, egy honfitársa, ostoba sértődöttségéből fakadó bosszúból, elnyerhető felemelt váltságdíj bezebelesével kecsgetve a kapzsi törököt, eléri további fogva tartását. Börtön, kegyetlen kínzások, megkorbácsolások között szenvedő pécsi fogságát, amit szolnoki keservek követnek, miután Pécsről Szolnokra parancsolja fogva tartóját a szultán. Két évig tart ez az időszak. De bilincsből is evangéliumot hirdet előbb fogolytársainak, majd – enyhülve a török szigora – városi polgárok otthonaiban is. Egy ilyen szolgálat közben látja és hallja meg Szegedit a ráckeei illetőségű Baranyi Ilona asszony, ki kereskedő férjével, Mező Ferencel épp hazafelé igyekszik Gyuláról. Megragadja a szemmel látható-

an sokat szenvedett fogoly békecsége, benső derűje, hitének ereje, hűsége Urához. Nem sokkal később, gyermekszülés után, halálos ágyán veszi ki férje ígéretét Baranyi Ilona arra vonatkozóan, hogy az kiváltja a török karmai közül Szegedit, s elhozza Ráckeebe prédikátornak. Férje tartotta szavát. Megegyezett a törökkel, s 1200 arany forint ellenében Szegedi Kis István visszanyerte szabadságát, és Ráckee reformált gyülekezetének lelkipásztora lett. (Az 1200 aranyforint értéke ma 2 kg színaranynak felel meg. A történelmi hűség kedvéért meg kell említeni, hogy a váltságdíjból Mező Ferencnek 800 Ft. hamarosan visszatért. Erdemét és áldozatát ez azonban nem kibebíti.)

Szegedi ezúttal kilenc boldog évet élhetett a ráckeei eklészia pástorként, majd a Felső-Dunamellék püspökeként. Hite, tudománya beragyogta a messi körmökét, Urának tartóba helyezett gyertyaként fényelt evangéliumi világossága. Kilenc itteni éve alatt megírta összefoglaló, rendszerező teológiai műveit, melyeket Svájcban adott ki tanítványai, Skarica Máté, halála után. Egyik műve öt kiadást ért meg, s tankönyvként használták a lelkészképzésben évszázadnál hosszabb ideig London egyetemén. Tanított, evangélizált, térített, hitvitázott, békéltetett a békétlenek között. Törvénykönyvet is szerkesztett, melyet halála után Skarica Máté vitt el a Hercegszöllösi zsinatra, 1576-ban. A Dunamelléki Református Egyházkerület e zsinattól számítva megszervezését, a törvénykönyvet pedig Hercegszöllösi Kánonok címen ismeri az egyháztörténet.

Kilenc ráckeei éve alatt két ízben csaknem a Dunába fulladt, de Isten még meg kívánta tartani, így megmaradt. Sokszorosan próbált, üldözöttesektől, ütlegektől, börtöntől, nélkülözésektől próbált testben betegségeket hordott. Élete során kétszer megözvegyült, eltemette *hét* édes és *három* mostoha gyermekét. A harmadik házasságból született Zsuzsannát már nem láthatta meg. 1572. május 2-án Ura felsőbb szolgálatra rendelte jó vitézét. Ráckeevén temették el, jeltelem sírban nyugszik. Tanítványa, Skarica írja élete összjegyzéképp: *csak terheltetett, de le nem győzetett. Illet reá a páli Ige: „Szorongatnak minket, de meg nem szorítottunk, kétségkedünk, de nem esünk kétségbe, üldözöttek vagyunk de nem elbogyatottak, letipornak, de el nem veszünk. Életünk folyamán szüntelenül a halál révén állunk Jézusért, hogy Jézus élete is látható legyen balandó testünkben. (2.Kor. 4,8-11).“*

Példaértékű életének, vasszorgalommal, sok áldozattal összegyűjtött és sokakat szolgáló *ismeretanyagának*, tudásának, hazájához nagy szeretettel ragaszkodó hűségének, s egész, áldásokban gazdag és sokakat áldásokkal gazdagító életének magyarázatát HIUTÉBEN látjuk. Az az /t, aki őt kiválasztotta, kegyelmével megragadta, élő hitre melegevénítette, szolgálatára elhívta, a maga gazdagságából oly kincsekkel áldotta meg szolgája életét, melyekkel sokak javára és üdvére élve történelemformáló léptékű életével került múltunk legnagyobbjai közé. Minden próbák között állhatatos és erős tudott maradni annak a Krisztusnak mindenre alkalmas erejéből, Akinek jó vitézként küzdött. Egész élete Ura dicsőségét ragyogtatta fel.

Skarica búcsúzó sírverse így hangzott ravatala mellett:

*Elragadó szónok, tisztelt s csodaritka tekintély,
A lángész, aki szent Is kegyes életet élt,
A termetre kicsiny, de jeles tudós piben itt lent,
E sír csöndes ölen, István a Szegedi.
Mint jeles ifjú járt külföldön kétszer is, izzón
Vágyván hallani még Lutbert meg Fülöpöt.
Míg tör előre, meg amíg binti az új tant,
Türe sokat békén s szenvedé kímokat is.
Végre szelíd nyugtot Kevi népe adott vala neki
És épült az öreg bölcs tanítása nyomán.
A Krisztusnak igaz követője megőrzi híven
Emléked, te serény s bü katonája neki!*

Emlékét híven megőrizni *ma* azt jelenti, hogy megnyílunk életnek elősorolt üzenete előtt. Élő hitben tehát Krisztusba oltottan élünk. Erőnk és tehetségünk szerint gyarapított tudással szolgáljuk azt a népet, amelyben elhívott és feladatot bízott ránk Urunk. Mindenkiben életünk által Isten dicsóítotték. Ilyen elhatározásra segítsen bennünket ez a szép ünnep, s Szegedi Kis István most leleplezendő szobra melletti megállásunk.

Komlósi Péter

¹A ráckeei református lelkipásztor, a Délpesti Református Egyházmege esperesének szoboravató beszéde a Honvéd téri gyülekezetben hangzott el a Reformáció ünnepén, október 31-én.

Szeged főhajtása a nagy reformátor előtt

Kopasz Márta megvalósult álma

Méltánytalanul keveset foglalkozunk/foglalkozunk a magyarság lelki-szellemi életét jelentősen befolyásoló, a 16. században élt és alkotott, nagy reformátorokkal. Ezt nem csak a sorok írója állítja, hanem mind több tanulmány, történelmi értékelés, tudományos folyóiratokban, közlönyökben napvilágot látott információ is. Merthogy Szenczi Molnár Albert, Bethlen Gábor, Bocskay István, Méliusz Juhász Péter, Huszár Gál, Balassi Bálint, Rimay János, Apáczai Csere János, Alvinczi Péter, Petróczy Kata Szidónia, Pápai Páriz Ferenc, Mikola Hegedűs János, Tolnai Decsi Gábor, és nem utolsósorban Szegedi Kis István, joggal viselheti a vezetői mondatban leírt kitüntető címet. Fejedelmek, papok, költők, orvosok voltak közöttük. Közös jellemzőjük: a magyarság akkori hányatott sorsa iránti mérhetetlen aggodás, s ezzel párhuzamosan a kiűzkeresés. Nemzetünk felemelkedését a szellemi és hitbéli értékek itthoni megteremtésében és széles körben való átadásában látták.

Közülük való volt tehát városonk születő, Szegedi Kis István is. A jeles reformátorról csak 430 évvel halála után emlékezett meg igazán és állított neki maradandó emléket szülővárosa. De megtette. A Honvéd téri református templom bejáratánál helyezték el Lapis András szobrászművész alkotását, Szegedi Kis István bronz mellszobrát. A főhajtás tehát megtörtént. Még hozzá jeles napon, a reformáció szent ünnepén. De hogyan jutottunk el 2002. október 31-ig, a szoboravatásig? Erről az ötletadó gazdával, Kopasz Márta festő- és grafikusművésszel, művészettörténésszel beszélgettünk.

– Hosszú út vezetett a terv megvalósulásáig, a csodálatos alkotás avatásáig. Több évtizedet kellett várni erre a napra – mondja a művész, immár látható megkönnyebbüléssel és boldogsággal. – A második világháború előtt, 1939-ben, ügyvezető fizetéstelen tanársegéd voltam, Felvinczy Takács Zoltán professzor mellett, a szegedi egyetemen. Ez ma, ebben az elanyagiasodott világban, már megmosolyogni való kifejezés. Akkor viszont még létezett. Abban az időben, nem sokkal a budapesti Iparművészeti Akadémia elvégzése

után, nagy hévvel vettem bele magam az egyetemi könyvtárban található és Szeged történelmével kapcsolatos irodalom tanulmányozásába. Ezt főleg Reizner János kiváló könyvei általa tettem meg. Akkor találtam rá Szegedi Kis Istvánra. Életét olvasva roppant szimpatikusnak tűnt nekem a reformátor lelkész, meg mindaz, amit tett itt Szegeden, majd hányatott élete során az egész országban.

A művész itt egy kis kitérőt tesz és visszakanyarodik egy korábbi korszakba. Elmondja, hogy két éves korától keresztszüleinél, Sípos Józsefnél és Szeles Erzsébetnél élt, nevelkedett Milótán, Szatmár megyében. A református esperes Sípos felvilágosult, roppant modern gondolkodású és nagy tudású ember volt, akinek például Móríc Zsigmond és Pallagi Gyula is a barátja volt. Ez utóbbi jeles urak gyakran vendégeskedtek a milotai református kúrián, amikor Zsiga bácsinak, azaz Móríc Zsigmondnak dolga akadt arra felé. Akkor kutatta ugyanis a Tisza-táji népszokásokat. Kopasz Márta gimnazista koráig itt élt a Tiszaháton, ahol – Móríc szavait idézve: „mint a gyöngyszemek, úgy soraköznek a Tisza partján a falvak – Magyar, Kisar, Szatmárcseke, Tiszakóród, Tiszacsécsé, Milota, Tiszabecs...”.

– Amikor keresztpapam nyugdíjba vonult, Ráckevére költöztek – fűzi tovább a szót a művész. – Sípos József ott élt nyugdíjas éveit, s időnként ott is találkozott az akkor már leányfalun élő Móríc Zsigmonddal. Jól emlékszem, egyik látogatásom alkalmával keresztpapam szokásos délelőtti sétájáról kissé feldúltan, véres kézzel jött haza. A református temetőben jár-

tam, s ráletem Szegedi Kis István sírjára, mondta. Tudod, hogy ő itt szolgált utóljára, s itt van eltemetve? A sírját sűrű, szürös bozót veszi körül, s a márványlap is alaposan belestüllyedt már a földbe. Keresztpapám hozzátette még, hogy később gondoskodni kíván a sírról.

Ezt azonban nem tehettem meg, mert a történelmi események nem engedték. Vézivataros időkét élték, '44-ben bejöttek az oroszok. A nyugalmazott ráckevéi esperes amikor legközelebb kiment a temetőbe – már nem találta a szegedi reformátor örök nyugalóhelyét. Az élelmes kófaragók egyike „kiment” onnan. Akkortájt ugyanis gyakran temettek...

– Már a Pedagógiai Főiskola Rajz és Művészettörténet Tanszék adjunktusa voltam az '50-es évek elején, amikor Vinkler László igazgató kért, hogy készítsek egy mélyreható és szegedi vonatkozású tudományos munkát. Ekkor kezdtem el újfent kutatni, tanulmányozni, feldolgozni Szegedi Kis István életét és munkásságát. Céduláztam, jegyzeteket készítettem. Az ötvenhatos forradalom után azonban „repültem” a főiskoláról. Egy általános iskolában tanárként voltam kénytelen tovább dolgozni. Elkecserekedésemben és talán dühömben – összetéptem az összes cédulát, anyagot, amit Szegedi Kis Istvánról és barátjáról, a másik református papról, Agárdi Benedekről gyűjtöttem – emlékszik vissza kissé rezignáltan Kopasz Márta.

Múltak az évek, mígnem a művész egy városi időszak kiadványban találkozott ismét a református nevével. Történt ugyanis, hogy néhány esztendővel ezelőtt dr. Kereskenyi Sándor, református

lelkész, az említett publikációban írta: „Amerikából visszatérve, csodálkozunk azon, hogy Szegedi Kis Istvánról, saját szülővárosában egy tér, egy utca sincs elnevezve!” Ekkor a művész úgy érezte, itt az isteni utasítás lépnie kell. Előkereste azokat a jegyzeteket, amelyek épen, sértetlenül maradtak, s hozzá is látott a munkához.

– Ismét céduláztam – emlékszik vissza Kopasz Márta. – Leveleztem, adatokat gyűjtöttem. Hogy miért? Mert úgy éreztem, eljött az ideje, hogy végre valóra váljék a régen dédelgetett álmom: Szegedi Kis Istvánnak méltó emléket kell állítani szülővárosában. Halála után több mint négy évszázaddal! És halló fülekre találtam. Rengetegen és sokat segítettek elképzeléseim megvalósításában. Dr. Benyik György, Kerék Attila, dr. Szalay István, Novák István, dr. Szónoki Miklós, László Anna, Bányai Ferenc nevét különösen nősképpen ki kell emelnem. De számtalan olyan ember is volt, aki csak egy alkalommal, de jelentős mértékben segítette az ügyet. Az pedig külön meglepetést jelent számomra, hogy egykori tanítványom, Lapis András szobrászművész remekműve emlékezteti az utókorat Szegedi Kis Istvánra.

Az egykori nyugodt, békés, csendes tájon, amelyen ma a református templom áll, gyalogsági lakatánya volt, meg a szegedi polgárság középrétégehez tartozók családái háza. Kopasz Márta, városunk díszpolgára, ott volt a Honvéd téren, 1941-ben, elhelyezték a templom alapkövét. Most azt mondja, Isten akaratából épült oda a templom, hogy azután oda kerüljön a szegedi reformátor szobra is. S hogy mit érez a szoboravatás után?

– Életem egyik nagy célját érttem el ezzel. Mert akkor is, amikor a cédulákat összetéptem, meg akkor is, amikor az alsóvárosi kisiskolában folyosó- és illemhely ügyeletes voltam, titkon az járt az eszemben, hogy egyszer elégtételt kell adni a város nagy szülőiténék. Érte tudni kell adni, mert ő is adott értünk. Ez mindig ott volt a lelkemben. Nem tudom miért, de úgy érzem, ennek megvalósítására engem választott ki a Jóisten – mondja a művész.

Kisimre Ferenc

Az EU és a magyarok

Az Európai Unióban állandóan azon hezitálnak, hogy ez a „vadkeleti” nép méltó-e arra, hogy bekerüljön Európába! Erre az a megjegyzésem, hogy éppen most, amikor felavattuk Szegedi Kis István szobrát a református templom falán, érzékletesen bizonyíthatjuk európai voltunkat. Tudniillik a református lelkész több mint 400 évvel ezelőtt tudósként, egyházfilozófusként előadott a bázei és a genfi egyetemen, Melanchtonnak, Kálvinnak, Luthernek volt a barátja, Londonban pedig egyik műve négy kiadást ért meg! Szerintem London, Bazel és Genf már akkor is európai városok voltak... – mondotta Kopasz Márta művész Szegedi Kis István szobrának avatásán.

Az „Isten báránya”

A Honvéd téri református templom ólomüveg-ablakai

Témaválasztásomban sok tényező játszott egyszerre szerepet. Miért pont ólomüveg és miért pont a szegedi Honvéd téri református templom? Már főiskolás éveim eleje óta érdekel és foglalkozom az ólomüveggel, illetve: az üvegművészettel, és jómagam is készítettem több síküveget és üvegplasztikát is. Az iparművészeti technika választása egyértelmű volt. A vizsgálatom tárgyának ötletét Kovács Keve üvegművész mesteremnek és témavezetőmnek köszönhetem. De már négy-öt éve majd minden nap ennek a templomnak az üvegeit csodáltam a buszmegállóban várakozva. Persze, üvegről lévén szó, kívülről nem sokat lehet látni a kompozíción és az ólomosztásokon kívül, de belülről rátekintve annál nagyobb vizuális élményt nyújt. Az elemzésem tárgyául választott műalkotást többféle szempontból közelítettem meg. Tanulmányom legfontosabb és leghangsúlyosabb és terjedelmében is legjelentősebb részei az alkotások kompozíciójának, ábrázolásának, ikonográfiai programjának, és népművészeti vonatkozásának tárgyalása. Végezetül választ szeretnék kapni arra a kérdésre, hogy milyen jelentősége van az épületdíszítő funkcióján túl Szabó Kálmán templomüvegének.

(A Honvéd Téri Református Templom) A keresztény hitre tért magyarság a XI. században a falvak, városok kialakulásával egy időben építette fel templomait. A hitújítás során ezek a templomok reformátussá váltak ott, ahol a lakosság túlnyomó többsége kálvinista lett. A templomból eltávolították a képeket, szobrokat, a freskókat lemeszelték, a szószék és az úrasztala a templom középpontjába került. Ami a szépség iránti vonzalmat illeti, ez a református templomokban a festett mennyezetek, karzatok, a szószék koronája és a padok színes virágos díszítményeiben mutatkozik meg. A mennyezetek, karzatok díszítményei a XVII. században még követik az ószövetségi, a jeruzsálemi- Salamon-, Heródes-féle templom mintáját, vagyis ezeken emberalakos ábrázolás nincs. Később a festett kazetták között megjelennek ószövetségi ábrázolások - Ádám és Éva, vagy Noé bárkája -, azonban a legfontosabb dísz mindig a virág.

Szegeden a református egyház Szegedi Kis István és Abádi Benedek névével fémjelzett történelme megszakadt az ellenreformáció korában. Akik ragaszkodtak a hitükhöz, azoknak távoznuk kellett. 1859-ben szerveződik újra a református egyház, és felépül 1884-re az árvíz által elpusztított imaterem helyett a Kálvin téri templom. A Szegedre telepített kolozsvári

egyetem a Trianon utáni Erdélyből és a Bánátból kiűzöttek, az itt szolgáló katonák és munkások miatt jelentős számú református keresett lelki otthon Szegeden. 1928. december 16-án az újszegedi imaház és lelkészlak felavatása alkalmából Szegedre látogatott dr. Balthazár Dezső püspök és Horthy István, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka. Ekkor jelentette be Bakó László lelkész a szegedi presbitérium lelkes határozatát a második szegedi református templom megépítését. Az *Új Magyar Hajnal* szimbolikus nevet adta az épülő templomnak (Vö. a Szeged Honvéd Téri Református Levéltár anyagával!). Horthy Miklós kormányzó elfogadta az *Új Magyar Hajnal Temploma* építési akciójának fővédnökségét 1929. május 25-én. Megindult a gyűjtés a templomépítésre, de a súlyos gazdasági válság miatt a források elapadtak. 1940 januárjában indult újra a templomépítési akció a fővédnök kormányzó ezer pengős személyes adományával. A város az építésre adományozta a Tisza Lajos körút és a Földvári utca sarkán levő üres telket és kiírták a tervpályázatot, kilenc országos hírv református építészmérnököt kérve a tervezésre: Borsos József Debrecen, Orbán Ferenc Budapest, Padányi Gulyás Jenő Budapest, Szabó Márton Budapest, Szeghalmy Bálint Miskolc, Szojka Jenő Szeged, Tóth Imre Budapest (a

levéltári anyag nem adja meg mind a kilenc nevet). Az igények a következők voltak: Méltóságteljes és mégis egyszerű, a református hagyományoknak és az istentiszteleti rendnek megfelelő külső és belső kiképzésű legyen a templom, ötszáz ülőhelyre méretezve. A szószékéről a templomi gyülekezet minden tagja látható legyen, a résztvevők az igehirdetést ne csak jól hallják, hanem lássák is jól. Szükség van vallásos esték, szeretetvendégségek, vetítéses előadások tartására alkalmas körülbelül kétszáz négyzetméteres gyülekezeti teremre. Előirányzati költség százharmincezer pengő. Adigra a fele gyűlt össze.

Borsos József tervét fogadták el, akinek főműve a debreceni köztemető. Ő tervezte még többek között az egyetemi parkot, az egyetemi sugárutat és az egyetemi templomot is. Másik nagy jelentőségű munkája a Nagyerdő teljes rendezése volt. A szecesszió nagy művészeihez hasonlóan Borsos szinte mindent egymaga és egységesen tervezett. Ennek következtében olyan természeti-építészeti együttes jött létre, amely előkészítette a társ-művészek, a freskófestők, az üvegmozaikot készítő munkáját. 1941 nagyhete a szegedi gyülekezet minden tagjának áldozatos hete az Új Magyar Hajnal templomért. Bakó László lelkész több nagy gyülekezetben prédikálva gyűjt, valamint téglajegyeket adnak ki. A templom alapkövét 1941. október 26-án vasárnap negyed 12 órai kezdettel helyezik el ünnepeles keretek között Harsányi Pál esperes szolgálatával.

A templom történetének áttekintése után nézzük meg az épület sajátosságait, megjelenését! Az ötszög alaprajzú templomteret a telek szögfelezőjében helyezték el, az épület körvonalai jól simulnak a határoló útvonalak irányaihoz. „Az utas áthalad a Hősök kapuján és széttekint a téren: jobbra látja a fogadalmi templom tornyait, balra a református templom tornyának kell feltűnni. Ezért kell annak erőteljesnek lenni, hogy távolról is érvényesüljön, ha már olyan jó helyet kapott, ahonnan messze ellátszik” - írta róla Borsos József. A szabályos ötszög alakú, ötszáz férőhelyes templomter szerkezeti bravúrja a csúcsíves templomokat idéző vasbeton kupola: „...a karcsú, merészen magasba törő ívek - ez esetben vasbeton kerettartók -, önkénytelenül is viszik, felemelik az elmélyedő hívó lelket a magasba, az ég urához” - írta Borsos József a templomról. A tartók tizenkét méter magasságban koszorúba futnak össze. A bejárat fölötti alátámasztás nélküli vasbeton lemez képez karzatot hejvenkénti férőhellyel, mellvédjének könyöklője és felületkitöltése deszka. A templomtérből lelkészszoba és egy egyházi lakás csatlakozik az ötszög két oldalán, két lépcsőlejárattal a mélyföldszinten kialakított háromszáz ülőhelyes gyülekezeti terembe. Mint azt a megrendelő kívánta, ez vallásos esték, szeretetvendégségek, vetítéses előadások tartására szolgál.

A templom külső képe meghatározó jegye nyerstégla homlokzata. A kényszerű takarékoság miatt a kongó (klinik) téglá helyett jól égetett úgynevezett vasas téglából valósították meg a kiképzést. „Egyszerű, tartós, előállítás minden más még közönséges vakolt homlokzatoknál is olcsóbb, fenntartási költsége semmi! Jellegebén - mikor drága építési anyag figyelembe nem jöhet, úgy a nehéz gazdasági viszo-

nyok közt építendő emléktemplomhoz, mint különösen a kálvinista egyszerűséghez egyenest ez való! Ha jó az épület tömegaránya, ha meg van a részletek harmóniája, az egyes téglák esetelegességei, mint pl. az élek szabálytalansága, színbeli eltérés, egyik üveges felületű, másik ráégett homoktól borzas, nemcsak nem rontják az egész hatását, hanem változósá teszik a sima falat is, és érzékelteik az emberi kéz munkáját a gép egyhangú gyártmányával szemben” - vélekedett róla Borsos József. Erre szükség is volt a nagy, sima felületkénl; a téglából adódó tagozási lehetőségeket csak nagyon mértéktartóan alkalmazták (lábazat, főpárkány). A tervező szerette volna az egész tetőt mázas cseréppel födni, de a költségekre tekintettel megelégedett volna, ha a gerinccserép és a toronytető néhány sora mázas lett volna.

A templom indító és fő motívuma a torony a kőlépcsők fölötti bélétes bejárat, háromszögmezőben színes mozaikból a református egyház jelvénye, a zászlós bárány, melyet szintén G. Szabó Kálmán tervezett. A toronyóra számlapját mindegyik fehérral díszítették. Fölül nyílásokkal áttört kirangház készült, körülötte sétálóval; a tornyot kis toronysapka koronázza bronz buzogánycsillaggal. A templomter belső berendezésének fő eleme a trapéz alakú, tölgyfa szószék, ami palánkszerűen egymás mellé rakott deszkákból, szolid faragással van díszítve: a háromrészes úrasztala és tölgyfából készült szószék - székely faragással. A karzat helyet ad az énekkarnak és a két manuális harmoniumnak is.

(G. Szabó Kálmán, a művész) Gáborjáni Szabó Kálmán minden bizonnyal Borsos Józseffel való kapcsolata révén kapta a megbízást a Honvéd téri templom üvegének tervezésére, bár mint látni fogjuk, több vonalon is volt kapcsolata Szeged városával.

A két világháború között a legjobb erők gyülekeztek Debrecenben, és egyesült erővel küzdöttek a vidék közönye ellen. Megalakították a *Művészházat*, melynek két és fél éves fennállása alatt 15 kiállítást rendeztek, megnyerve Lyka Károly, Lázár Béla, majd Prolunovszky Máriusz támogatását. 1927. július 19-én alakult az *Ady társaság*, amely Ady Endre öccsét; Ady Lajos tankerületi főigazgatót nyerte meg elnökéül. Ady Lajos, Juhász Géza költő, Schlotter Ferenc ügyvéd, Gáborjáni Szabó Kálmán, majd Sennyey Oláh István titkárok, Medgyesi Ferenc, mint vezetőségi tagok is, mindent megtettek, hogy a *Nyugathoz* és a népi írók csoportjához közelítsék az irodalmi-, képzőművészeti-, zenei-, hungarológiai osztályt. Eredményes volt a képzőművészeti osztály kapcsolatteremtése a *Képzőművészek Új Társaságával*, az *Új Művészek Egyesületével*, a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával*, majd a *Debreceni Reform Társasággal*. Több debreceni művész tagja volt az *UMÉ*-nak, a *KUT*-nak, így Holló, Vadász Endre és Gáborjáni Szabó Kálmán is. (Vö. A Debreceni Református Kollégium Könyvtárában végzett kutatásaimmal! Itt mondok egyúttal köszönetet Dr. Kereskényi Sándor nagytiszteletű úrnak, a Szeged Honvéd téri református gyülekezet lelkészének, hogy segítségemre volt és baráti szeretettel ajánlott debreceni kollégája: Fekete Csaba figyelmébe, aki számos anyagot bocsá-

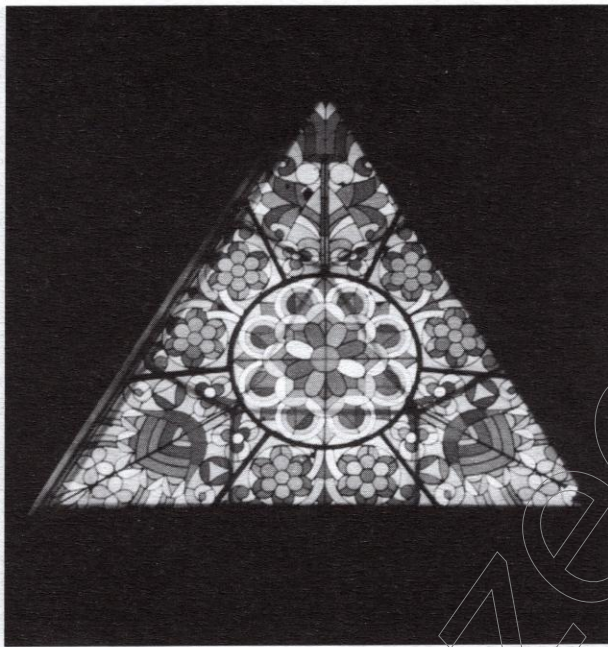

tott rendelkezésemre. Hasonlóképpen itt köszönöm meg édesapámnak: Szigeti Lajos Sándor professzornak – aki egyúttal a gyülekezet presbitere – a stílizálásban nyújtott segítését.)

Ahogy az már kiderült, Gáborjáni a baloldali színezetű *Ady társaságban* dolgozott: származása, baráti köre, kapcsolatai erre predestináltak. Igaz, két ízben is megkapta a hivatalos magyar állam római ösztöndíját, de az olaszthoni élményei még inkább megerősítették magyarságtudatát. Sokat tanult Rómában, megismerkedett az olasz novecento szellemével, de hazatérve itthoni színekkel, érzelmekkel telítődött művészete. A két világháború közötti művészgeneráció derékhadához tartozott, a legjobb magyar fametszők egyike. Bécsben, Berlinben, Rómában, Velencében, Londonban, Los Angelesben, Chicagóban, Oslóban képviselte a magyar képzőművészetet. Varsóban és Los Angelesben díjat is kapott. Művészetét – többek között – Luigi Servolini és az olasz, svájci, angol lapok méltatták. A világhír közepette is debreceni és alföldi művész maradt. Szerette a Hortobágyot, éppúgy, mint Medgyesi Ferenc, aki szobortrilógiával tisztelt egy puszta előtt. Olasz tárgyú grafikái kivételével, alig van urbánus témája. A tiszai halászköcs és vízhold asszonyok, a szabolcsi szektások, a szántóvetők, almaszedők, aratók izgatták képzeletét, és a téllal-széllel birkózó emberek. Műveit látva nem véletlenül írta 1941-ben korabeli kritikus: "a szó szoros értelmében korszerű festő: képei a néphez való tartozás és a szociális felelősségtudat dokumentációi... Festményei egy részben monumentalitásra törekszik és itt egy-egy festménye úgy hat, mint egy program." Gáborjáni szinte minden síkbrázolási technikában és műfajban alkotott. Tervezett emlékbélyegvet a debreceni bélyegkiállításra. Több exhibíciót tervezett és készített. Festett freskót is, de a legnagyobb elismerést grafikáikért, fametszeteiért és festményeiért kapta. A magyarországi művészettörténetben is mint festő és grafikus szerepel.

(A művész pályaképe) G. Szabó Kálmán 1897. szeptember 18-án született Debrecenben. 1918-1922 között végezte a Képzőművészeti Főiskolát. 1927. június 19-én alapító tagja lett az *Ady társaságnak*, 1930-ig a képzőművészeti osztály előadója volt. 1935 tavaszán Gáborjáni kiadásában jelent meg a *Magyar Exlibris* című folyóirat, amelynek alelnöke és művész munkatársa volt. 1936-ban a debreceni tantestület tanítóképzői rajz- és kézimunka tanfelügyelője. 1938-ban festette tíz képből álló százötz négyzetméteres freskósorozatát a református kollégium második emeleti folyosóira. Az 1938/39-es évet Rómában töltötte a *Collegium Hungaricum* ösztöndíjasa-ként. 1944-45-ben elnöke volt az *Ady társaság* képzőművészeti osztályának. 1945-ben a református kollégium megbízott igazgatója volt, majd a kultuszminisztérium képzőművészeti előadója. 1947-ben a Képzőművészeti Főiskola tanára lett. 1949-ben készítette üvegablakait a szegedi református templomnak. Majd 1955. június 19-én halt meg Budapesten.

Legfontosabb kiállításai kronológiai sorrendben a következők voltak: 1923. októberében bemutatkozó kiállítása volt a Református Kollégiumban. 1925/26-ban a debreceni Művészházban volt közös kiállítása Kovács Jánossal és Holló Lászlóval. 1926-ban részt vett az *Ernst Múzeum* 86. csoporttárlatán. 1927-ben Svájcban állított ki. 1928-ban pedig az *Ernst Múzeum* 98. csoportkiállításán mutatta be műveit. Szerepelt még ugyanebben az évben a műpártoló egyesület olasz-magyar barátsági kiállításán, a bécsi *Kunstgemeinschaft* kiállításán. 1929-ben részt vett a Miskolcon rendezett „Hét Város” című

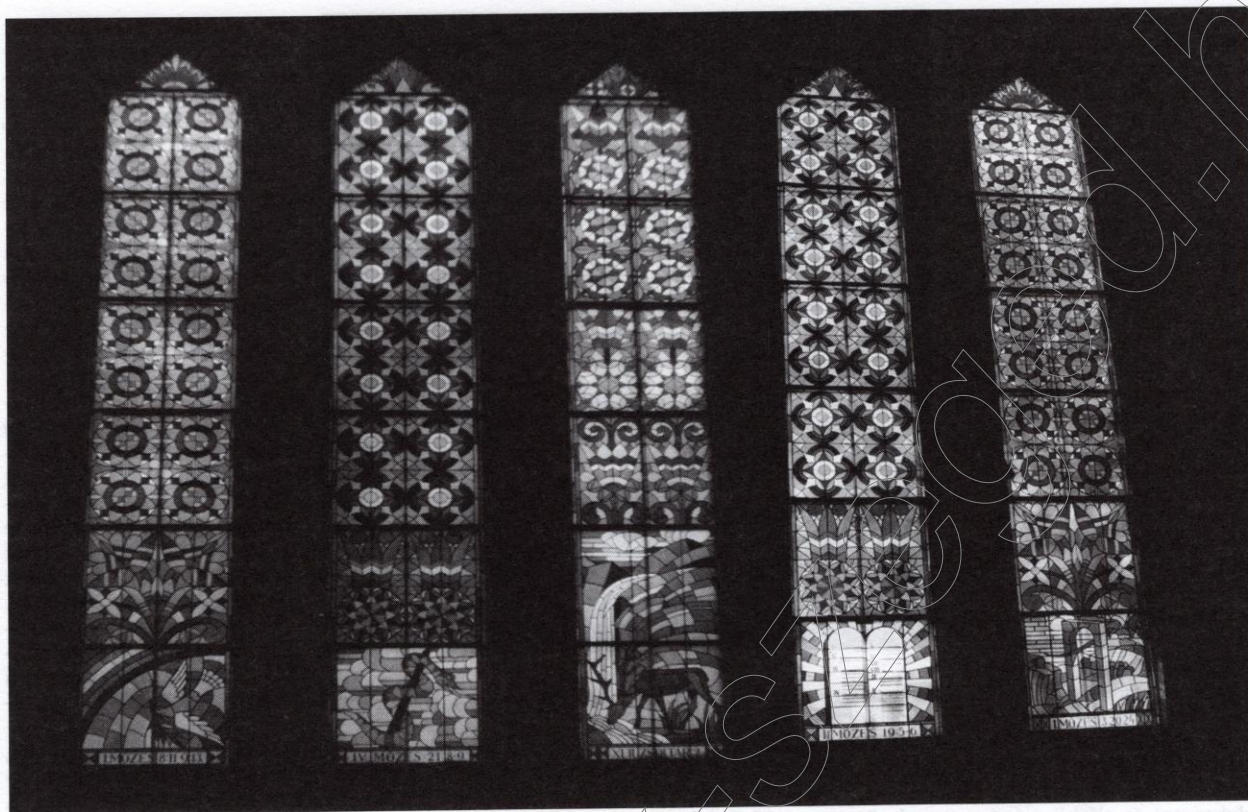
ún. városközi kiállításon. 1930-ban Berlinben, 1931-ben a padovai egyházművészeti kiállításon szerepeltek munkái. 1933-ban az *Ady Társaság* II. csoporttárlatán állított ki. 1934-ben Szegeden rendezett Félégházával és Vadász (Endrével) közös kiállítást. 1936-ban részt vett a *Velencet-Bienállén*. 1943-ban és 1945-ben a Szocialdemokrata Párt Képzőművészeti Társulatának *Ernst Múzeum*-beli tárlatain vett részt. 1947-ben kiállítása volt Budapesten, a *Képzőművészek Szabad Szakszervezete Kiállítótermében*. 1948-ban Pécsen állított ki. A következő díjakat nyerte: 1922-ben elnyerte a Színnyei Társaság „fiatal művészek” díját. Díjat nyert Los Angelesben és Varsóban. (A pályarajzhoz felhasználtam Aradi Nóra: A katedrális-tól az ipari formáig című

1967-es könyvét és O. Csegei Mónika 2000-ben írt tanulmányát.)

Fontos kiemelni, hogy két munkája volt Szabó Kálmánnak, amelyek méretük és helyük miatt nagyon sok embernek lehetnek ismertek. Mindkét munkája monumentális díszítés. A templomokat díszítő művészeket nemcsak vallási meggyőződés vezette, hanem mert ily módon lehetőségük nyílt nemes anyagban, állandó nyilvánosság számára alkotni. Az egyik munkája a már említett *Debreceni Kollégium freskója*, ahol az egyes freskók témáit a kollégium vezetősége határozta meg, és a témák a következők voltak: *Méliusz prédikál*, *Debreceni tógás diák*, *A kollégium pecsétje*, *Könyvtármentés 1802-ben*, *Tűzoltó diák gerundiummal*, *A református egyház és Debrecen város közös címere*, *Rézmetező diákok*, *Csokonai a Nagyerdőn*, *az első Kántus*, *Kossuth A kollégium látképe az 1802. évi tűzvész előtt*, *kibirdeti a decentralizációt az oratóriumban*, *Petőfi szaval*, *Nyomják a Kossuth bankót*. Másik hasonló nagy volumenű alkotása a *Szeged Honvéd téri református templom* ablakai, amelyekkel a továbbiakban részletesen foglalkozom. (Utal e munkákra Sz. Kürti Katalin: *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*, 1977.) Ki kell még emelnem azokat a műveit, melyekben bibliai idézeteket ábrázol, illusztrálásait, mint például Victor Hugo: *A dzsinnek* című művét, a *Fausztot*, Juhász Géza: *Háború* című verses füzetét, Berczely Károly: *Pieta* című művét, Móricz Zsigmond: *A hortobágyi tavaszi lélekzete* című művét illusztrálta. Azért emeltem ki illusztrációs munkásságát, mert az üvegablak tervezésénél már bőven volt tapasztalata és gyakorlata ebben a műfajban, így biztos kézzel és hozzáértéssel tudta a bibliai idézeteket illusztrálni.

(Műfaj- és korszakbeli párhuzamok) G. Szabó díszüvegének tárgyalása kapcsán még néhány másik jelentős mozaik-technikával készült alkotást nézzünk meg ebből a korszakból! Az egyik a *Debreceni Vármegyeházába* készült, amely nem csak a debreceni épületnek, hanem az új magyar festészetnek is kiemelkedő darabja, illetve darabjai, hiszen hét üvegmozaikot tartalmaz, amelyeket Kernstok Károly 1911-ben készített Bálint és Jámor felkérésére. Adott volt a téma, a felület és a formátum. A hét vezér egész alakos ábrázolásával kellett benépesítenie. Szinte minden jelentős esztéta dicsérte a mű magas színvonalát és közérthetőségét, hagyományokhoz való kötődését és modernségét. Lyka Károly korszakos jelentőségűnek tartotta a „Hét vezér”-t és Kernstok új stílusát, amely – szerinte – „új lendületet fog adni az üvegfestés művészetének.” Jelentősége, hogy új életet ad egy sorvadásra ítélt iparművészeti technika, az üvegmozaik feltámasztására, újjáteremtésére. A másik alkotás szintén Debrecenben, az 1966-67-ben felépített új urnacsarnokban van, amelyet Duray Tibor készített. Ez a mű egy három ablakból álló kompozíció,

ami az élet végtelen színességét és szépségét kívánta a halállal szembeállítani. Az első ablak egy gyászoló nőalakot jelenít meg, az épület rendeltetését hangsúlyozza a második ablak, ahol a lángok függőlegesen metszik, szedik elemekre a testet. A harmadik mű a feloldást hozza: a halál mellett az új élet keletkezésére, a születésre utal. Ezt az ablakot azért említem, mert az építész vagy nem tudott az ide szánt alkotásról, vagy nem érezte feladatának az előkészítést, ugyanis a rálátás nem biztosított belülről, így nemhogy praktikus célját nem teljesítheti az ablak, de esztétikai rendeltetése is hatástalan.

(Az ólomüvegek templombeli elrendezése és általános kompozíciós jegyei) Ebből a szempontból is tartottam fontosnak bemutatni a Szegedi Honvéd téri Református Templomot, amely helyet és nem is akármilyen helyet: „keretet” biztosított G. Szabó üvegablakainak. A torony ablakai szabályos háromszögek, a legalsó nagyobb méretű, a karzatot világítja meg, amelyet összekapcsoltak a torony terével. A templomtér ablakai stilizált csücsíves formájúak, szögletes záródással. A bejárattal szemközt elhelyezett szöszék két oldalán nem lettek a többiekhez hasonló mélységre lehozva, részint a melléképületek miatt, részint pedig, hogy ne osszák meg a hívek figyelmét. A teljes mélységig lehozott nyílásokba tervezett ablakokból mindkét oldalon öt-öt található, ezek hét részből tevődnek össze és mindegyik alján egy bibliai jelenet ábrázolása kapott helyet. A középsőkben két traktus nagyságban, míg a többi nyolcban pedig egy traktus nagyságban. A fennmaradó részek stilizált, szimmetrikusan, körzővel és vonalzóval kiserkesztett növényi és virág motívumok által gazdagított kompozíciók kaptak helyet. A karzat felett elhelyezkedő háromszög alakú kompozíció nemcsak alakjában tér el a többi ablaktól, hanem egyedül ott válnak ki a virág motívumok egy homogén világoskék színű háttérből. Az összes többinél teljes egészében befedik a felületet a motívumok, tehát nincs háttér, mind a pozitív és mind a negatív foltoknak egyforma hangsúlyuk van. A másik különbség, hogy csak a háromszög kompozíció körül nincs bordűr, a többi körül van. A teljes méretűeknél kettős, vékony hosszúkás téglalapformák-ból álló, egymáshoz képest eltolt, többszínű (sárga, barna, okker) bordűrök láthatók, míg a három traktusból álló, csak növényi formákat megjelenítő ablakoknál egyszerűbb, szimpla bordűr keretezi a kompozíciókat. Ezeknél az ablakoknál az alsó bordűr vonal csak minden másodikonál, a középsőnél és a két szélsőnél jelenik meg, megadva ezzel annak ritmusát.

Az öt kis ablakból álló sorozat kompozíciójának formája, színe, elrendezése és sorrendje is megismétlődik a két oldalon. A szimmetria tehát nemcsak egy ablakon belül jelenik meg, hanem a két ablakcsoport között is. Ugyanez a szimmetria a nagy ablakok esetében csak egy oldalon lévő ablakokra vonatkoztatva mondható el, ahol a középsőtől balra és jobbra megegyeznek, megismétlődnek a virágkompozíciók. Az elrendezést tovább elemezve megfigyelhetjük, hogy a hosszú, teljes méretű ablakoknál a bibliai ábrázolások fölött a baloldalon mindegyik esetben egy egység magasságban a jobboldalon a két szélső ablaknál két egység magasságban egy különálló egész növényt, virágot ábrázoló kompozíció szerepel. Ez az aszimmetria nem annyira hangsúlyos, de szerintem indokolatlan és rontja az üvegek összhatását, bár egyszerre a két oldalt nem lehet látni a valóságban. Ilyen önálló, egy növényt ábrázoló kompozíciók vannak a legfelső háromszög alakú záró traktusokban is. A többi felületet sík dekoratív, a textiltervezésnél is használatos sorminta-szerű kompozíciók töltik ki.

(Színek és jelentéseik) Az üvegek, ablakok színei rendkívül kontrasztosak. Rengeteg színt használt G. Szabó az ablakoknál. Melegséget, vidámságot, kontemplációt és derűtséget árasztanak a fényt átszínező üvegek. Egy színnek több árnyalatát is megtalálhatjuk a kompozíciókban. Említetem a kontrasztokat, főleg a hideg-meleg és a komplementer kontrasztokkal éri el ezt az üde, vidám, „színes” hatást. Mivel csak anyagukban színezett üvegekkel tervezte G. Szabó ezt az alkotást, így nagyon nagy szerepe volt az osztásoknak. Egy mozaikdarabon belül nincsen több szín, tehát ezt a „színességét” a mozaik darabok sokaságának és jól egymás mellé komponáltságának köszönhetik az üvegek.

(A díszüvegek bibliai vonatkozásai) Az előző fejezetben kísérletet tettem az elrendezés és a kompozíció tárgyalására. Az utolsó két fejezetben a bibliai jelenetekkel és a virág motívumokkal szeretnék részletesebben foglalkozni. Először nézzük végig sorban a bibliai ábrázolásokat. Hihetetlenül logikusan épül fel az üvegtáblák sora. Mindkét oldalfalon öt-öt kép kapott helyet. A baloldalon - a középsőt kivéve - öszö-vetségi, a jobboldalon pedig újszövetségi képzetekkel, metaforákkal szembesülhetünk.

Ha belépünk a templomba, balról elsőként a következővel találkozunk: Az elsőn a feliratot találjuk: *I. Mózes 8:11, 9:13*. Ezek pedig a következők: *8:11*. „És megjöve ő hozzá a ga-

lamb estennen, és ímé leszakasztott olajfalevél vala annak száájában. És megtudá Noé, hogy elapadt a víz a földről." 9:13 „Az én ívemet helyheztetem a felhőkbe. S ez lesz jele a szövetségnek közöttem és a föld között.”

Ezt a jelenetet Szabó Kálmán egy átlós kompozícióba tervezte, ahol a szivárvány ívére válaszol a galamb testének íve, és az olajfalevelet pedig a kompozíció középpontjába helyezte. Mind a három szimbólum a szivárvány, a galamb, és az olajfaág is a kibékülésre, és magára a békére utal. Ezt a jelenetet szokták statikusan; például egy faágon ülő galambbal ábrázolni, de ebben az esetben ez kimondottan lendületes és dinamikus megjelenítése az idézetnek.

A második üvegkép alatt a következő jelzést olvashatjuk: *IV. Mózes 21:8-9*. Ez pedig így szól: 8: „És monda az Úr Mózesnek: Csinálj Magadnak tüzes kígyót és tüzd fel azt póznára: és ha valaki megmarattatik és feltekint arra, életben maradjon.” 9: „Csinála azért Mózes rézkígyót és felűzé azt póznára. És lón, hogy ha a kígyó valakit megmar vala és az feltekinte a rézkígyóra, életben marada.” A puszta vándorlás során az elégedetlenkedő zsidó nép megbüntetésére az Úr tüzes kígyókat küldött. Mózes az Úrhoz fordult segítségért, aki megparancsolta neki, hogy készítsen érből (rézből) egy kígyót, és erősítse egy póznára. Aki rátekint a kígyóra, megmenekül. A középkorban a póznán felémelt kígyót Jézus saját szavai szerint a keresztfeszítés előképének tartották és gyakran ebben az összefüggésben ábrázolták. Ez esetben, református templomról lévén szó, természetesen kereszten nem ábrázolhatta Gáborjáni a kígyót, hanem egy rúdra tekerte fel. Ami ebben az ábrázolásban többletjelentést ad az idézett szöveg illusztrálásán túl, hogy a kígyó elevennek van megjelenítve, tehát a gonosz, az ördög jelképe is egyszerre. Ezt a jelentést a szarvas és a kígyó egymás mellettsége is bizonyítja, hiszen a szarvas erősebb, mint a kígyó, mert az élet vízből iszik, mint ahogyan ezt a következő kép ábrázolja.

A baloldali középső kép a reformátusok egyik legszebb zsoltárát idézi, de meglepő módon, ugyanis a megjelölés így szól: *XLII. Zsolt. 2.*, valójában azonban a kép utal nem csak a második szakaszra, de az elsőre is, amelyek együtt így hangzanak: „Mint a szép híves patakra / A szarvas kívánczik, / Lelkem úgy óhajt Uramra, / És hozzá fohászcodik. / Tehozzád én Istenem, / Szomjúhozik én lelkem, / Vajjon színed eleiben / Mikor jutok, élő Isten? // Könnyhullatásim énnékem / Kenyerem éjjel-nappal. / Midőn azt kérdik éntőlem: / Hol

Istened, kit vártál? / Ezen lelkem kiontom / És házadat óhajtom. / Hol a hívek seregében / Örvendek szép éneklésben.” A szarvas a keresztelendő lelkét vagy magát a keresztyén hitőt jelképezi, és amint már utaltam rá az előző képnél, a kígyó ellenségeként a jót, magát Krisztust is jelképezi. Ebben az ábrázolásban a forrás függőleges és a szarvas vízszintes iránya határozza meg a kompozíciót. A háttérben a sziklák íve nagyon szépen követi a lehajló szarvas testének vonalát.

A baloldali negyedik kép aláírása ismét őszövetségi idézet, újra Mózesra utalva, a felirat szerint *II. Mózes 19: 5-6*, amely így szól: 5: „Mostan azért ha figyelmesen hallgattok szavamra és megtartjátok az én szövetségemet, úgy ti lesztek valamennyi nép közt az enyéim: mert enyim az egész föld.” 6: „És lesztek ti nékem papok birodalma és szent nép. Ezek azok az igék, melyeket el kell mondanod Izrael fiainak.” Ezek az idézetek a Tízparancsolatra utalnak, melyeket kőtáblákra vésvé adott át az Úr Mózesnek. Ezek a fölül lekerekített kőtáblák jelképezik az Őszövetséget. Gáborjáni ezt az idézetet és ezt a jelenetet a kőtáblával és rajta I-től X-ig a római számokkal jeleníti meg. A tábla mögé és köré koncentrikus köröket és a tábla középpontjába összetartó vonalakkal ábrázolja az isteni sugallatot és a parancsolatok hatalmát és fontosságát.

Végül ezen az oldalon, a szószékhez legközelebb eső üvegablak képe alatt a következő megjelölés található: *I. Mózes 3: 20-24*. A megadott jelzet szerint pedig ez olvasható az Őszövetségben: 20: „Nevezte vala pedig Ádám az ő feleségét Évának, mivelhogy ő lett vala anyja minden élőnek.” 21: „És csinála az Úr Isten Ádámnak és az ő feleségének bőrruhákat és felöltözteté őket.” 22: „És monda az Úr Isten: Ímé az ember olyaná lett, mint mi közülünk egy, jót és gonoszt tudván. Most tehát, hogy ki ne nyújtsa kezét, hogy szakasszon az élet fájáról is, hogy egyik s örökké éljen.” 23: „Kiküldé őt az Úr Isten az Éden kertjéből, hogy művelje a földet, amelyből vétetett vala.” 24: „És kiűzé az embert és oda helyezteté az Éden kertjének keleti oldala felől a Kerábokat és a villogó pallos lángját, hogy őrizzék az élet fájának útját.” Ebből a négy idézetből nem a legegyszerűsített; Ádámot és Évát, vagy a tudás fáját választotta Gáborjáni, hanem a kiűzetést. Kompozíciójának fő motívuma a kapu, a paradicsom kapuja. A paradicsomi táj derűs és zöld, az azon kívüli pedig kietlen és kopár. Ez a kép egyszerre ábrázolja magát a kiűzetést, amit egy angyal tett meg karddal. Ebből csak a kardot és egy ke-

zet látunk. Ábrázolja még a fenyegető tüzes pallost is, amit a kerubokkal együtt állított oda az Úr a kapu őrzésére, hiszen a kard vörös színe erre a pallosra utal.

A bejárat felőli jobb oldalon, tehát a szószeiktől jobbra újszövetségi metaforákkal és képzetekkel találkozunk. A szószeiktől az első (a bejáratától az utolsó) kép Máté evangéliumából való, mégpedig az utolsó ítéletről szóló, a felirat szerint *Máté 25: 31-46*. E rész így hangzik: *31: „Mikor pedig eljő az embernek Fia az ő dicsőségében és ővele mind a szent angyalok, akkor beül majd az ő királyi dicsőségének székébe.” 32: „És elébe gyűjtetnek mind a népek és elválasztja őket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől.” 33: „És a juhokat jobb keze felől, a kecskéket pedig balkeze felől állítja.” 34: „Akkor ezt mondja a király a jobb keze felől állóknak: Jertek, én Atyámnak áldottai, örököljétek ez országot, amely számotokra készítettett a világ megalapítása óta.” 35: „Mert éheztem és ennem adtatok; szomjúhoztam és innom adtatok; jövevény voltam és befogadtatok engem.” 36: „Meztelen voltam és megruháztatok; beteg voltam és meglátogattatok; fogoly voltam és eljöttetek hozzám.” 37: „Akkor felelnek majd néki az igazak, mondván: Uram, mikor láttuk, hogy éhezél és tápláltunk volna? vagy szomjúhoztál és innod adtunk volna?” 38: „És mikor láttuk, hogy jövevény voltál és befogadtunk volna? vagy meztelen voltál és felruháztunk volna?” 39: „Mikor láttuk, hogy beteg vagy fogoly voltál és hozzád mentünk volna?” 40: „És felelvén a király, azt mondja majd nékik: Bizony mondom néktek, amennyiben megcselekedtétek eggyel az én legkisebb atyámfiai közül, én velem cselekedtétek meg.” 41: „Akkor szól majd az ő balkeze felől állókhöz is: Távozzatok tőlem, ti átkozottak, az örök tűzre, amely az ördögöknek és az ő angyalainak készítettett.” 42: „Mert éheztem és nem adtatok ennem; szomjúhoztam és nem adtatok innom.” 43: Jövevény voltam és nem fogadtatok be engem; meztelen voltam és nem ruháztatok meg engem; beteg és fogoly voltam és nem látogattatok meg engem.” 44: „Akkor ezek is felelnek majd néki, mondván: Uram, mikor láttuk, hogy éhezél, vagy szomjúhoztál, vagy hogy jövevény, vagy meztelen, vagy beteg, vagy fogoly voltál és nem szolgáltunk volna néked?” 45: „Akkor felel majd nékik, mondván: Bizony mondom néktek, amennyiben nem cselekedtétek meg eggyel eme legkisebbek közül, én velem sem cselekedtétek meg.” 46: „És ezek elmennek majd az örök gyötremre; az igazak pedig az örök életre.”*

Jézus az utolsó ítélet kapcsán beszél a juhok és a kosok szétválasztásáról. Ezért láthatók Jézus jobbja a juhok (az üdvözültek), balja pedig a kosok (a kárhozottak). Itt is, akár csak az előző képen a kiüzetésnél, Jézusnak csak a keze jelenik meg. A kosok szarvát ellenpontozza és a kompozíciót egyensúlyozza G. Szabó a juhok előtt megjelenített, közeli fűszálakkal.

Ezen az oldalon a következő képalírás János evangéliumából való, mely így fogalmazódik meg: *János 15: 5-6*. A jel-

zet alatt a következőket olvashatjuk: *5: „Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők: Aki én bennem marad, én pedig őbenne, az terem sok gyümölcsöt: mert nálam nélkül semmit sem cselekedhettek.” 6: „Ha valaki nem marad én bennem, kivetetik, mint a szőlővessző és megszárad; és egybe gyűjtik ezeket és a tűzre vetik és megégnék.”* Ezt a metaforát G. Szabó kettévontva jeleníti meg, egyforma, azonos teret hagyva mind az üdvösök, hívők, szőlő és szőlőtőként való ábrázolásának, mind a kárhozottaknak, akiket égő szőlővesszőként jelenít meg a metafora.

Ahogy a baloldalon a 42. zoltár foglalja a legfontosabb helyet, ezzel szó szerint szemben, tehát a jobb oldali középső képen is a protestantizmus, a református vallás legfontosabb aktusára, az „úrvacsorára” történik utalás, mégpedig azzal, hogy a képalírás szerint itt János evangéliumának hatodik részéből idéz a mester a következőképpen: *János 6: 53-57*. A jelzett részek így olvashatók a Bibliában: *53: „Monda azért nékik Jézus: Bizony, bizony, mondom néktek: Ha nem eszitek az ember Fiának testét és nem isszátok az ő véré, nincs élet bennetek.” 54: „Aki eszi az én testemet és issza az én vére, az örök élete van annak, és én feltámasztom azt az utolsó napon.” 55: „Mert az én testem bizony étel és az én vérem bizony ital.” 56: „Aki eszi az én testemet és issza az én vére, az én bennem lakozik és én is abban.” 57: „Amiként elküldött engem amaz élő Atya és én az Atya által élek: akként az is, aki engem eszik, él én általam.”* Krisztus teste a kenyér, vére pedig a bor. A búzakalász a feltámasztott Krisztusra utal az ókeresztény szimbolikában. A kehely szintén a Megváltó szimbóluma, és azzal egyidejűleg Krisztus egyházának megtestesítője. A szőlő és a szőlőtő is egyszerre szimbolizálja a Megváltót és a híveket. Ebben az összefüggésben ez a szimbólumrendszer utal Krisztus kereszthalálára, és az utolsó vacsorára is, de a képi megfogalmazásban a kehely kapja a legkiemelkedőbb szerepet, G. Szabó nyilván tudatosan odaírányítja a tekintetet.

A következő képalírás csupán ennyi: *II. Timótheus 3: 16-17*. Ez valójában nem más, mint Pál apostolnak Timóthetushoz írt második levelének egy nagyon logikusan kiemelt részlete, mely rávilágít a Szentírás lényegére, az ember földi életében betöltött fontosságára. *16: „A teljes írás Istentől ihletett és hasznos a tanításra, a fegyelmesre, a megjobbításra, az igazságban való nevelésre.” 17: „Hogy tökéletes legyen az Isten embere, minden jó cselekedetre felkészített.”* Az Alfa és az Omega az élet könyve lapjain van megjelenítve. E két betű a kezdet és a vég, azaz maga az Úr. Ezt a jelképet is, akár csak a tíz parancsolatot, tisztán, egyszerűen és közép-re komponálva ábrázolja Szabó Kálmán.

Csodálatos befejezése az alkotásnak, hogy - mintegy körbejárva a templomot - éppen egy olyan idézet megformálásával találkozunk, amely a mindennapi ember hitének legemberibb alapja s ez nem más, mint János evangéliumának harmadik része s abból a 16. vers: „Mert úgy szerette Isten e vi-

lágot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy valaki hiszen őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.” (Itt jegyzem meg, hogy a bibliai idézeteket minden esetben a Károli Gáspár fordította kiadás alapján adtam meg.) Ez az egyetlen ábrázolás, ahol nincsen olyan szoros összefüggés az idézet és a kép között, hiszen a négy csillagnak nincs különös jelentése. Ha két csillag lenne az ábrázolásban, az az Apokalipszisre utalna, ha tizenkét csillagot ábrázolna, szintén az Apokalipszissal lehetne párhuzamba hozni, de így csupán a mennyei, az isteni szférát ábrázolja, amit a csillagok éggel szoktak megjeleníteni.

A bibliai idézetek illusztrációi, ábrázolásai lényegre törők és jól érthetőek. Egyszerre modern felfogásúak és a hagyományokat is őrzik a megfogalmazásban. Mivel református templomról van

szó, emberi alak ábrázolását egyik helyen sem találunk, csak utalást, amit a kézzel jelenít meg G. Szabó. Tekintettel arra, hogy nem jeleníthet meg egész emberi alakot, ezért a képek méretével, és modern, merész képalkotásával és képalkotásával tudta hangsúlyozni elképzeléseit az alkotó.

(Az ablakok díszítésének népművészeti vonatkozásai) E zárórészben a református templom üvegének növény- illetve virágmotívumairól szeretnék szólni, ugyanis mint látni fogjuk, funkciója van. Azért is tartom fontosnak ezt a témát külön fejezetben taglálni, mert az ablakosorozat, az üvegek jelentős felületét a virágmotívumos kompozíciók töltik ki.

Elsőként nézzük meg az iparművészet és a népművészet kapcsolatát! A népművészeti tárgyak egy társadalmi osztály, a parasztság számára, az ipar- és képzőművészek alkotásai szélesebb kör számára, a mi esetünkben a református hívók számára készültek. A magyar iparművészet a századfordulótól kezdődően igen sokat kapott a magyar népművésztől. Ez a hatás Gáborjáninál élményként lépett fel, és a népművészet szellemének megértéséből és átérzéséből fakadt, hiszen a népművész taborába tartozott. Ezt a népművészeti formakincset, ábrázolásmódot vette át, és saját stílusában és formavilágában alkotta meg, nem figyelmen kívül hagyva a református művészet hagyományait. A magyar népművészeti motívumkincse a XIX. századtól túlnyomórészt növényi elemekből áll. Virágok és levelek változatos ábrázolásban kapnak szerepet a népművészet legtöbb ágában. A motívumok egymáshoz való viszonya, elrendezésük egy-egy felületen, vagyis a kompozíció, legalább olyan változatos a magyar népművészetben, mint maguk a díszítőelemek. Még azt sem lehet mondani, hogy egy-egy népművészeti ágon, vagy közösségen belül a XVIII. és a XIX. század folyamán változatlanul ugyanaz a kompozíciós rend uralkodott volna. Gáborjáni üvegein keverednek a mértani és a természetelvű megoldások. De minden esetben, ha az egész kompozíciót nézzük, tengelyesen szimmetrikus, míg az egy-egy motívum középpontosan szimmetrikus. (Vö. Domanovszky György: A magyar nép díszítő művészete, 1981, Soproni Olivér: Az életfa és a madár a kerámián, 1987., Takács Béla: „Uram, hajlékodat, szeretem házadat...” Református művészet Magyarországon, 1998.)

Gáborjáninál ez a körzővel, vonalzóval való szerkesztettség és az ornamenteknek néhol határozott geometrikus-sága, vagyis a körből, a kör részeiből alakított kompozíció az ácsolt ládáknál jelenik meg a népművészetben, csak ott a motívumok nem ismétlődnek, hanem végtelenül variálódnak. Gáborjáni alkotása esetében ezt nem mondhatjuk el, hiszen ő az ismétlődésre, és az ezzel kialakított ritmusra építi fel a kompozíciót.

A rendelkezésre álló felületek alapján a református templomok festett kazettás mennyezeteivel hozhatjuk párhuzamba ezeket az ablakokat, ugyanis a kazetták is hasonló méretű és arányú négyzetes felületek voltak egymás mellett, és egy-két kivétellel részarányosan elrendezett virágdíszrel festettek voltak.

A mennyezetkazetták legtöbbször elrendezése középtengelyes szimmetriájú, és színezésük is összehangolt, akárcsak Szabó Kálmán díszüvegein is.

Másik nagyon fontos és jól tetten érhető népművészeti párhuzam és szimbólum a főleg kerámiadíszítésnél használt életfamotívum. Ez a leggyakrabban használt dísz a leveles ágon három virággal, vagy dús virágbokorral terebélyesedve jelenik meg a népművészetben. Közismert szimbólum, ezért

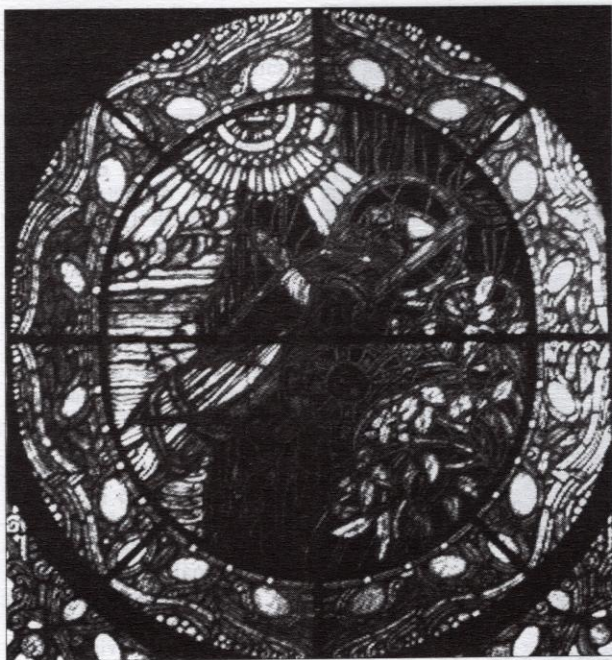
ábrázolásával a mai napig találkozhatunk. Az egyik legfontosabb jellemzője a virágok, az ágak és a levelek hármassága, illetve a hármas számrendszerhez való alkalmazkodása. Az egyik jelentős különbség a nyugat-európai és a magyar életfa ábrázolása között, hogy míg az előbbieket megtartották az életfának a fa formában való megjelenítési módját, addig a magyar edényeken, illetve a magyar népművészetben ezek már három virágszálal kis csokorra egyszerűsödtek. A vázával a magyar sohasem tudott mit kezdeni, és virágcserepet készített belőle, mert az mindig közérthető volt neki. Itt a díszüveg esetében is inkább virágcserepben ábrázolja Szabó Kálmán az életfa motívumot. Az akantuszlevelek tipikusan a magyar formanyelvre jellemzők. A másik motívum a palmetta. A magyar virágok szirmait, a palmettát is szereti, felváltva más színűvel, azaz színritmikával ábrázolni, mint ezen az ablakon is láthatjuk. A palmetta közeli rokonsággal van a lőtusszal, ami rendszerint kis hármas virágok képében jelenik meg. Ez a két motívum sokszor összefonódik a magyar népművészetben. Az akantuszon kívül a tulipán és a gránátalma is tipikusan magyar növénymotívum, de ezek közül csak az első kettővel találkozhatunk Gáborjáni üvegein.

Ami még következetesen feltűnik az ablakok virágábrázolásain, hogy a rozetták (ornamentikák) körzővel szerkesztettek, és a kompozíciók merevek. Ezek főleg a mezőcsáti és a debreceni ábrázolásra jellemzőek, valamint a merev, geometrikus virágábrázolás is tipikusan debreceni vonás.

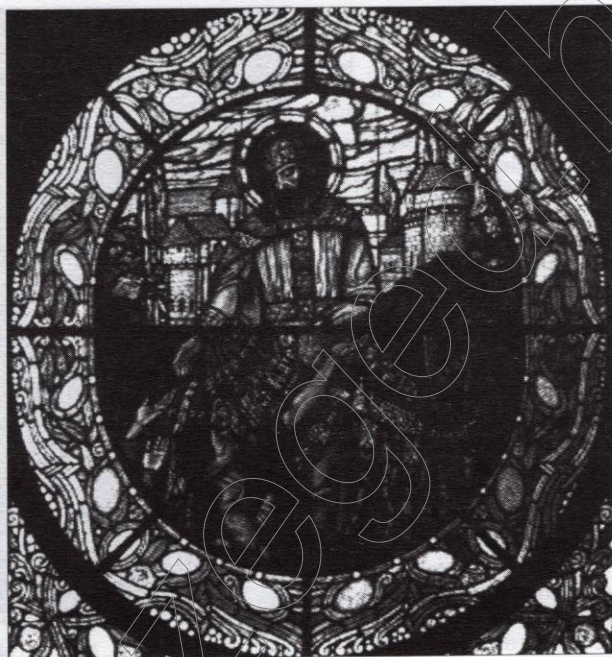
(Zárszóként) Végezetül a bevezetésben feltett kérdésre szeretnék válaszolni, hogy mi is a rendeltetése, funkciója az esztétikai, dekoratív célon túl ennek az üvegnek. Minden vizsgálati, megközelítési úttal ennek a megválaszolásához és megértéséhez jutottunk közelebb. Ez a társművészeti alkotás a gyönyörködtetésen túl a magyar nép és a református egyház művészetét mutatja meg, tárja elénk, hiszen a templom maga, némi túlzással – építészeti szempontból – annyiban református, hogy nem keresztes van a torony tetején, és az úrasztala és a szószék a templom középpontjában van. Így tehát G. Szabó Kálmán díszüvege hivatott pótolni a református egyházi művészet többi sajátos megjelenési formáját. Ez a templomi üveg a festett kazettás mennyezet, a festett és faragott padok, a szószék és a freskók helyett egyedül hivatott a reformátusságot, a magyar művészetet és népművészetet, és magát a református művészetet elénk tárni.

Szigeti Bálint

Szent Gellért vértanúsága

Szent István

Nyolc boldogság igéi

A temesvári szecesszió remekei

Ma egyedül a fölbukkant üvegfestmények idézik meg *tárgyi valóságukban* a magyar szecesszió mestereinek temesvári munkásságát. A nyolc hatalmas színes ablak, egykori környezetéből kiragadva, a püspöki palota hosszú emeleti folyosóján kapott helyet. Hatásuk nyilvánvalóan egészen más, mint ott, ahova eredetileg készültek. Így sorakoznak föl, mint koronából lefejtett ékkövek. Ám fölragyog szépségük, akár a nap felé tartott diadém, foglyul ejtő látvány. Az az „összművészeti alkotás”, melyet Gödöllő mesterei annyira magukénak vallottak, egyetlen elemére bontva, ezekben a vitrail-okban érzeti meg a temesvári közös műhelymunka különleges értékét.

A megrendelő Glattfelder Gyula a *nyolc boldogság igéit* választotta a festett-figurális üveglablakok témájául. A Máté evangéliumába foglalt *Hegyi Beszéd* igéiről van szó, melyet az egyetemes és magyar egyház szentjeinek élete példáz.

A jelenetek sora az üveglablakok mai elhelyezkedése szerint: Gellért püspök vértanúsága, Leó pápa és Attila találkozása, a szegényeknek adakozó István király, Szent Péter, kire Krisztus az egyházra bízta, Xavéri Szent Ferenc, a misszionáriusok védőszentje, Assisi Szent Ferenc, amint a madaraknak prédikál, a betegekért életét áldozó Gonzaga Szent Alajos, a szelídségével térítő Szalézi Szent Ferenc. A magyar egyház szentjei, István király és Gellért püspök a csanádi diocesis alapításának történetére utalnak.

A képciklus Nagy Sándornak a historizmust a szecesszióval ötvöző, s ebben *szintézist teremtő* fantáziájával és Róth Miksa páratlan technikai és alkotói hozzájárulásával jött létre. Mindkettejük betűjele fölbukkant az egyik ablakon.

Ma már csak leírásokból tudjuk, milyen sorrendben helyezkedtek el a vitrail-ok a kápolna falain. Ovális alakzatukhoz csatlakozó megnyújtott részükön a feliratokat tartalmazó táblák mind eltűntek, megsemmisültek. Ileana Pintilie temesvári muzeológus nemrég megjelent tanulmánya, amely mindenekelőtt a papnevelde építéstörténetével foglalkozik, Farago János könyvét idézve, a képek eredeti sorrendjét rekonstruálja. E szerint, az oltártól távolodva, az üvegfestmények sora a következő volt: Szent Leó pápa, Assisi Szent Ferenc, Szalézi Szent Ferenc, Xavéri Szent Ferenc; a szemközti oldalon

belülről kifelé: Szent Péter, Szent István, Szent Gellért és Szent Alajos.

Elek Artúr leírása pontosan rögzíti a tervező elképzelését. *„Az a nehéz feladatot, hogy a terem szükséges világítását biztosítsa, de úgy, hogy az ablakok színhatását se csökkentse – írta –, úgy oldotta meg a művész, hogy tulajdonképpen színes ablakait az ablakfülke felső részébe helyezte el; az ablakok kinyitható alsó szárnyát opálos színhatású grisaille-réteggel bevont üveggel rakatta ki. Melegen, gyöngyházfényűen szűrődik át a világosság rajta. A kör alakú felső ablakok színei viszont drágakövek módjára ragyognak.”*

A munka első fázisaként Nagy Sándor az üveglablakok kompozíciós vázlatait készítette el. Két változat készült a vázlatokból. Egyikük rajzos, grafikus jellegű, a téma első megfogalmazása. Ezt követték a színben is megkomponált képek. Utóbbiak minden esetben közelebb állnak az anyagban megvalósult műhöz. De még ezek és a kész, a végleges alkotások között is van itt-ott eltérés. Nem feltétlenül a Róth-műhelyben alakult ez így, hanem minden bizonnyal maga a festő, Nagy Sándor a vázlatokból a kartonra való áttétel közben módosított még rajtuk. Érdekes, hogy a vázlatok egyik változatán sem jelennek meg a keretdíszek, hanem csak pusztán maguk a képek.

A vitrail-ok vázlatai a gödöllői Nagy Sándor-házban maradtak meg. Egy részüket a téma jeles kutatója, Gellér Katalin az Ars Hungaricában közölte, s legtöbbjük egy kiállításon is közönség elé került.

Nagy Sándor az üveglablakok jelenetsora megkomponálásában felesége, Krisch Laura is segítségére volt. Erre utal az iniciáléba szőtt (más műveken is látható) indásan kanyargó betű.

Szent Gellért élete és vértanú halála (a Hegyi Beszéd igéjére építve: *„Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért, mert ők a mennyek országa”*) több szálon is kapcsolódik a csanádi egyházmegye történetéhez. A velencei (San Giorgio-szigeti) bencés szerzetes István parancsára indult a Marosvidék népének megtérítésére és a diocesis alapítására. A király halála után Gellért Vatha pogány lázadóinak kezére került, akik a Kelen-hegyről (a mai Gellért-hegyről)

Gonzaga Szent Alajos

Szalézi Szent Ferenc

kordéhoz kötözve 1046-ban letaszították. Maradványait később Csanádon hantolták el újra. A festett üvegablakon, mint „a főpapi szigorúság és vértanúi hősiesség apoteózisa” jelenik meg. A kép szimbolikája különösen érdekes. A hangsúlyosan megformált kerék az örök körforgás kozmikus jelképe, mely küllőivel körbe írt keresztnek is tekinthető. A Nap és az asztális jelképek a földre és a vízre tűző sugarakkal az isteni megnyilatkozásra és elrendeltetésre utalnak. Az ábrázolás bal sarkában a sárga virágok a gyász, a fájdalom képi színónimái.

István királyunk („*Boldogok az irgalmasok, mert majd nekik is irgalmazzak*”) a népével jót tevő, a szegényeknek alamizsnát osztó uralkodó képében jelenik meg. A koronáját körülfogó glória a királyi szent legendás alakjára utal. A frontális jelenet hangsúlyos, cselekvő részét a királynak pénzérmekeket osztó és az azt fogadó, feléje nyúló kezek alkotják. A kéz (mindenekelőtt a jobb kéz) isteni-királyi jelkép, az uralkodás és hatalom szimbóluma egyben. A jelenet háttérében a bástyákkal övezett királyi vár hangsúlyosan a historizmus keléktárából való.

Nagy Sándor bőven élt a szecesszió bonyolult szimbolikájával. Az ornamensek rejtett, elfeledett jelentését próbálta ezeken a képeken is föltárni. A bőven alkalmazott növényi díszítésben a szinesztézia eszközeivel utalt a jelenetek érzelmi töltésére.

Gonzaga Szent Alajos gyöngéd szeretettel megfogalmazott alakja („*Boldogok a tiszta szívűek, mert meglátják az Istent*”), a ragályos betegeket ápoló ifjú, az önfeláldozás példaképe. Körülötte a sok fehér virág a tisztaságot, az ártatlanságot, de a gyászt is szimbolizálja. A levelek között sárgálló koponya nemcsak a halál jelkép, hanem a földi hívságokról való lemondásé is. Háttérben vörös ég alatt, Róma emblematikus városképé bontakozik ki a Szent Péter-bazilika kupolájával.

Palmettaszerűen kettéváló virágfüzerek között ül, gondolataiba merülve a „mézédes szavú” hitszónok: **Szalézi Szent Ferenc** („*Boldogok a szelídek, mert övük lesz a föld*”). Tobzódo színek lobbannak életre az üvegben: kékek, vörösek, citromsárgák, mélybarnák. A dél-francia hegyvidéken szelídségével és aszkézisének példájával terítő püspökök, az ellenreformáció-hitvitázó szónokának élete különös erővel ragadta meg a tervező művész fantáziáját is. Más síkon ugyan, de a misztikus életérzéseket és a társadalmi felelősségvállalás elvét a magyar szecesszió művészei is magukénak vallották.

Ragyogó színességében ezekkel az üvegablakokkal párosul a legszebben **Assisi Szent Ferenc** képe („*Boldogok a lé-*

lekben szegények, mert övük a mennyek országa”). Teljes szimmetriával a kép középpontjában áll a tonzúras szerzet-alapító Ferenc, „a szent szegénység trubadúrja”. Életéből az a nevezetes jelenet elevenedik meg, amint a természet paradicsomi rendjét mintegy visszavarázsolva, a madaraknak prédikál. Kaleidoszkópszerűen áll össze színes foltokból a kép, s mindezekén átvezet a szecesszió kedvelt indadisze, erdei szövevénye.

A távoli Keletre visz a **Xavéri Szent Ferenc** halálát földidőző jelenet („*Boldogok, akik éheznek és szomjaznak az igazságot, mert majd eltelvek vele*”). A baszk származású szerzetes, Loyolai Ignác pályatársa, a misszionáriusok védőszentje volt. Mint a jezsuita misszió megalapítója, elsőként jutott el Japánba, ahol két évig térített. Fölsímerve a kínai kultúra ősiségét, át akart hajózni a kontinensre, de San-Csao sziklaszigetén utolérte a halál. A kínai csempész cserbenhagyta, és reménytelen helyzetében a láz végzett vele. A képen a glóriás szent, kezét magasba emelve, a földön fekszik. Türkizes kék hullámokat fodroz a tengeren a szél; háttérben a kínai távolodó barkája.

A sorozat talán legszebb képe **Péter apostol** alakja, attribútumával, a kakassal („*Boldogok, akik szomorúak, mert majd megvigasztalják őket*”). Leírásában Fieber Henrik is kiemeli a jelenet megragadó nagyszerűségét: „Szent Péter az elgondolkodó aggkor és lelki bánat megindító típusa”. A képmezőt egy belső díszítő kereten szegélyező virágok a bánat szimbólumai. Maga a kakas a hűség és emberi gyengeség között ingadozó tanítvány ismert történetére utal, Krisztus elfogatása idején. Más értelmezésben azonban a kakas a születőben levő fény, a föltámadás hirdetője.

Történelmi jelenet, bonyolultabb kompozíciós téma **Nagy Szent Leó pápa és Attila találkozása** („*Boldogok a békeességben élők, mert Isten fiainak büvük majd őket*”). A világi hatalom gyávaságával szemben példamutatóan bátor egyházfő 452-ben a hunok pusztításától mentette meg Rómát, amikor vezérüket visszafordulásra bírta. A vatikáni stanzákból is ismert jelenet (Raffaello képe) itt sokkal prózaibb valóságában áll eléink. Nem égi segítséggel, hanem a meggyőzés erejével veszi rá a pápa a hunok királyát, Attilát, hogy a birodalommal békét kössön. A háttérrel a mediterrán tájra jellemző pineák és ciprusok mögött föltűnő itáliai város képe zárja.

Assisi Szent Ferenc

Xaveri Szent Ferenc

Szecesszió és historizmus között

Az ideális összhangban dolgozó Nagy Sándor és Róth Miksa üvegfestményei hol erősebb, hol oldottabb formában kötődnek a szecesszióhoz és historizmushoz. Világi jellegű alkotásoknál, így a marosvásárhelyi műveknél a szecesszió tiszta formái a dominánsak. Egyházművészeti megrendeléseknél azonban a kései historizmus felerősödött akkordjai játszanak bele a képalkotásba. Nemcsak a rendelő igénye, de a kötött kanonikus formák is erre készítették a tervezőt.

A historizáló tendenciák legtovább a német szecesszióban őrizték meg állásaikat. De a két irányzat folyamatosan hatott egymásra a magyar művészetben is. Történelmi múltidézés és szecessziós ornamentika korántsem zárta ki egymást, hanem termékeny és békés szimbiózisban élt. A millennium nagy megrendelése látványosan ilyen irányban hatottak. Később, az 1900-as párizsi világiállítás gyöngítette ugyan a historizmus állásait, ám megszüntetni nem tudta. Gödöllő művészei közül éppen Nagy Sándor az, aki még jóval később is vissza-visszatér ehhez a kiindulóponthoz. „A historizmus továbbélése elsősorban Nagy Sándor üveglak-tervein érezhető, ahol erősen hatottak a romantikus középkorkultusz által felélesztett technika és műemléki restaurálás sorozatában kialakult ikonográfiai kötöttségek által meghatározott típusok” – olvasható a gödöllői művésztelepet bemutató monográfiában.

Historizmus és szecesszió él együtt a temesvári üveglakokon is. A marosvásárhelyi vitrail-ok székely népballada földolgozásaihoz képest, a tervező Nagy Sándor itt erőteljesen visszalépett a historizmus irányába. A két megrendelés közül kétségtelenül a marosvásárhelyiek az izesebb, világiasabb témák.

A temesvári ablakokon a kifejezetten historizáló megfogalmazásokat a történelemidéző kompozíciókban, a magyar múlt és az egyháztörténelmi képre vitt példázataiban találjuk föl. Az ábrázolások többsége frontális, s egy adott pillanatot kanonikusan rögzítő beállítás. Az építészeti elemek hangsúlyozása, a történelmi városképek szintén a történetiség támpontjai. A szecesszió motívumkincse azonban, mint rejtett forrás buzog föl, s adja végleges formáját a műveknek.

Hangsúlyozott szecessziós elem minden egyes képen az egyformán széles díszítő keret. Végtelen fonatú inda és levél díszek kapcsolódnak egybe, tömören, teljes térkitöltéssel. Közöttük egyforma távolságra, tojás formájú alakzatok tűnnek föl. Ezek színben is kiugranak; élénkítő foltjaikat Róth Miksa opalizáló Tiffany-üvegből formálta meg.

A színes ornemens keret mintegy ékszerformát ad az ablakoknak.

Szecessziós grafikai duktust kölcsönöz a képmezőnek a feltűnően indás díszítés. Ezek elválnak a növényektől, önállóul, lineáris ornamentalsként önkényesen berajzolódnak a képbe. Végül szintén a szecesszióra utaló megoldás a képek fölfokozott színessége, a természetben ritkán előforduló színek alkalmazása.

Fieber Henrik, aki az üveglakokat eredeti helyükön (és a murális művekkel összhangban) láthatta és ítéltette meg, a vitrail-ok egységes művészi harmóniájáról beszél. „Különös ereje a figurális ábrázolásoknak szerves összefoglalása az ornamentális résszel, ami vagy úgy fonódik össze, mint a rózsaindák szövődéke, szinte nehez kiérezni, honnan indulnak ki, hol végződnek; vagy az ábrázolt alak lelki képének vetülete, mint Szent Alajosnál a lilomos kert, Szent Péternél a faszcináló szépségű violák, a bánat szimbólumai és Assisi Szent Ferencnél a csodás ékességben pompázó madarak tollazata.”

Több évi közös munka és nagyvállalkozások után természetes, hogy a gödöllői mesterek ismét Róth Miksát választották munkatársuknak. Róth pesti műhelye a legigényesebb rendeléseknek tett eleget. A legfontosabb, amit elvártak tőle, az volt, hogy a kartonokra átvitt kompozíció színben és valórlékben éppen azt a hatást keltsen, amire a tervezők gondoltak. Róth maga is a legelőbbre becsülte ezt az értékes partnerséget. „Körösfői-Kriesch Aladárral és Nagy Sándorral való együttműködésem – írja –, pályafutásom legszebb eredményeinek egyike volt. Az emberi életben csak ritkán adatik meg az ilyen szerencsés egymásra találás. Közös munkával készült műveink beszédes bizonyítéka ennek az együttérzésnek. A Nemzeti Szalon, a veneziai magyar kiállítási csarnok, a marosvásárhelyi kultúrház, a lipómezei kápolna, a temesvári püspöki szeminárium, a budapesti papnevelő intézet oratóriumának üvegfestményei és mozaikjai ennek az ideális együttműködésnek eredményei.”

Róth Miksa az üvegfestés felújított középkori hagyományait követve dolgozott Temesváron is. Az ólomkeretek finom erezete követi a jelenetek szerkezeti rajzát. Ezekbe a hajlékony ólomsínekbe illeszkednek a természetes módon színezett üvegek. Következik végül az alacsony hőfokon égetett zománccfestés, amellyel a képek finomabb rajzolatát viszik föl az üvegre. A színek ragyogását vas-oxidos lazúr teszi tökéletessé.

Róth elgondolása, kivitelezési technikája Nagy Sándornak a fényművészet iránti vonzódásával ideális összhangban volt.

Az ablakon beömlő fény ma is – az üvegek másodlagos elhelyezésében is – a színeket fölragyogtatva az áhítat magasztos, transzcendens érzését kelti a nézőben. Így ahogy azt tervező és kivitelező művészete magas szintjén álmodta meg.

Péter apostol

Nagy Szent Leó pápa és Attila találkozása

Pusztulás és mentés

Sodró történelmi időköt vészelt át a XX. században a Bánság népe; országhatárokat rajzolt át az I. világháború, a csanádi püspökség egységét sem lehetett sokáig megőrizni. Maga a szeminárium még harminc évig szolgálta az oktatást, a katolikus egyház papjainak magyar és német nyelvű képzését.

A szecesszió mestereinek díszítőművészeti alkotásai, jóllehet a magyar államiság szimbólumai is voltak, elkerültek az elcsatolt területek műemlékrombolásainak első hullámát. Az üvegablakokat nem távolították el helyükről, mint ahogyan egy időre a marosvásárhelyi kultúrpalota díszeit. A pusztulás a második világháború után a kommunista ideológia, az egyházellenes intézkedések jegyében következett be.

A történeti összefüggések a kelet-európai térség sorsfordító eseményeinek tükrében tárulnak föl.

A trianoni döntés 1920-ban a csanádi egyházmegye területét három állam között osztotta föl. 160 plébánia került Romániához, 67 a Szerb-Horvát-Szlóven királysághoz (Jugoszláviához) és 33 Magyarországhoz. Glattfelder püspök továbbra is Temesváron működött, ám érezni kellett az egyházmegye virtuális egységével szembeeszelő politikai türelmetlenséget. Végül a román kormány az Apostoli Szentszéknek tett ígéretét megszegve, erőszakos föllépésre szánta el magát. Glattfelder Gyulát lemondásra készítették, s Temesvárról kivitva, 1923 virágvasárnapján csendőri kísérettel áttették a határon. A Szent-szék a tény tudomásul vette, s azt is, hogy a csanádi püspökség székhelye ettől kezdve Szeged lett. A Bánság román részének főpásztori joghatóságát Pacha Ágoston apostoli kormányzóra bízták. A következő lépés már az egyház és a román állam közötti konkordátummal függ össze. Ennek eredményeként a Romániához csatolt egykori csanádi egyházmegyei területén 1930. június 5-én létrehozták a temesvári püspökséget, melynek most már megyéspüspöke lett Pacha Ágoston. A szemináriumból száműzték a magyar nyelvet. A három csonka egyházmegye (a csanádi, nagyváradai és szatmári) papjait Glattfelder Gyula alapította szegedi szemináriumban képezték.

Szervezetében és a hitélet alapjaiban indított egyház elleni támadást a szovjet mintájú kommunista rendszer.

1948-tól a román állam a temesvári püspökséget csupán,

mint esperességet kezelte, élén az inkább csak megtúrt ordináriussal. Leghűségesebb főnntartóira halálos csapást mértek az úgynevezett „papok perében”. Így ítélték el 1951-ben, hamis vádak alapján életfogytiglani kényszermunkára dr. Boros Bélát, a szeminárium utolsó rektorát és súlyos börtönre a 81 éves Pacha Ágostont is.

Megpecsételődött a szeminárium sorsa.

Már korábban – 1947-ben – az állam elvette a papnevelde épületét, s bár az intézmény 1950-ig (végleges megszüntetéséig), még a püspöki palotában működött, javaikkal többé nem rendelkezhetek. Az államosított szemináriumi épületet új tulajdonosai az akkori időkre jellemző módon szétdúlták, művészeti értékeit elpusztították. A falfestményeket egyszerűen lemeszelték, a kápolnában később diákokthon kapott helyet.

Dr. Boros Béla rektor bátor tette és műlhatatlan érdeme, hogy az épület elhagyásakor az üvegablakokat leszedette. Lehetősége csak a tematikus rajzú, ovális ablakok leszerelésére volt, de ezek így megmaradtak, épségben megőrződtek.

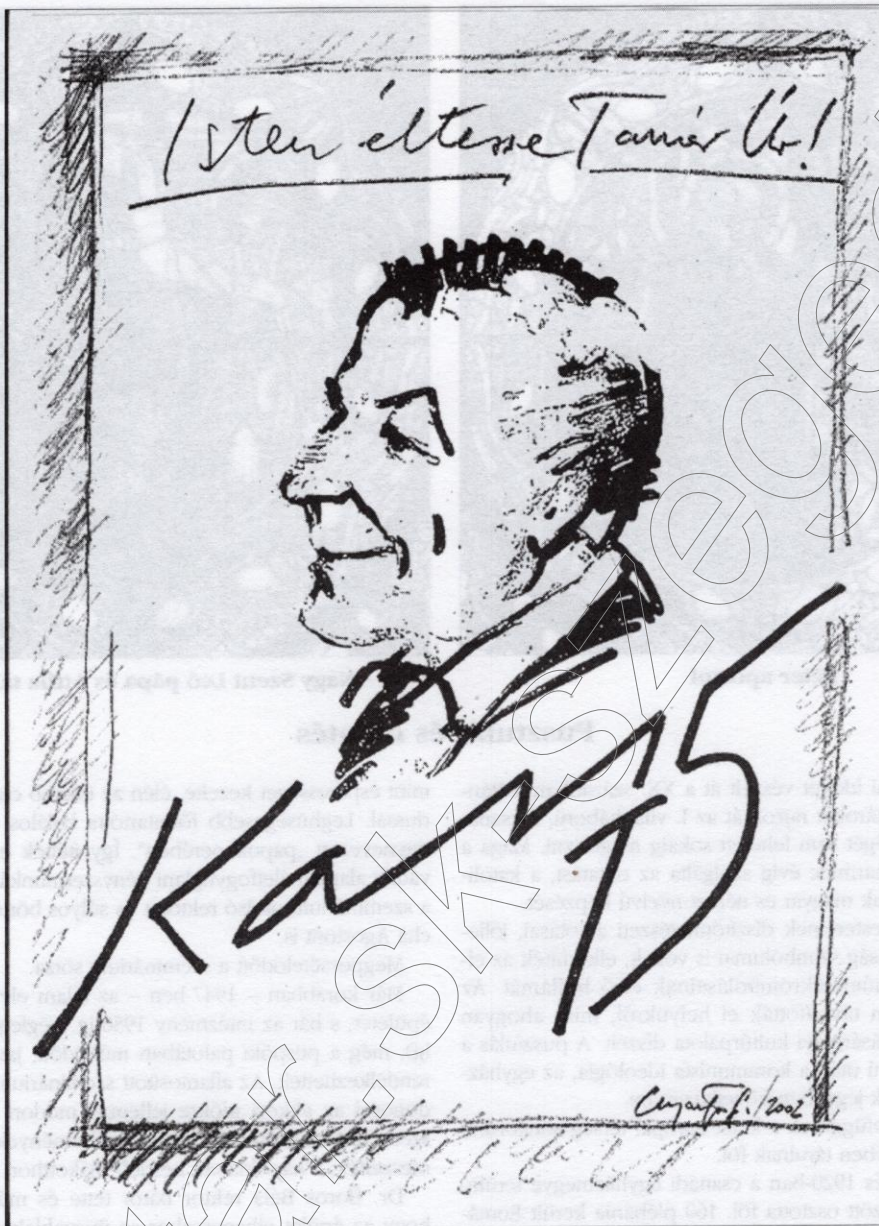
Boros rektor a nyolc hatalmas ablakot gondosan elcsomagolva, száraz, védett helyen, a püspöki székesegyház, a „Dómtemplom” karzatán helyezte el. Fél évszázados tetszhalottságuk után, már-már elfeledve, innen kerültek föl a püspöki palotában kialakított mai helyükre. A nyolc üvegablak, Nagy Sándor és Róth Miksa alkotása, csak kisebb restaurálásra szorult. Azon kívül, hogy az ólomkeretek és az üveg súlyától a képmezők kissé kihasasodtak, egyéb sérülésük nem esett.

Az 1989-es változások után a temesvári püspökség újjászerveződött. A német állam hathatós támogatásával 1991-től megkezdtek az impozáns barokk püspöki palota felújítását. Ezt az épületet az egyház 1780-tól jogilag megszakítás nélkül birto-kolta. Sebastian Krömer püspök és Martin Roos kancelláriai igazgató kezdeményezésére a palota zárt emeleti folyosóján, keretbe foglalva kaptak helyet a színes üvegablakok. 1995 szeptemberétől, az épület felavatásától, ismét láthatók tehát a magyar szecesszió mestereinek fölbukkant alkotásai.

Fényük új helyüket is beragyogja.

Murádin Jenő

Kész a leltár

A 75 éves Kass János köszöntése

Kész a leltár – írta megkeseredetten 1936 telén József Attila. „Akárhogyan lesz, immár kész a leltár. I Éltem - és ebbe más is belebalt már.” Ez a leltár, melyet Gál József szombathelyi „életmű-bibliográfus” készített Kass János hetvenötödik születésnapjára, híján van minden keserűségnek, minden leszámolásnak. Ez a számvetés tisztelgés egy hatalmas életmű előtt és egy kiváló művész előtt. Eről a magaslatról - ahová Kass barátsága, harminc éves ismeretségünk röpitett engem - visszatekintve egy csodálatos életmű-katedrális látni. Több mint fél évszázad alkotásokba szorított életérzését, sors-változatait, a huszadik század második felének minden történelmi, emberi rezdülését, az új évezredbe lépő emberiség félelmeit és reményeit. Leltár ez, szikár és pontos könyv, de a számvetés minden tétele mögött grafikák, illusztrációk, festmények, szobrok, plakátok, díszlettervek, bélyegek, írások hosszú sora, s alkotá-

sok mögött ott lüktet a történelem, a művészettörténet, az irodalom, megannyi élet-lázgörbe a tér és idő koordináta-rendszerében. S aki mindezt összefogja, megérti, átéli és újrateremti, számunka is érthetővé, átélhetővé és hitelessé tesz: Kass János.

„... krónikásai vagyunk a kornak. Ha csak egy kis részt, bacsak egy keveset hozzátehetünk a nagy műhöz, bacsak egy vörösvérsejtje lehetünk a nagy vérkeringésnek, tettünk valamit.” - írta Kass 1979-ben az Új Írás felkérésére, a Pályám emlékezete sorozatban. Egy vörösvérsejtje a nagy vérkeringésnek. Krónikása a kornak. „Csupán a toll hegye vagyok”. A nagy személyiségek szerénysége. A tiszta emberek, az igazán komoly tehetségek alázata. Akiről Nagy László az írta, művelik a csodát, nem magyarázzák.

„Műveld a csodát, ne magyarázd” - Kass életművének mottó] a is lehetne. Mert pontosan fejezi ki azt a több mint

ötven éves művészpályát, mely egészében és részleteiben is a huszadik század európai kultúrtörténetének kiemelkedő teljesítménye, nemzetközileg jegyzett oeuvre, és a nemrég kezdődött új évezred gondolkodásmódjának zsinórmértéke. Ha csak úgy visszatekintünk erre a fél évszázadra, egymásra torlódnak konkrét képek, művek találkoznak térben és időben, értelmezik egymást, vitáznak és feleselnek, hullámszanak és kristályosodnak. Témák és technikák, műfajok és méretek, anyagok és technológiák ellentmondásai és szintézisei kavarnak. Ám a sokszínűségben és gazdagságban nincs káosz. Összetartja és karakterizálja a sokműfajúságot és világmagyarázó filozófiai kísérleteket Kass példamutató személyisége, következetessége, tartása. Ennek a bonyolult szervezetnek ad rendszerezett formát a könyvtáros kutató, hogy valamennyiünk előtt világossá és egyértelművé váljon a rend.

Ha Kass Jánosról és művészetéről beszélek, mindig a legalapvetőbb meghatározottsággal kell kezdenem: kettős kötésű voltárról. Mely egyszerre közéleti és szellemi eredőjű. Ám ez a közéletiség mentes minden politikumtól, aktuális illeszkedéstől, kompromittáló törleszkedéstől, gerinchajlító hajbókolástól. Közéletisége kizárólag erkölcsi tartalmú. Ezt a morális tisztaságot és tartást ugyanolyan erővel táplálta a szülőváros, Szeged, a gyermekkor színtere, nagyapja építő akarata, anyja kezének melege, a Móra-ásta avar sír csontajának életre szóló figyelmeztetése, mint a gazdasági válság anyagi ellehetetlenülése, 1944-45 telének „partizánakciói”, a budai hegyekben a „nagyfiú” Göncz Árpád vigyázó felügyeletével, úgy mint az együvé tartozás tízparancsolata, az agyagot formáló korong egyértelmű törvénye, az ötvenes évek rejtőzködő szellemi mozgalma vagy 56 tragikumba forduló reménysugara... Szellemi kötődéseinek alappillére a minőség és az ehhez természetesen kapcsolódó humánus. Annak a szellemi Magyarországnak tisztés és megbecsült polgára, ahol a „tisztiséget” olyan kiváló személyiségek töltötték meg, mint Bar-

tók Béla és Kassák Lajos, Ferenczy Béni és Kurtág György, Illyés Gyula és Kondor Béla, Devecseri Gábor és Kodály Zoltán, Nagy László, Juhász Ferenc, Határ Győző, Faludy György és hosszan sorolhatnám. Ebben a szellemi közegben nem is lehet más „tartózkodási engedély”, mint a források tisztasága és a minőség kikezdetlenül mértékessége. Kass Jánosnak megadatott, hogy ez a közéleti elkötelezettség és ez a művészi minőség a kor legmagasabb színvonalán válhasson élő és éltető szintézissé. Olyan életművé, mely lenyűgöző egység, részleteiben rendkívül gazdag, színes és tartalmas. Ahogy a költőbarát, Somlyó György fogalmazta egyik Kassnak dedikált versében: „Herceg tudod jól mit tudunk és mit nem tudunk / Hogy egyformák és mások egyszerre vagyunk / Az egymennyi anyag mely mindig újra más / Vér és ürög. Kulcs és kötél. Kés és írás.”

Az Ötven év képen és írásban című Kass-kötet címlapján a Cantata profana rézkarc, hátulján a Don Quijote tollrajz látható. Előző nemzedékére, a szarvasosnak keresztelt generációra, éltető közösségre utal, a másik önön küzdelmeire. A kőbor lovag alakja saját magára kitált emblematikus figura, melyet többször újraalkotott, megidézett. Cervantes sokféle képpen értelmezhető (és értelezhető) figurája túlélt az évszázadokat, népszerűsége, aktualitása ma is töretlen. Hítének és erkölcsi kódexének hűség lovagjaként vivja látszólagos szélmalomharcát - valójában küzdelmét-ideáljait, önmegvalósításáért, küldetésének teljesítéséért. Don Quijote alakja jelképpé növekedett, kissé naiv, mégis tiszteletet parancsoló, szeretetre vágyó, egyszer-e egyszer megmosolyogni való, ám mégis irigylésre méltó személyisége az ezredforduló ellentmondásos viszonyai közepette is a túlélés és megőrzés példája. Kass szikár lovagja, rajzban és rézkarcban újra- és újra alkotott kőbor-harcosa átételes önportré, a hűség, a hit, a következetes emberség és a célirányos hivatás eszményképe.

A Cantata profana Kass egész pályájának egyik kulcs-

GÁL JÓZSEF

BIBLIOGRÁFIAI
TÉTELEK
KASS JÁNOS
ÉLETMŰVÉHEZ

GÁL JÓZSEF

Kass János

BIBLIOGRÁFIAI TÉTELEK
KASS JÁNOS
ÉLETMŰVÉHEZ

MOZAIK KIADÓ
SZEGED, KÉTEZER-KETTŐ

műve. A hatvanas évek frissülő léghuzatában Bartók Béla alkotása egy nemzedék számára reveláció erejű felfedezés. Hasonlóképpen Juhász Ferenc hatalmas éposza. Fölfedezni e két műben azt a mélyen gyökerező nemzedéki alapélményt, mely minden generációtársát szembesülésre, önvizsgálatra készíti. Számítatlan tollrajz, vonalfutam, vázlat után rézbe karcolja a Cantatát. Nem a szolgálai módon felhasználta elemek és motívumok okán, sokkal inkább a szellemi azonosulás, a metamorfózis vállalása, az önvizsgálat bátorsága jogán. Juhász Ferenc műve, A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujában című hosszúvers továbbgondolja a román kolindaszöveget, továbbgondolja Bartók művét, saját korával, nemzedékének sorsával szembesíti, saját életét teszi a kor mérlegére, generációtársainak, szellemi fegyverbarátainak hivatását és sodródását modellálja. Bartók és Juhász éppúgy európai teljesítményt mutat föl, mint Kass János. Bartók tisztelete, Juhász barátsága egyaránt megjelenik a „szarvasos” nemzedék emble-májának is tekinthető grafikai lapon. Így válhat a mű a legteljesebb szintézissé: egyszerre a bartóki erdő-élmény és juhászi nagyváros-dzsungel, új viszonyok, új körülmények, új felfedezések, új találkozások és kényszerű elszakadások szimbólumává. Kass Cantata-lapja immár memento is, egy jobb sorsra érdemes, európai közegben élő és alkotó szellemi szabadcsapat emlékműve. Ágaskodó szarvasa csak látszólag kecses erdei vad, a szabadság megtestesítője, a törekeny szabadság szimbóluma. Valójában esendő élőlény, a célkereszteknek fölkínált élet-partizán, a fölmért és fölvállalt történelmi és művészeti küldetés mentője-menekülője.

Ahhoz persze, hogy az említett kép megszülessen, szükség volt a megelőző évek tapasztalataira és tanulságaira. Talán érthető, mi várt a szinte teljes alkotói vértében pályakezdő művészre az ötvenes évek elején. Akkor, amikor a „fényes szelek” csodája egyre látványosabbán és tragikusabban csorolt a politika durva köszörűjén, amikor egy háború előttről átmentett nemzedék a művészet háttérzárójába, a gyermekirodalomba, a könyvillusztráció birodalmába húzódott vissza, sokan, akiknek freskót kellett volna festenie, köztéri szobrot mintáznia, regényt és élestiteltű verseket írnia. Kass Jánost, ezt a varázslatos kezű, melegszívű, empatikus képességekkel megáldott, bravúros technikájú rajzolóművészt is szívesen beskatulyázták volna a megbízható könyvillusztrátorok közé. Kapta is a feladatokat bőszéggel, hiszen a főiskola végeztével az ötvenes évek első felében mintegy ötven könyvnek volt a társszerzője. Olyan mesterek írói világát fordította a rajz nyelvére, mint Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Kaffka Margit, Jókai Mór, Veres Péter, Gárdonyi Géza, Krúdy Gyula... Valamennyi találkozás szellemi töltekezés is, táguló világ, térbeli és időbeli kirándulás, magyarságpróba, grafikai feladat. Könnyen hihetnénk, hogy ez a töménytelen megbízás, ez az illusztrátori feladat kitöltötte a fiatal művész életét. De nem! Dolgozott és töltekezett, készült a későbbi feladatokra. Ötvenhat az ő életében is meghatározó dátum. Van egy nagyszerű sorozata, melyet nevezünk „szürke mappának”. Ennek lapjai azt a felhős-borús, szitáló ködöt és szilánkos esőt, az éles kontúrokat leplező, mégis drámai hangulatot sugárzó élet jeleneteket ábrázolnak, melyek a forradalmat megelőző hónapokban már érzékelhetőek-sejthetőek voltak, s melyek az euforikus tizenhárom napot követően vettek tragikus fordulatot. A keserű, fájdalmas és kiszolgáltatott „ködlovások” és társaik kiüresedett utcákon, aknaszaggatta játszótéren, hideg börtönműhelyekben, vesztőhelyeken néznek szembe a kivégző osztagokkal, szenvedik el a testvérgyilkosság rettenetét, varják végtelen szállal Ariadne-álmaikat, fürkészik távcsövel a végtelen messzi felvillanó fényeket, vagy furulyájukból csalják elő a remény félnék dallamait, miközben fölkötött barátjuk, szellemi tet-

testársuk hulláját lóbálja felettük a novemberi, meg decemberi, meg márciusi, meg a jövő évi szél... Megrendítő az a bátorság és kristálytisztza fogalmazás, mely ezekről a „szürke” lapokról sugárzik. Sugárzik annak ellenére, hogy ködök, párák, homályok, nagy semmik és kiüresedett teretek és múló remények palackpostáival állunk szemben. Talán éppen ettől a feloldhatatlan görcstől, a situációk biblikus méretű, mégis mily hétköznapi/ellentmondásaitól lesznek ezek a lapok drámai sűrítvényei az ötvenes évek második felének. Egy bátor és tiszta krónikás följegyzései a jövőnek...

Kass János a hatvanas évek első felét Lipcsében töltötte. Az egyik legrangosabb európai könyvműhely és iskola, a Grafikai és Könyvművészeti Főiskola aspiránsa volt. Két esztendő tapasztalatait és inspirációit egy válogatott József Attila kötetben összegezte. A Mama, az Éhség, a Külvárosi éj, A Dunánál, az Eszmélet verssorai, a hozzá készített rajzok és a tökéletes tipográfiai kép könyvészeti szintézist teremtetett. Hazatérve a Magyar-Iparművészeti Főiskola Typo-Grafikai tanszékének mesteré lett. Tanítványai közül Kiss Ilona így emlékezik azokra az évekre: „Az igazi mesterek kisugárzása, ma is érezhető vonzása a nagy figyelemmel és odaadással átörökített szakmaszeretettel az, mely a tanítványokat összeköti. Bár a grafika, a könyvészet eszköztára szinte beláthatatlanul megszorodott, klasszikus határai elmosódtak, kitolódtak, s így a több generáción átívelő, különböző karakterű tanítványok messzire röpültek a vizuális művészetek birodalmában, mégis bitelesen megmaradt az az iránypont, mely biztonságot ad mindannyiunknak, bármely távolságból.” Gyárfás Gábor pedig így fogalmaz: „Amit mi abban a négy évben kaptunk – a betű, a rajz, a könyv tiszteletét és becsületét –, egy életre szóló muníció. Biztos, hogy a tehetség nem tanítható és nem is adható át. Az alkotói alázat, a munkaszeretet, a gondolati ráhangolódás viszont annál inkább. Nekünk a mai napig ez maradt az a tiszta forrás, amiből mindig visszatérhetünk, ez az a fogódzó, ami a tervezés sokszor gyötrelmes munkáját még ma is ünnepekké teheti.”

Talán ezekből a sorokból is érzékelhető Kass könyvészeti ars poeticája, melyet Szántó Tiborral vitt tőkényre három évtizeden keresztül. A könyvtervezés alapja és lényege az írói gondolat minél tisztább világra segítése, minél élményszerűbb megjelenítése. A tiszta betűkép, az olvashatóság, a betűtípus és a tükör optimális megválasztása. Ekkor készíti a gyomai Kner Múzeum kiállításait, emléklapot rajzol Misztótfalusi Kis Miklósnak és Kner Imrének, sorozatot a megújuló nyomdának, írásokat fogalmaz a könyvcsinálás új kihívásairól és hazai nagymestereiről. Ebben az időszakban készíti egyik legjelentősebb és legnépszerűbb munkáját a Balázs Béla-Bartók Béla által jegyzett, A kékszakkallú herceg vára című műhöz. Nem illusztráció ez a kilenc lapból álló sorozat, inkább metamorfózis. A férfi-nő kapcsolat titkainak újbóli megfejtésére vállalkozott.

Mi van a fejben? – kérdezte Juhász Ferenc, amikor Kass kezébe nyomott egy fehér műanyagból préselt „egyenfejet” azzal a kéréssel, egyénítse, karakterizálja. tegye hasonlatossá önmagához, azaz adjon sajátos és egyéni személyiséget a holt anyagnak, a sorozatban gyártott műanyagformának. S Juhász fekete filccel ráhorgolta egyik legszebb versét. Merthogy Kassnak ez a vállalkozása is a cikk elején említett kettős kötésből sarjadt – a közéleti affinitásból és a szellemi kapcsolatok igényéből. Egyre szorongatóbbnak érezte az elidegenedést, az elmagányosodás veszélyeit. Műanyag egyen-fejeket préselt, egyforma, típusos átlagarcokat. A tömeg arctalan képzetét keltő kozmikus bábukat. S odaadta barátainak: lelkesítsék meg a rideg műanyagot. Több mint kétszáz barát és pályatárs bizonyította, nincs veszte minden, él a remény, van esély a túlélésre, sajátos arcunk megőrzésére. Ezek a fejek ma is őrzik Juhász Fe-

renc és Nagy László, Somlyó György és Örkény István, Karinthy Ferenc és Kurtág György sorait, Reich Károly és Darvas Árpád rajzait. Egy másik csoport pedig a kör típusait sorakoztatja fel Kass leleménye szerint. Rózsát vagy kést helyez a szájba, bukósisakba vagy napszemüvegbe öltözteti, lyukkártyaszalagokkal vagy buborékokkal hélium, tövisszuszorít helyez rá, vagy célkeresztet rajzol, igazgyöngyöt ragaszt a szeme sarkába és Hajnal Gabriellának kereszteli, személyügazolvány-számot út a homlokára és Önarcképnek nevezi. Egyszóval elkészíti a hetvenes évek valódi és jelképes pantheonját izgalommal és reménykedve, bizalommal és kritikusan. Ezek a fejek üzenetek és jelzések. Itt kell megemlíteni – bár időben távolabbi –, hogy fej motívum és annak variálhatósága a nyolcvanas évek végén is megkísérti Faludy György hazatérésekor. A Magyar Világ Kiadó megjelentette a költő Test és lélek című fordításgyűjteményét. Ehhez készített Kass vagy negyven rajzot. Az ötlet ismét zseniális. Faludy senki máséval össze nem téveszthető arca a kiindulási pont, minden rajz esetében ugyanaz. De Kass belerajzol a fejbe, kultúrtörténeti, költészethistóriai motívumokkal szembesíti vagy éppen a huszadik század költősors elemeivel gazdagítja. S a metamorfózis folytatódik: Faludy tizennyolc rajzhoz újabb vereseket ír.

De még nem szóltunk Shakespeare Hamletjéről, Madách Tragédiájának rajzairól, a Biblia képeiről, a Psalmus Hungaricus színes ceruzarajzairól Mózes fekete örvényleseről és vörösmarvány tömbjéből és még számos kiemelkedő alkotásról, a szobrokról és plakátokról, filmekről és bélyegekről.

Élete zenitjén, ötvenévesen nekem nyilatkozta: „Fél évszázad mezsgyéjén túllépve egyre többet foglalkoztat mun-

kám utóélete. Szeretném, ha életművem együtt maradna. Keresem a helyet, az öblöt, a kikötőt, ahol borgonyt vetettek... Ilyen gondolatokat szövögetve ajánlottam szülővárosomnak, Szegednek munkásságom darabjait, s hiszem, hol beépülnek nemcsak a város művészetébe, de egész kultúránkba.” Szegeden a Vár utcában 1985. július 26-án Juhász Ferenc bevezető szavaival nyílt meg a galéria. A költő-barát többek között ezeket mondotta: „Több mint húsz éve zúdítom Kass János homlokára véres csillagaimat, énekeimet és jajgatásaimat, hiszen ő tudja, hogy halálraítéltek vagyunk, hiszen ő elbisi, hogy halálraítélten élünk, hiszen ő is úgy él, mint a halálraítélteké az egyetlen reményben, az életben bizakodva. S évtizedek óta vigasz nekem az ő működése, műve sors-remény. Létvigasz, ember-áldozat az ember-tisztességben...” Azóta a Kass Galéria nem csupán fogalom, de a művészetek temploma, szellemi műhely, kiállítóház is.

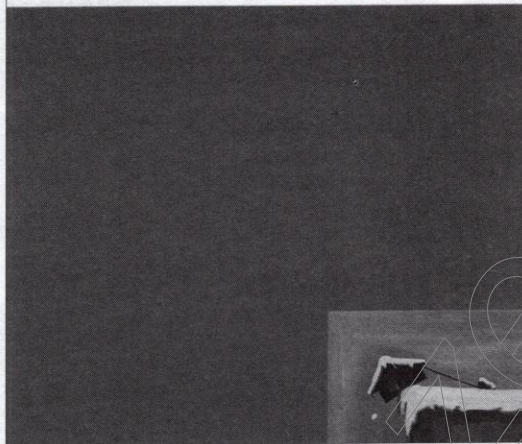
Kass János otthon van a világban. Egyforma magabiztossággal mozog Londonban és Párizsban, Frankfurtban vagy Rómában. Egyformán ismerik Szombathelyen – ahol ilyen nagyszerű könyvtáros vállalta ennek a kötetnek életre-hívását –, Debrecenben, ahol az Alföld című folyóirat munkatársa, Budán, ahol szerény műtermében most éppen a hétéveseknek rajzol csodás tankönyvet, vagy éppen a szülővárosban, Szegeden, ahol nemcsak ismerik és mert gyakorta megfordul az utcákon, kávéházakban, nemcsak tisztelik, merthogy a Város díszpolgára, nemcsak dolgoztatják, mint azt a Mozaik Kiadó teszi, de szeretik is, féltik is, büszkéek is rá. 2002. december 26-án hetvenöt éves. Kész a leltár. A munka folytatódik...

Tandi Lajos

Szegedi
művésztelep

[1995-2001]

„Elégedetlen vagy, tehát vagy”

Egy művésztelepen innen, egy katalóguson túl

Mi tagadás: kissé faramuci helyzetben vagyunk. Már csak egy-egy unikumos üveg kellene a kezünkbe, hogy különös pozíciókat nyomatékosan is dokumentáljunk. Mert e népszerű galéria falai ezúttal csupaszon tátonganak. Mintha a térbeli tisztaság, a megnyugtató csend és a szorongató hiány képzetei előtt akarnánk tisztelni. S miért is ne! Nincs elementárisabb erő a hiány feszültségénél. Osvát Ernő is azt vallja: „A képzelet hiányérzet, melynek vergődésében szárnyai nőttek. Ez: az alkotóvá lett szenvedés teszi az embert emberré... Szóval a relativitáslélegzés nélkül nem élhetünk. Az abszolútum öl, a távlatatlan megfojt... Az elégedetlenség az élet. Elégedetlen vagy, tehát vagy.” Nos, miként is a békétlenség hozott össze e terembe. Nevezetesen az, hogy a napfény városában, Szegeden immár nyolc éve működik egy különös, progresszív művésztelep. Csakhogy a szakma, a közönség alig-alig tud létezéséről. Szerencsére az idén már egy átfogó katalógust is készíthetünk. Igazából erről a kiadványról – s persze magáról az alkotótelepről – szeretnék szólni valamiképp.

Más kérdés, hogy ki nem állom az előszófélét. Legyen szó kiállítási megnyitóról vagy szívélyes könyvpremierekről. Olyanok, mint a hangzatos vezércikkek, netán a politikai szónoklatok. Majd mindig jókora elfogultság, kötelező optimizmus rejlik bennük. Holott – gondoljuk csak meg – ilyenkor még többnyire aligha láttuk, olvastuk az adott tárlatokat, kiadványokat, de máris egyre-másra beszélünk, értekezünk róluk. Mintha idejekorán be akarnánk biztosítani a művek jelentőségét, sikerét. Mintha az elméleti okoskodás maga alá szeretné gyűrni a józan, természetes tapasztalatot. Pedig egy tárlatnál, egy katalógusnál is mindenekeelőtt a műállomány milyenségére kíváncsi az érdeklődő. Ráadásul az utóbbi produktum nem is annyira nyilvános természetű. Inkább csendes, elmélyültebb otthoni szemlélődésre való. Nem csoda így, hogy egynehány alkotó különössége, nagyszerűsége közel sem a kiállításokon, hanem pontosan intimebb közegünkben tárul fel előttünk. S kimondottan a katalógusok jóvoltából. Szóval: mégiscsak óvnunk, becsülnünk kell az efféle

dokumentumokat. Tér, anyag, szellemi koncentrátság lakozik bennük. Egy adag kultúrtörténelem. Ami az írók lakásában irdatlan mennyiségű könyv, az a képzőművészek otthonában katalógusok garmadája. Hogy miről ismerhető fel a Szegedi Művésztelep kiadványa? Elsőként is rendkívül egyszerű, visszafogott és fanyar képzetű címlapjáról. Ne feledjük: még napjainkban is keletje van a csicsás, látványos és bombasztikus hatású borítóknak. Itt viszont a felület egésze mértánias, dekoratív rendet sugall. Csupán a parányi, jobb alsó kép láttán borzolódik fel idegzetünk. Elvégre Gerber Pál télies házikója tisztára úgy viselkedik, akár egy vakmerő kötélátncos: egyszerre egyensúlyoz, egyszerre zuhanásra készül. Miként az alkotó is úgy címezte képét: „Pont ott áll, ahol nem lelhet nyugalmat.” E talányos startolás máris mond valamit a művésztelep szellemiségéről. Számukra a kevés a sok, a lakonikus. Mint ahogy a nyitott, ironikus nézőpontokat is fölöttébb kedvelik.

És csakugyan: aki belelapoz a kiadványba, az mindenfelé friss, jóízű ellenpontozással szembesül. A keretet adó művésztelepi fotók mindenesetre profán, életszerű és vidám hangvételűek. Szinte azt sugallják: együtt lenni jó. A reprodukált művek tárlalásért ellenben a szakmai igényesség, az élvezhetőség és a ritmikai változatosság élteti. Hála a tisztességes City Print nyomdának. Csak a helyesírási bakik nyüzsgése zavaró. Persze egy historikus esztétizáló esszé is helyet kap a katalógusban. Ezt én követtem el, méghozzá nem kis fejtörés árán. Rájöttem például: ha a nagymúltú, rangos makói alkotótelepen létrejött volna valami tisztes, plasztikus generációváltás, akkor ma nem létezne a Tisza-menti kísérleti műhely. Talán a jelenleg is működő makói grafikai bázis sem. Csakhogy e szervezési hiátusból egyszeriben két fiatalos hangú, kortársi igényű művésztelep pattant elő.

Hogy miféle kortársiságot emlegetek? A Szegeden dolgozó középkorú és pályakezdő alkotók már többé-kevésbé túl vannak az avantgard romantikus, heroikus szemléleten. Nemigen hisznek a természet, az eredetiség nagy

múltú mítoszában. Bölcsen belátják: mindnyájan fertőzött, manipulált emberek vagyunk. Mégsem dőlnek be a mindenható médiumok lélek- és agy mosó kampányának. Még akkor sem, ha nyilvánvalóan felhasználják a legmodernebb technikai eszközök képkonstruáló erejét. Inkább azt látjuk: ezek a generációk egy szelídebb, meditatívabb és intellektuálisabb felfogás mentén sorakoznak fel. Csinálnak bár leleményes tárgyi objektumokat, konceptuálisigmákat vagy rusztikus, archaikus emblematikát, ők ilyen sokszínűen is lényegében együtt vannak. Akár egy gazdag hangzású, többszólamú zenekar. E visszafogott, sokrétű és puritán kiállítás mégis szembetűnő kontrasztot mutat korszakunk erőszakos, harsány és giccses köznapi látványvilágával szemben. Kár lenne tagadnom: nekem e kiadványban a változatos, nívós képanyag mellett a közvetlen hangú művész interjúk tetszetek leginkább. Ezek épp olyan spontán, őszinte hangvételiék, akárcsak a köztük felvillanó jóízű művésztelepi fotók. Eldöntendő például: valójában mi a legjobb Szegeden. Nézzünk egy-egy jellegzetes, frappáns választ. Van, aki úgy véli: „...kicsi a város, sétálni lehet mindenüvé. Nincs telefon, nincs kapkodás”. A következő megszólaló már igazi férfiember: „nyár, gondtalanság, szépek a csajok – tiszta Hawai.” Aztán itt jön egy altesti, haspárti felelet, amely a harcsapörkölttel kombinált túros-csuszára hivatkozik. Miként a megrögzött csöndpártiak sem hiányoznak innen. Egyikőjük azt vallja: „Jól érzem magam Szegeden, a hálómban nem horkol senki”. Mi több: olyan érvelés is akad, amely a legpompásabb dolognak azt tekinti, hogy a Tisza-parti város nem Pesten van.

Maradjunk is ennél az észrevételnél. „Már csak azért is, mivel amúgy sem lehet kikerülni az alkotótelep szakmai hatásrendjének dilemmáját. Hogy adhat-e valami többletet, ötletet ez a háromhetes együttlét? Nos, a válaszokból is kiderül: a művészek egy része azért igenis respektálja az archaikus, régies épületek egynémely kalligráfiáját, nem

beszélve a Tisza-menti környék elementáris, profán sugallatairól. Ámde ennél is fontosabbnak tűnik maga a művésztelepi létforma. A napenkénti együttlét, a kollektív életér, mások észjárásának, módszereinek megismerése. Ha egy alkotó ember nem akar önmaga bűvkörében lemerevedni, akkor óhatatlanul figyelni, nyitni kell a többiek felé is. A kultúra legegyszerűbb, legmélyebb ismervét pontosan az adja, hogy rendszerint a másságokban lelünk rá önmagunk hitelesebb, teljesebb kifejezési arculatára.

De adódnak itt egyéb inyenccségek is. Az egyik fiatal alkotó találoán megvallja, hogy: „válogatott csapat előtt az ember eleve koncentráltabban dolgozik”. Ez fontos, tanulságos kijelentés. És korántsem csak a fiatalabbakra érvényes. Jóformán mindenkire. Másrészt a válogatott, minőségi csapat kérdésköre sem mellékes. Lényegében ezen áll vagy bukik egy-egy művésztelep érdemi milyensége. Nálunk általában majd mindig ugyanazokat az alkotókat hívják egy adott telepre. A szegedi bázison viszont nyitottabb, dinamikusabb metódus érvényesül. Ami az egyik oldalon a frontot tartó, állandóbb és alkalmanként visszajáró középkorúak köre, az másfelől a tehetséges pályakezdők rendszeres bevonása. Hogy miért rokonszenves e kontrasztokkal átszótt nyitottság. A tudomány a megmondhatója, hogy a merev rendszerszerűségekből csak ritkán származhatnak igazi felismerések, eredmények. Nem így a spontánabb, már-már kaotikusnak tetsző mozgalmassabb viszonylatokból.

Lehetne még szólnom egynéhány érdekesebb dologról. Nem teszem. Mert nagyúr a hiányérzet, s immár mindnyájan a megnyugtató csend után vágyakozunk. Szerencsére bizonyosság is akad a mostani estére. Van, létezik és intenzíven működik a szegedi kísérleti művésztelep, sőt már egy katalógussal is szolgálhatunk. Érdemes lapozgatni, nézegetni és olvasgatni.

Szuromi Pál

Elhangzott a Szegedi Művésztelep katalógusának bemutatóján, Budapesten, a Godót Galériában október 23-án.

Nicola Percly: Cím nélkül

Szuromi Pál

AUTOMATIZMUSOK

A magára talált Vinkler László

Automatizmusok és gesztusok

Szuromi Pál könyve Vinkler László művészetéről

Egy éven belül immár a második album jelenik meg Vinkler László festőművész munkásságáról: nem is beszélve az alkotó szellemi munkásságát, írásait közreadó és ugyancsak Szuromi Pál által jegyzett vaskos kötetről. (Szuromi Pál: *Stiláris metamorfózisok* V. L. válogatott írásai Szeged, 2001.) Ezt az albumot is – miként az előt: *Muladi Brigitta: Vinkler László Szeged, 2001.* – a szegedi illetőségű Művészetért, Oktatásért Alapítvány jegyzi. A két kötet azonos méretben, terjedelemben, hasonló tipográfiával készült, és ezúttal is magyarul és angolul közli a szerzők tanulmányait. A tetszetős kiadvány a kecskeméti Print 2000 Nyomda műhelyében készült, tipográfusa, grafikai szerkesztője anonim maradt. A kötet bemutatója 2002. november 7-én volt a bécsi Collegium Hungaricumban, amelyet egyúttal a művész alkotásaiból rendezett kiállítás illusztrált a nemrég felújított kiállító teremben.

Szuromi Pál alcímet is adott kötetének: „A magára talált Vinkler László” – jelezve ezzel egyfajta szűkítő, minősítő szándékot, miszerint vizsgálódása az alkotó kiterjedt és gazdag életművének csak egy kiválasztott, s jellemzőnek ítélt, egyéni karakterű korszakára vonatkozik. A belbecs ismertetése előtt előbb a kötet külleméről szólnék.

A szép kivitelű albumot 52 kiváló minőségű repro-

dukció díszíti, igényes és céltudatos válogatás eredményeként. Ebből már világosan kitűnik, hogy ez a könyv Vinkler grafikai munkásságának monografikus igényű bemutatására törekszik és a pollocki örökségen iskolázott, egyéni karakterű gesztusfestőt, a pályája zenitjére érkezett mestert állítja vizsgálódása centrumába. Öröm végiglapozni a szép kivitelű, fotókkal gazdagon illusztrált kötetet, látva a reprodukciók igényes, szakszerű – és ami ritka – színhelyes közlését. Ennek megállapítása mellett nehezen magyarázható az a szerkesztői figyelmetlenség, hogy a fotók szakavatott készítőjének, a szakmailag fölkészült nyomdai közreműködőknek a neve sehol sincs jegyezve a könyvben. Miként lektora sincs a kötetnek. Persze ki is lehetne, hiszen Szuromi magabiztos témaismeretét kevesen tudnák opponálni a szűkebb és a szélesebb hazában.

A reprodukciók mellett találunk egy meglepő fotószorozatot is, amely végig kíséri a tanulmányt. A művészi igényű fotók mindegyikén Vinkler Lászlót látjuk: az érett férfikorba ért mestert munka közben, előadást tartva, gondolataiba mélyedve műtermében, s az utolsón Máriaival, a feleségével. Jó ötlet, mert kiváló alkalmat ad arra, hogy a tanulmány szellemi alapvetésének vizuális megjelenítéseként Vinkler mester személyiségének, emberi és szellemi karakterének jellemző vonásai is felidéződ-

hessenek az olvasóban. Kár, hogy ezek szerzői sem ismertek, legfeljebb csak sejtethetjük, hogy a számomra ismerősnek tűnő felvételek többségét Hernádi Oszkár készíthette, néhányat Horváth Dezső vagy más szegedi fotósok.

A magyarul és angolul is közölt tanulmányt képjegyzék követi, illetve a szerző közreadja Vinkler egyéni és csoportos kiállításainak jegyzékét, aminek helye van ebben a kötetben is, ha valakinek nem lenne birtokában a Muladi Brigitta által írt kötet. Abban is szerepel az adatsor, de ott gazdagabb részletezőbb adatokkal, viszont igen hiányosan. Szuromi teljesebb felsorolást közöl, pótolja is a másik kötet hiányzó adatait, különösen a csoportos kiállítások amott a 70-es évektől hiányzó részét.

Szuromi címválasztásában – Automatizmusok – már eleve eldöntött, hogy ezúttal egy olyan Vinkler-kötet születik, amely választ keres arra a mindeddig eldöntetlen kérdésre, hogy a sokarcú vinkleri életműben mely korszak vagy melyik, a Mester által értően művelt stílus képviseli a maradandóságot, az igazi értéket és egyáltalán, hol van, hol lehet a helye Vinklernek a 20. század magyar és egyetemes kortársi mezőnyében? Másrészt, kimondatlanul – a kötet megszületésének szándékában egyfajta kritikáját, meghaladását is kell látnunk a Muladi-féle, kötet hiányosságainak, arcnélküliségének. Szuromi –Muladival ellentétben – jól ismeri az életművet, hiszen a Móra Ferenc Múzeumban a Vinkler-hagyaték gondozója, feldolgozója volt, s a mester tanítványaként a személyes kötődéssel megfűszerezetten hitelesen képes megjeleníteni és vizsgálódás alá vonni Vinkler munkásságát.

Ennek a tudásnak birtokában tanulmánya bevezetőjében tömör jellemzését adja a korai pályáivnak. Feltárja azokat a szakmai, szellemi tájékozódási pontokat, festői útkereséseket, amik nélkül nem lennének megérthetőek a későbbi alkotói periódusok. Nem könnyű a dolga, hiszen mint írja: „A szegedi alkotó rendkívül gazdag, sokrétű életművet hagyott hátra...munkásságában éppúgy tetemes helyet kapnak az intim, mágiikus erejű portrék, mint a monumentális léptékű murális kompozíciók, nem beszélve az érzéki, expresszív tájképfestészetről, majd az avantgárd törekvéseiben megnyilvánuló változatos eredményeiről. Mégis azt látjuk: e nyugtalanul kutató, fáradhatatlan művész csupán a 60-as évektől talál rá legigazibb, legjobb önmagára. S ezt mindenekelőtt bravúros, szürreális tollrajzaival és tasiszta, automatikus képi remekléseivel éri el. Ezekkel aztán szinkronba kerül a legprogresszívebb hazai és egyetemes irányzatokkal.”

Szuromi ez a kérdés érdekli, ennek megválaszolása számára a vinkleri életmű értékelésének a kulcsa. Tanulmánya erről szól igazán, de azokról a szakmai, társadalmi, történeti körülményekről is, amelyek végletes helyzetekbe, megálázó szakmai kudarcokba, meg-nemértésbe, egyfajta belső szellemi emigrációba kényszerítik a művészt a hatvanas évek elején. A tanulmány logikai fonala éppen ebben személyét érintő tragikumában, és az ennek nyomába lépő szellemi önfelszabadító folyamatban mutatja meg Vinkler „magára találásának” kulcsát. Az élete delelőjére érkezett festő szakmailag ekkor már mindent tud, szellemileg talán túl sokat is. Ez a tudás, ez a festői-grafikus technikai felvérteztség, a megtapasztalt szakmai számkivettség előhívják alkotói énjének legbensőbb tartalékait, amelyek aztán meghozzák számára hiteles önmagára találását. Ezt pedig a grafikában és a grafika közeli műfajokban véli igazoltnak Szuromi Pál. Aligha lehetne és kellene vitatkozni vele. A kötetben ezután alapos és igen leleményes műelemzések so-

rozatával igazolja mindezt. Nyelvezete gazdag, élvezetes és főleg szemléletes. A szerző olvasottsága, szakirodalmi felvérteztsége birtokában mellébeszélések, szellemiművesjáratok nélkül meggyőző hitelességgel tárja föl a grafikák, tusrajzok elvontnak tűnő világa jelentésbeli rétegei.

Ahogy aztán a mintegy félszáz műalkotás szellemi szövevényén végigvezeti a szerző olvasóját, kibontható számára a végső tanulság is, Vinkler-László művészetének lényege: míg Vinkler ... „lakonikus, légies-vonalrajzaival az emberi, társadalmi létezés tragikomikus dimenzióit feszegeti, addig tasiszta, automatikus festészetével az anyagi, természeti és a szubjektív mélyvilág tisztább, eredetibb üzeneteit közvetíti. Olyan ez, mint a filozófiában az ismeretelmélet és a lételmélet termékeny párbeszéde.” Vagyis a tudatos és az ösztönös alkotói gesztusok termékeny „párbeszéde” a szellemi „automatizmus” segítette az alkotói életműve maradandó periódusának létrehozására és – a kötetben meggyőző igazolást nyerve – a kortársi ekvivalenciák világába.

Szuromi Vinkler alkotói világához méltó alapos szakmai-szellemi felvértezéssel közelített. Nem dicsér, s ritkán minősít a tanulmányban, de ha mégis, akkor annak helye és súlya is van. Vinkler művészetének hitelesíthető értékeit sokrétűen igyekszik bemutatni, igazolni, de mindezek elismertetését, mérlegelését nem vállalja már magára. Úgy tűnik, az idő érlelő ítéletére bízta, talán túlzott óvatosságból, becsületességből. Mert ha másként tenne, akkor egyfajta portéka kínálói szerepébe kényszerülne talán, ami Szuromitól teljességgel idegen. Nekem rokonszenves, hogy nincs a kötetben végső konklúzió, értékelés, nincs még utalás sem arra, hogy Vinkler mesternek ugyan miféle hely dukálna a modern művészetek Parnasszusában, ahová meglehetősen nagy a túlekedés? Többé-kevésbé ismert, hogy a kötet végső soron magánkiadásban jelent meg, s az utóbbi két-három év gazdag Vinkler-kiadásai egy profi módon átgondolt és megszervezett életmű-felépítésnek, a Vinkler-művek műtárgypiaci bevezetésének állomásai. Ez szokatlan és új jelenség itt, az alföldi rónaságon. Másutt bizony nem. Ha mindez úgy folytatódik, ahogyan az eddigi Vinkler-kötetek mutatták, akkor csak örülhetünk ennek. Akkor én is azzal a gondolattal zárhatom ezt az írást, amivel Szuromi is, csak éppen más szövegösszefüggésben: „...Vinkler László mégiscsak Fortuna kegyeltje.”

Sajnos, amíg élt, amíg alkotott, nem volt az. Vinkler, ha láthatná, tapasztalhatná azt, miként éled újjá, s lesz mindinkább közkinccsé, értően értelmezett művészeté, alighanem elégedett lenne. No nem önmagával, hanem azzal, hogy tanítványai munkásságában – legfőképpen látná ezt igazolva Szuromi Pál róla szóló könyvében – termékeny talajra talált szellemi vetése. Szép születésnapi ajándék ez az igényes munka. A szerzőt azon a héten köszöntötték hatvanadik születésnapja alkalmából, amikor Bécsben a kötet bemutatójára és Vinkler László emlékkiállítására sereglettek össze a műgyűjtők, tisztelők, a szellemi újdonságra fogékony Lajtán túliak. Pali ebből már nem kért, ez már nem az ő világa. Aki elolvassa könyvét, megérti, miért.

A könyveknek is, a vinkleri életműnek is megvan a maga sorsa. Az életmű ugyan lezárult, de a művészi karrier talán most kezdődik: Európában.

Tóth Attila

„Hivatása teljesítése közben ragadta el a halál”

Száz éve született Szíjjas János

Szíjjas János katolikus pap és tanár volt. A hittanon kívül zeneelméletet és éneket oktatott Szegeden 1934-től haláláig. A nevelési rendszer minden szintjén tevékenykedett: az iparos iskolától a teológiai főiskoláig. Tanított a tanonciskolában, a piaristák gimnáziumában, az egyházmegyei szemináriumában, a jezsuiták főiskoláján és az újszegedi tanítóképző intézetben. Lelkészek, kántorok, tanítók sora tanulta tőle az (egyházi) énekeket. Egykori tanártársainak, tanítványainak és közeli ismerőseinek emlékezéseit Apró Ferenc gyűjtötte össze és adta közre (Szíjjas János emlékezete. Szerk. Apró Ferenc. Szeged, 2001. A továbbiakban: SZJE.).

Szíjjas János száz esztendeje, 1902. december 31-én született Békéscsabán. (Eredeti családneve Szemenkár volt, amit később magyarosított.) Édesapja Szemenkár János (1877-1945), édesanyja Holecz Mária (1880-1959). (Egyházmegyei törzskönyvlapja szerint a magyar és a szlovák nyelvet beszélte.) Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte. A békéscsabai evangélikus Rudolf főgimnáziumban hét osztályt végzett. 1923 nyarán a szegedi tanítóképzőben – kitűnő minősítéssel – tanítói és kántori oklevelet szerzett. 1933 és 1927 között az esztergomi hittudományi főiskolán tanult. 1926 novemberében szubdiakónussá (alszerpappá), 1927. április 24-én diakónussá (szerpappá) szentelték Esztergomban. Glattfelder Gyula püspök 1927. június 29-én szentelte áldozópappá Szegeden.

Szegedlelkésként 1927. szeptember 1-jétől Csanádpalotán, 1929. szeptember 1-jétől Makón, 1934. szeptember 1-jétől Szeged-Rókuson szolgált. 1934-ben Szíjjasra változtatta, magyarosította nevét. A belügyminiszeri engedély száma: 30590/1934. A megyés püspök 1935. szeptember 1-jével a Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző Intézet prefektusává (tanulmányi felügyelőjévé) nevezte ki.

1935 szeptemberétől tíz évig a szegedi tanonciskola hitoktatója volt, egy éves megszakítással: 1940. szeptember 1. és 1941. szeptember 1. között tanulmányi szabadságon volt, s elvégezte a zeneművészeti főiskolát, ahol egyházzenei karnagy oklevelet szerzett. Ezt 1941. június 14-én jelentette az egyházmegyei hatóságnak. „Mély tisztelettel és nagy örömmel jelentem, hogy az Orsz. M. Kir. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola egyházi karnagyképző tanfolyamát sikeresen elvégeztem és erről a már bemutatott 654/1941. számú és 1941. június hó 14-én kelt egyházkarnagy oklevelet megkaptam, aminek kegyes feljegyzését alázattal kérem.” (Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai: egyházigazgatási iratok. A továbbiakban: SZCSPL EI. 1728/1941.)

1941. szeptember 1-jétől a szegedi hittudományi főiskola énekköltője volt. 1943 márciusában Becker Vendel címzetes apát, a tanítóképző igazgatója levelet írt Glattfelder Gyula püspöknek (kinevezett kalocsai érseknek). Közölte, hogy Szíjjas óraadó tanárnak nevezték ki, és ehhez az egyházmegyei hatóság jóváhagyását kéri. „Mély tisztelettel kérem, Szíjjas János okl. egyház-karnagnak, aki 1942-43. tanévben a szegedi kir. kat. liceum és tanítóképző intézetben az egyházi éneket heti 3 órában tanítja, óraadó tanári alkalmaztatását jóváhagyólag tudomásul venni kegyeskedjék.” (SZCSPL EI. 687/1943.) A súlyos beteg főpap helyett Raskó Sándor püspöki helynök adta meg a jóváhagyást 1943. március 3-án. „...előterjesztése kapcsán Szíjjas János okl. egyh. karnagy, szegedi hitoktatónak, az ideai tanév hátralévő felében, az ottani intézetnél heti 3 órában, óraadó tanári alkalmaztatását jóváhagyólag tudomásul veszem. Egyben annak indokát is megkérdem: ki látta el eddig az egyházi énektanítást, s miért vált szükségessé nevezett óraadó-tanári alkalmazása?” (SZCSPL EI. 637/1943.)

1943. augusztus 9-én a jezsuita Németh Béla vicedirektor írt a püspöki hivatalnak. Szíjjas Jánost heti egy énekóra megtartására kérte (a jezsuita növendékeknek), öt pengő óradíjjal. „Mély tisztelettel kérem a Főtisztelendő Püspöki Hivatalt, hogy Szíjjas János főtisztelendő úrnak a Jézustársasági Kollégiumban heti egy énekóra tartását engedélyezni sziveskedjék megfelelő tiszteletdíj ellenében. Előzetes tájékozódás alapján Szíjjas főtisztelendő úr kérsznek nyilatkozott az 45 perces énekóra vezetésére, amelynek a célja az volna, hogy teológusainkkal begyakorolja a missza cantatát és átvegyen néhány gregorián misét.” (SZCSPL EI. 2191/1943.) Raskó Sándor 1943. augusztus 13-án válaszolt, figyelmeztetve a jezsuita előjárót, hogy Szíjjas János túl sok órát vállal. „A püspöki hatóság nem kifogásolja, ha Szíjjas János hitoktató úr a jézustársasági papnövendékekkel heti egy órában énekgyakorlatot tart, feltéve, hogy eddigi egyéb elfoglaltsága mellett erre időt talál. Nevezett úr eddig az iparos tanonciskolában, a szemináriumban, a tanítóképzőben s a piaristáknál van – itt nyilván nem tartott óraszámban – elfoglalva.” (SZCSPL EI. 2191/1943.)

1943. október 18-án Csonka Mihály, a piarista gimnázium igazgatója kérte Szíjjas énektanári megbízásának jóváhagyását. Szíjjas János heti 12 órát tanított óraadóként. Apró Ferenc – valószínűleg a nyomtatott gimnáziumi értesítők alapján – írta, hogy heti 14 órát tartott 1942. szeptember 1-jétől 1944 nyaráig. (SZJE.)

6.) Csonka Mihály leveléből. „Mély tisztelettel kérem, hogy Szíjjas János hittanárnak engedélyt adni méltóztassék, hogy a szegedi városi piarista gimnázium I-III. osztályában összesen heti 12 órában az énektanítást ellássa. Ennek megfelelően a szegedi v. iparos tanonciskolában Szíjjas János helyett heti 6-6 hittanórát Kiss Márton dr. és Fejes Tibor dr. piarista tanárok vállalnának.

Kérem indoklására előterjesztem, hogy énektanárunk, Maklári Lajos dr. az egyetemen annyira el van foglalva, hogy iskolánkban csak 12 órában taníthat, annyit pedig szaktárgyaiból kell tanítania, a többi esetleg énekhez értő tanáraink pedig órákkal már úgyis túl vannak terhelve, másrészt pedig nem rendelkeznek olyan hivatalos szakképesítéssel, mint Szíjjas János hitoktató úr.” (SZCSPL EI. 2670/1943.)

A már apostoli kormányzóvá kinevezett Raskó 1943. október 21-én így írt a kegyesrendi gimnázium vezetőjének: „Szíjjas János szemináriumi énektanár úrnak engedélyezem, hogy az ideai tanévben a kegyesrendi gimnázium I-III. osztályában a Főtisztelendő Igazgatóság szándékai szerint 12 órát vállalhasson...” (SZCSPL EI. 2670/1943.)

Kapossy Gyula püspöki tanácsos, a püspöki tanoncotthon igazgatója, egyházzenei szakfelügyelő 1943. december 10-én írt az egyházmegyei hatóságnak. Levelében – elfoglaltságaira hivatkozva – kérte Szíjjas János kinevezését helyettesévé. „Tekintettel arra, hogy a nagylétszámú Püspöki Tanoncotthon vezetése szinte minden időmért lekötö, s így az oly szép lendületet vett egyházzenei szakfelügyelői munkakörömet időhiány miatt ma már csak kisebb mértékben tudom ellátni, mély tisztelettel kérem a főtisztelendő Egyházmegyei Hatóságot, hogy Szíjjas János hitoktató, okleveles egyházzenei karnagy urat egyházzenei szakfelügyelő helyettesévé kinevezni kegyeskedjék. Főként a szegedi kántorok működését, az iskolai énekköltésnek s az iskolások templomi éneklésének megfigyelését szeretném általa megoldani úgy, hogy elgondolásaimat szem előtt tartva s velem mindvégig teljes kapcsolatban maradván ilyen irányú munkáját hivatalos megbízással végezhesse. Elgondolásom az, hogy itt Szegeden, vagy később vidéken is, egy-egy plébánia egyházzenei életét felülvizsgálja, ha nagyobb baj nincs, a megfelelő útbaigazítást és korrekciót ott helyben megadná, súlyosabb hiba esetén ezt nekem fenntartaná, de minden esetben a tapasztaltokról engem kimerítően tájékoztatna.” (SZCSPL EI. 3076/1943.)

Az egyházmegye ideiglenes vezetője, az apostoli kormányzó december 20-án örömmel nevezte ki Szíjjas egyházzenei helyettes szakfelügyelővé. Munkájától elsősorban a szegedi egyházzenei élet föllendülését várta, valamint a kántorhiány miatti áldatlan állapotok orvoslását. „Szíjjas János szemináriumi énektanár és okl. egyházzenei karnagyot a jövő évi január hó 1-től fogva Nagyonisztelendőséggednek, mint egyházmegyei szakfelügyelőnek az állandó helyettesévé azzal a hatáskörrel, ahogyan azt javasolni szükségesnek találta, kineveztem. Különösen örülök, hogy nemcsak vidéken, de itt Szegeden is felülvizsgálat alá kerül végre az „egyházzenei élet” s annak kapcsán a kántor urak működése, a nm. püspöki kar által kiadott kántori szolgálati pragmatika betartása szempontjából. Így azután az is kereszttülvihető lesz, hogy minden polgári év végén az egyházi főhatóság szakszerű jelentést kaphat majd esperesi kerületenként csoportosítva az uralkodó állapotokról, amire most, amikor a kántorhiány már több helyen észlelhető, különösen fel kell figyelnünk.” (SZCSPL EI. 3076/1943.)

Szíjjas Jánost 1945. szeptember 1-jén a tanítóképző intézet ének és zene tanárává nevezték ki. Ezt a földadatot haláláig ellátta. Szakértelmének és tehetségének elismerése, hogy az ötvenes években (az egyházi iskolák államosítása és a szerzetesrendek föloldozása után) pap létere taníthatott az állami tanítóképzőben.

1946. június 5-én jelentést írt az egyházmegyei hatóságnak. „A szegedi székesegyházban a vasárnapi középiskolások szt. miséjén – de általában itt Szegeden – a püspöki Hatóság által kiadott népéneket nem tartják meg. Ugyanis mindössze egy iskola ifjúsága énekel. A többi iskolák tanulói passzívul viselkednek. De nem is tarthatják be, mert nem tudja a tanuló ifjúság a népeket.” (SZCSPL EI. 1281/1946.) Javaslatokat tett az egyházi énekköltés fejlesztésére, föllendítésére. Az elemi iskolákban az egyházközségi kántorok kellene néhány egyházi énekórát tartania, s a hittanvizsgának része volna az énekvizsga is. A középiskolákban a hitoktatóknak kellene minden órán pár percet az énekre szánnia. Javasolta, hogy az egyházi szertartásokon (esküvő, temetés, keresztele, szentmise stb.) csak szakképesítéssel rendelkező kántor tevékenykedjen, mert ez az egyházi adót és stóladíjat fizető híveket megilleti. Fontosnak tartotta a plébánosok támogatását is. „Tekintettel arra, hogy az ének a szertartásaink kiegészítő része, üdvös lenne, hogy az éneket s azzal kapcsolatos minden ügyet a plébános urak szeretettel felkarolnának.” (SZCSPL EI. 1281/1946.)

Hamvas Endre püspök 1946. június 21-én írt Szíjjas Jánosnak. Közölte, hogy

olvasta jelentését és javaslatát. Sajnálja azonban, hogy személyesen nem tudtak találkozni. A főpásztor meg is dorgálta papját, hiszen az úrnapi szertartásokon sem a papnövelde, sem a tanítóképző diáksága, sem a székesegyház kórusa nem szerepelt jól. Hamvas Endre szerint Szijjas elhanyagolja a helyettes egyházzenei szakfelügyelőségrel járó föladatakat. „F. é. június 5-én kelt egyházm. szakfelügyelői jelentését kézhez véve hivatalom útján utasítottam Tisztelendőségedet, hogy a héten nálam személyesen jelentkezzék, azonban eddig hiába vártam Tisztelendőségedre. Azt hittem, hogy Úrnapiján az ünnepi misén vagy a teológusoknál, vagy a tanítóképzősöknél látni fogom s így újra izenhetek, azonban azt jelentették nekem, hogy Tisztelendőséged nem vett részt az Úrnapi ünnepségeken. Pedig erre már csak azért is szükség lett volna, hogy a papnövendékek és a tanítóképződés énekkarát a processzió vezesse, mert enélkül előfordult az a példátlan eset, hogy az egész körmenet alatt sem az Úrnapi sátraknál előírt énekeket, sem pedig a szentségi énekeket nem énekelte semmiféle kórus. Természetesen elmaradt a székesegyházi énekkar is, aminek bevonását, ha annak szüksége felmerült volna, szintén Tisztelendőségednek, mint egyházmegyei szakfelügyelő helyettesnek kellett volna biztosítania. Egyáltalán az a benyomásom, hogy ez utóbbi megbízását, aminek pontos végzése lenne a garancia a püspöki szertartásokkal kapcsolatos egyházi énekek beállításának, mintha fáradtan teljesítene, valószínűleg azért, mert kicsiny a kispapi létszám, holott éppen ez a körülmény tenné szükségessé az előállott nehézségek találekony elhárítását.” (SZCSPL EI. 1281/1946.)

Szijjas János 1947. június 30-án értesítette a püspöki hivatalt, hogy budapesti tanulmányai miatt a szemináriumi énekórák tantervét, tanmenetét nem tudja elkészíteni. „Hivatkozással a püspöki hatóság 1494. sz. szemináriumi énektananyag elkészítésére vonatkozó rendelkezésére, tisztelettel kérem, szíveskedjék a benyújtási illetve bemutatási terminust meghosszabbítani. Budapesti tanulmányaim folytatása miatt az elkészítéséhez szükséges idő nem áll rendelkezésemre ezen oknál fogva csak augusztus második felében, zenei vizsgáim után, tudom elkészíteni.” (SZCSPL EI. 1494/1947.)

A tantervet Szijjas János augusztus 20-án nyújtotta be, s a püspök Kapossy Gyula egyházzenei szakfelügyelőnek küldte el bírálásra. Hamvas Endre legjobban az órabosztást hiányolta. „Mivel a tananyag összeállítása és feldolgozása ezúttal először történik tervszerűen, ezért a bírálásra nagy súlyt helyezek, de ugyanakkor arra is kérem, hogy az órabosztásra nézve is adjon Szakfelügyelő Úr utasítást, hogy annak birtokában a tanítás tervszerűen és kellő időben történhessen.” (SZCSPL EI. 1494/1947.) Szijjas kérte „a főhatóságot, kegyeskedjék a harmóniumtanulást az intézet valamennyi növendéke részére kötelezővé tenni”. A főpap azonban nem tartotta volna szerencsésnek azokat is harmóniumtanulásra kényszeríteni, akiknek nincs hozzá érzéke.

Szijjas 1947. november 3-án nyújtotta be a kiegészített tantervet. A 17 papnövendék számára heti négy énekórárt javasolt: egy óra elméleti oktatás, egy óra harmóniumtanulás (a kántorhiány miatt) és két óra közös karének. Kapossy Gyula november 19-i levelében megalapozottnak és jónak értékelte az énekórák tananyagát. „1494/1947. sz. kegyes rendelkezésének eleget téve a szemináriumi énektanár által összeállított egyházi énektananyag beosztást alaposan átvizsgáltam s azt anyagában elegendőnek, elosztásában s módszeres feldolgozásában helyesnek találtam.” Sajnálta, hogy az órák száma heti ötről négyre csökkent, de belátta, hogy ezt az alacsony növendéklétszám indokolta. Kifejtette véleményét a harmóniumtanulásról. „A legtöbb papnövendék a szemináriumban nem tudja értékelni a zenei tudásnak a mai lelkipásztori, főleg egyesületi életben szükséges szerepét és fontosságát, tehát ezt a kérdést reábizni nem helyes. Viszont öt év alatt a legszerényebb zenei tehetségű papnövendék is kis fáradsággal is elsajátíthat olyan harmóniumjáték technikát, melynek az életben, főleg az ifjúsági egyesületekben igen nagy hasznát veheti.” (SZCSPL EI. 1494/1947.)

Szijjas János 1947-ben (1007/1947. számú) középiskolai ének- és zenetanári oklevelet szerzett Budapesten. A püspök 1955. augusztus 26-án szentszéki bíróvá nevezte ki. 1956. május 31-én, a tanítóképző névadó ünnepségén (az intézmény fölvette József Attila nevét) hirtelen összeesett és percek múlva meghalt. Hamvas Endre püspök 1956. október 17-én kiadott 1956/VI. számú körlevelében,

2061/1956. szám alatt (latin nyelven) adta közre, hogy „Szijjas János szentszéki bíró, a szeminárium egyházi ének tanára életének, 54., áldozópap-ságának 31. évében folyó év május 31-én” elhunyt.

Dévényi István, az újszegedi tanítóképző egykori (1951 és 1958 közötti) tanára így emlékezett Szijjas atya halálára: „A szünetben lementünk Jánossal az előcsarnokba üdítő inni. Megdöbbenve vettem észre, hogy lilás-vörös az arca. Kérdésemre beismerte, hogy rosszul érzi magát. Kértem, hogy ne vezényeljen tovább, majd Ferenczy Istvánné tanámó átveszi az énekkar vezetését. Hívo orvos, ő addig pihenjen. Hajthatatlan volt. Hátra maradtam, és telefonáltam dr. Száva Lajos iskolaorvosnak, hogy jöjjon a kultúrházba.

Folytatódott az ünnepség. Az énekkar első számaként a Bolyongást adta elő. János teljes átéléssel vezényelt:

Vad erdőben járok, járok éjszaka,
Ide kerget engem szívem fájdalom,
Vad erdőben járok egyedül,
Rajtam az lsten sem könyörül...

Itt tartott a kar, amikor Szijjas János váratlanul összeesett, ráborult a kottatartó állványra. A riadt szemű fiúk rögtön fölemelték, és indultak vele a teraszra. Épp lefektették, amikor be-

lépett Száva doktor. Gyorsan injekciót adott neki. Percekben belül megérkeztek a mentők is, de már nem volt segítség...

Hivatása teljesítése közben ragadta el a halál.” (SZJE. 20.)

Ferenczy Istvánné, aki 1952 és 1957 között oktatott a tanítóképzőben, Szijjas János 1956. június 2-i temetését idézte föl: „Félhivatalosan megtudtuk, hogy a torony alatt nem néznék jó szemmel, ha egy paptanár temetésén megjelenne az iskola ifjúsága. Június 2-án az utolsó óra kissé rövidebb ideig tartott. A kollégium igazgatója kihirdette, hogy az ebéd egy órával korábban lesz, mint máskor. Mindenki megértette, hogy miért. Nem kellett mondani senkinek sem, hogy megyünk az alsóvárosi temetőbe. Kisebb-nagyobb csoportokban, nem iskolai rendben indultunk.

A sírnál néhányunk szeméből könnyek hullottak. Meghatottan láttam, hogy a mi sokszor eleven, kamasz fiaink is törölgették a szemüket. A gyászszertartás idején még kék volt az ég. Aztán hirtelen beborult, és esni kezdett. Mögöttem az egyik fiú megjegyezte: Odafönn is siratják Szijjas tanár urat...” (SZJE. 50.)

Az Apró Ferenc szerkesztette vékony kötet – amelyben munkatársainak, tanítványainak emlékeit olvashatjuk – méltó emléket állít Szijjas Jánosnak. A könyv rámutat, hogy a művelődéstörténetnek, helytörténetnek nem csak a levéltárak iratai és korabeli hírlapok a forrásai, hanem a személyes emlékezet is. Apró Ferenc írásához egy megjegyzésem van. Winkler József az ötvenes években nem rókusi plébános volt (SZJE. 39.). 1937 és 1957 között újszentiváni lelkészként szolgált. (Miklós Péter: Az újszentiváni római katolikus egyházközség története. = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2001. 1-2. sz. 129-136.)

Öröm, hogy a kiadvány utolsó lapjain olvashatjuk Szijjas János egyik (lehet, hogy egyetlen) írását is (Az internátus. = A Szegedi Kir. Kat. Tanítóképző Intézet értesítője az 1935-36. tanévről Szeged, 1936. 43-44.). Így írt az internátusról, amelynek prefektusa volt: „Az internátus, mint közösség, s a növendékek társadalma megadta mind a mindennapiakban, mind a szellemiekben a nevelésből és szeretetből fakadó előnyöket. A közösség megeremeltette az egymásrautaltság érzésén keresztül az egymás iránti szeretet, az önzetlenség és megértés jellemet adó lélekzsépségét. A napi munka beosztottságán keresztül pedig az eredményes munka elvégzését.” (SZJE. 53.) Szijjas atyát növendékei, munkatársai mindenütt szerették. Ez derül ki a nemrég megjelent emlékezésekből is. Személyes megjegyzésem, hogy a negyvenes években (a tanonciskolában) hittanra tanította nagymamám, Huszka Annát, aki a jó megjelenésű, szép hangú, közkedvelő pap emléket gyakran idézi.

Szijjas János kiváló pedagógus volt. Hitoktatóként, ének- és zenetanárként oktatta az iparostanoncokat, a piarista gimnázium tanulóit, a csanádi egyházmegye kispapjait, a jezsuita rend növendékeit, a tanítójelölteket. Papi munkája az egyházi zene tanítása volt. Nem kapott plébánosi kinevezést, de élete végéig tanított a szemináriumban. Nevelői munkásságát és zenei tudását egyháza is elismerve: Hamvas Endre püspök nem egészen egy évvel halála előtt szentszéki bíróvá nevezte ki.

Miklós Péter

A célszemély: Bálint Sándor

Szeged nagy fiának gyalázatos üldöztetéséről

Akik meglehetősen közel állunk Bálint Sándorhoz, eddig mi is úgy tudtuk, hogy a bajsza ellene csak 1964. évi nyugat-németországi útja után és ürügyén kezdődött el; ekkor jelentették föl, kobozták el könyveit, naplóját bázukutatóskor, adták ki ellene vádiratot, s ítélték el 1965. október 21-én hat hónap fölfüggesztett szabadságvesztésre.

Kabler Frigyes III/III-as történelmi olvasókönyvének 2. kötete, amely teljes egészében a Bálint Sándor ellen folytatott rendőrségi nyomozás iratanyagát tartalmazza, megdöbbentő tényeket tesz közzé Szeged nagy fia üldöztetésének gyalázatos történetéről. Kiderül, hogy már 1958. december 19-én jelentett róla a Csongrád megyei rendőr-főkapitányság politikai nyomozó osztályának bizonyos Tisza fedőnevű informátor. 1959-ben a pesti Rezeda presszóban hallgatta ki a különben primitív, ostobaságokat fecsegő Jubász fedőnevű ügynököt Gál Ferenc főhadnagy. Azt sem tudtuk, valószerűleg maga Bálint Sándor sem, hogy 1959-ben az Elnöki Tanács 1957. évi 66. sz. törvényerejű rendelete alapján a Minisztertanács személyügyi titkársága határozatot hozott Bálint Sándor leváltására, de ez alól „jó szakmai munkája alapján” Benke Valéria (*1920) művelődésügyi miniszter mentesítette. Ez az egykori szegedi tanítónő javára írandó, S badd idéztek közé szintén ama bizonyos Jubász jelentéséből, 1960-ból pár mondatot. Bálint Sándor Erdei Ferencnek, akkor az Akadémia főtitkárának segítségét kérte, hogy a szegedi paprikáról írt könyvével elnyerhesse a kandidátusi fokozatot, amely tudvalegőleg marxista-leninista vizsgát tett szükségessé. „Erdi Ferenc erről lebeszélte: érje be professzori rangjával, a kandidátusi címért esetleg olyan engedményeket kellene tennie, amik nem érik meg». Tavaly probléma volt, hogy megkapja-e a professzori állás betöltéséhez szükséges feddhetetlenségi bizonyítványt. Mint a Demokrata Néppárt volt elnöke [?], számolt is bizonyos nehézségekkel. Azonban maga Antalffy [György], a rektor és Komócsin [Mibály], a szegedi városi párttitkár vállalt érte személyes garanciát. Ez jól esett neki.” Nekem is jól esik, hogy Benke Valériáról, Erdei Ferencről, Antalffyról és Komócsinról jól is idézhetek.

Gábor Áron

Jól tájékozott és művelt, minden bizonnyal tudományos munkakörben dolgozó volt a Gábor Áron fedőnév alatt 1961. szeptember 15-én Bálint Sándorról „utasításra” jellemrajzot adó pesti ügynök. „Bálint Sándor 1936 óta ismerem, 1943-1944-ig mintegy havonként találkoztunk, azóta mind szórványosabban, esetleges pesti útjai alkalmával.” Ismerte a tudós munkásságát, tisztában volt értékeivel. Még arra is volt figyelme, hogy megállapítsa: újabb dolgozatai „jóval érettebbek és tartalmasabbak a korábbiaknál. Ennek megfelelően tudományos tekintélyében is sokat nyert.” Jól jellemezte egyéniségét: „Sajátságos keveréke a vidéki és az európai embernek. Egyaránt rajong a legmodernebb művészeti, tudományos, technikai stb. eredményekért és a parasztság kultúrájának hagyományos, sokszor idejét múlt elemeiért. A maga környezetében ezen az elvi alapon alkotott meg egy sajátos szintézist, amelyben egymás mellé kerülnek a népművészet és a modern kerámia, a falusi ponyvafüzetek és a mai irodalomtörténet és néprajz...” Rámutat Bálint Sándor jellegzetes félszűzségére, élethetlenségére, túlzottan ható, a külső szemlélő számára különködésnek látszó szerénységére. „A múltban olykor mosolyogva emlegették egyes furcsaságait, újabban csak megbesüléssel beszélnek róla a szakemberek.” Ezzel ellentétesen mutatja be a tudós politikai szereplését. Állítása szerint (ez bizonyára tévedés) eléinte Balogh-páterrel kisgazdapárti tevékenységet fejtett ki, később lett Eckhardt Sándorral a Kereszténydemokrata Néppárt országgyűlési képviselője.

Politikai szempontból semmi elmarasztaló nem mondott Gábor Áron. Kuti György százados arra utasította, hogy vegye föl a kapcsolatot Simkó Ferencsel, az Új Ember szerkesztőjével. Az ügynök tehát ebben a körben mozoghatott.

Mauser

Dobosi Imre százados (aki 1957-ben kihallgatómként négyévi börtönnel fenyegettetett) 1961. augusztus 22-én kereste föl lakásán a Mauser fedőnevű ügynököt, hogy Bálint Sándorról kifaggassa. Szokatlan, hogy a lakásán, hiszen az ügynökökkel többnyire T (találkozásji, titkos)-lakásokon jöttek össze. Ezeknek neveket is adtak: Kedves, Közeli, Neveljes. Mausernel valószínűleg kora miatt tettek kivételt, s mert bizonyára olyan volt a lakása, hogy zavartalanul tudtak beszélgetni. Első jelentésében Mauser így mutatkozott be Dobosinak: „Dr. Bálint Sándort még a gimnáziumból ismerem, közelebbi barátságba 1923-ban kerültem vele. A kapott utasítás értelmében eljártam nála 1921. aug. 12-én. Tömörkény utcai lakásán volt alkalmam eszmecsereit folytatni vele. Megállapítottam, hogy személyemtől függetlenül, mely iránt mély bizalommal viselkedik, politikai megnyilatkozásaitban zárkózott, óvatos és főként bizalmatlan természetű ember...” 1962-ben meg írt róla: „Közelebből már az 1922-es évek [!] tájáról ismerem; mintegy négy évtizeden át számos alkalmam volt politikai megnyilatkozásainak is a megfigyelésére.” Valóban közel fértközött Bálint Sándorhoz. 1963-ban egy ízben Bálint Sándor ezt mondta neki: „Mézsd, van így [itt?] egy írásom, amely meg ugyan 1952-ben íródott, a szocializmus korszakában, amit még csak két valakinek mutattam meg, te vagy a harmadik, akinek most megmutatom, mert teéted tűzbe teszem a kezemet, én megbízom benned, ismerlek vagy 40 éve.”

„A régi barát” pedig időről időre beszámolt Bálint Sándor nézeteiről megbízóinak. Nem tudom, miért, mintha önmaga előtt földni akamá magát, de csaknem minden jelentését azzal kezdte: „a kapott utasítás értelmében”; „kapott új utasítás értelmében”. Föltűnő az is, hogy sokat faggatta Bálint Sándort vallási, egyházi kérdésekről, s ő következetesen rosszszént írt. Kálvinista nem lehetett, mert Bálint Sándor a kálvinistákat többször keresztálta emlegette, ezért föltelevezésem szerint evangélikus lehetett. Végignéztem a piarista gimnázium nyomtatott értesí-

tőt 1917 és 1925 között, ki is írtam vagy húsz nevet, de egyikről sem tudtam megállapítani, hogy Bálint Sándor környezetében hallottam volna róluk.

Mindjárt első jelentésében hírletle, hogy „a célszemély” legitimista: könyvtárban Habsburg Ottórol 1932-ben németül kiadott művelt látott. IV. Károlyról rajongó szeretettel beszélt. Nem tudta azonban választá kéri, amikor a Habsburg-restauráció felől faggatta. Csak Kodályt tartotta alkalmas köztársasági elnöknek. Rendszerváltozás esetén – mert ezt is pedzette a provokátor – Bálint szerint visszajönnek az emigránsok, ők tömének hatalomra, „pedig ez nem helyes”. Mauser még Bálint Sándor javára is szolt, amikor hivatkozott indítékára: azért lépett a politikai pályára, hogy részt vegyen a Horthy-korszak maradványainak föl-számolásában. Ezzel kapcsolatban még ez is kijelentette áldozatáról: „En a nagyvonalú és zseniális emberek körébe sorozom, politikai vonalon.”

Főkent múltbeli politikai tevékenység felől faggatta Bálint Sándort, kapcsolatait írtatta Barankovics Istvánnal, Eckhardt Sándorral, Mindszenty Józseffel, a püspöki kar tagjaival stb. A nyomozók ugyanis Bálint Sándort „illegális pártirányítással” gyantústították, ezért minden – tudományos, baráti – kapcsolata mögött szervezkedést, összeesküvést szimatoltak. Mauser részletesen beszámolt Bálint Sándomra a nyugat-európai politikáról kifejtett nézeteiről. Szerinte Adenauer és de Gaulle „az európai gazdasági uniót akarják megvalósítani...” Ma mennyire időszerű ez a jövendölése: „egy ilyen nagy, átfogó európai gazdasági közösség az ő elgondolásuk, mely óriási távlatú terv”. Erősíthette a nyomozók gyantúját, hogy Bálint Sándor e terv mögött Adenauer és de Gaulle katolicizmusát is dicsérete. Ebből a nyomozók mindjárt olyan „keresztényszocialista vonalra” következtettek, „amely egy közép-európai föderáció folytán valósul meg”. Bálint Sándor kétségtelenül elismeréssel emlegette a nyugat-európai keresztény politikai mozgalmakat.

Nem csak a Horthy-korszakot bírálta Bálint Sándor, a kapitalizmust is: „Hangsúlyozom, hogy megvan a kapitalizmus hibáiról is a véleményem, de azért tudod, az mégis csak más” – mondta 1964. január 8-án Mausernak. A provokatív kérdésre igennel felelt: az szabadságot ad.

Nem igaz Mauserek 1962. október 9-i jelentésében az az állítása, hogy érvényesülését „egyházi támogatás mozdította elő”. Rágalom az is, hogy Bálint Sándor 1946-ban Tápén „egy népgyűlésen nyíltan izgatott a szegényparasztk között a földreform ellen”.

1963. július 13-án Bálint Sándor pesti vendégére hivatkozva nem tudta fogadni Mausert. Az ügynök a ház előtt Olympia típusú gépkocsit látott, s rögtön jelentette rendszámát: CB-91-59. A rendőrök azonnal megállapították, hogy Házy Erzsébet autója egész nap a ház előtt parkolt. Az operatőreskő azon a nyáron A cigánybáró Szaffijának szerepében lépett föl a szabadtéri játékokon.

Ágoston

1961. október 24-én Dán István főhadnagy új ügynököt állított Bálint Sándorra. Az Ágoston fedőnevű besúgó szentmihályteleki lakos, de nem pap, mint Kahler Frigyes föltelelte, hiszen Bálint Sándor éppen Ágoston előtt beszélt arról, hogy tisztelettel adózik a lelkész munkájának, „nagyon sajnálja a meghurcoltatás miatt, ügyetlenség volt az ügyet nyilvánosságra hozni, nagyon helyesnek tartja, hogy csendesen visszahúzódván el a nép között. Többet ma nem tehet egy pap.” Gimes Gyula (1914-1991) szervezte meg 1948-ban a helyi plébániát, s vezette már mint plébános 1970-től nyugállományba vonulásáig, 1988-ig. Tragikusan fejezte be életét: meggyilkolták. Ő kezdeményezte a templomépítésre a gyűjtést. A pénz barátjára, Megyesi Pál (*1918) operatőreskőre bízta, mert ő azt ígérte, nyugati előadókörútján megduplázza. Emlekezetem szerint bírósági ügy lett a dolog-

ból, mert a pénz a kezén elúszott. Ágoston Bálint Sándornak azzal dicsekedett, hogy ő kezdeményezte a templomépítést, ő gyűjtötte össze rá a pénzt. Panaszkodott Hamvas Endre megyés püspökre, mivel – állítása szerint – elszabotálta a templomépítést. Megvoltak már a rajzok is, de több mint egy évig húzta-halasztotta a döntést, s a hatóságok visszavonták az engedélyt. Dán százados folyton arra utasította az ügynököket, hogy panaszkodásával hergelje Bálint Sándort Hamvas püspök ellen. Bálint Sándor bírálta ugyan Hamvas, mert túlságosan engedékenynek ítélte a hatalommal szemben, de az Ágoston kívánta ellenségeskedésre nem volt kapható.

Ágoston értelmiségi-féle lehetett. Egy utalás arra enged következtetni, hogy Szegedre járt dolgozni hol busszal, hol kerékpáron, s afféle műkedvelő helytörténész. Bálint Sándorhoz azzal is igyekezett közel férközni, hogy csalogatta magához, mert meg akarja neki mutatni a középkori szentmihályi templom helyét. Bálint Sándort ez le is tértette a lábáról: „Elmondotta, hogy Szentmihálytelek neki szívügye, mert anyja onnan származik.” 1962. augusztus 25-én egy görög katolikus szertartású esküvőn Bálint Sándor részt is vett Szentmihályteleken, de már a Mihály napi búcsúra, bár ígérte, nem ment ki, pedig Ágoston sokat remélt a bizalmas beszélgetéstől. Ágoston azonosításához adalék lehet, hogy Szlovákiában rokoniak éltek; 1962. november 26-ától december 1-jéig őket látogatta meg, ezért nem találkozhatott Katona János alhadnaggyal.

Ágoston érdeklődésére Bálint Sándor elmondta, hogy 1957-ben visszahívták az egyetemre. „Megmondta, hogy világnézetem nem változott, de így rendelkezésükre áll. Meg van elégedve, mert most nagyobb az egyetemen a tanszabadság, mint Rákosi idejében volt.” Ágoston is utasították, hogy szedje ki Bálint Sándorból politikai nézetét. Az esküvő alkalmával nyílt erre módja. Ezt a választ kapta: „Ma már nem vállalnék politikai szerepet, bár az nem bántam meg, hogy akkor tagja voltam a [keresztyén]demokratáknak. Ma már látom, hogy megvan a kommunizmusnak is a szerepe. Vizválnak. Aki komolyan veszi a vallását, az megerősödik, aki pedig csak színleg volt katolikus, az lehullik.”

Utazók, Fellázítók

Közben, 1962. február 11-én polskát, lehallgatókészüléket helyeztek el Bálint Sándor lakásában. Egy év múlva pedig, 1963. január közepén Lehel István (1917–1973) egyetemi adjunktus, festőművész Tisza Lajos (akkor Lenin) körút 27. sz. alatti lakásában is. Ekkor már ugyanis a rendszer és a politikai rendőség pszichózisának megfelelően szervezkedést gyanítottak körülöttük. 1961 októberétől Utazók fedőnéven „csoportösszeítést” nyitottak. László fedőnéven Sulyok Béla (1909–1979) szentesi főesperes jelentette, hogy Szomolányi Miklós (*1920) szegvári plébános kapcsolatot tart Bálint Sándorral. Fölvetődött Kocsis István korábbi szentesi, akkor már szegedi tanár, Till Aran vásárhelyi festőművész, Farkas Lajos (*1913) csongrádi plébános, Medzibrodsky Endre szintén egykori szentesi középiskolai tanár, ekkor szegedi egyetemi adjunktus és bizonyos Lancz Kálmán neve is. Szomolányit közben 1961-ben Nagykorösrre helyezték, így az Utazók címen kifundált szervezkedést már nem lehetett tovább elhíthetni a fölteszésekkel, tehát az Összefoglaló jelentés 1964. január 25-én megállapította: „magától szét-hullott”. De nehogy kenyér nélkül maradjanak, kitalálták, hogy Bálint Sándor körül kialakult „egy újabb laza csoportosulás”, amelynek „földolgozását” Fellázítók fedőnévvel elkezdték. Kiszemelték célszemélyként Pálfi-Budinszky Endre városi főmémoköt, Lehel István festőművész, Börcsök Vincé gimnáziumi tanárt, néprajzkutatót, Szabó Ferenc levéltárost, történészt és Hegedűs Antal teológiai tanárt. Minthogy Bálint Sándor meglátogatta Belon Gellért jánosaltni plébánost, föl-szentelt püspököt, őt is hozzájuk csapták. Pálfi-Budinszkyt fölították, hogy az egyházi emlékeket előnyben részesíti; Lehel Istvánnak, akinek jellemzően a „Mázoló” fedőnevet adták, hogy absztrakt művészetével megfélembrezi az egyetemi ifjúságot; Börcsök Vincének csak az volt a bűne, hogy a lehallgatott beszélgetésekben igazat adott Bálint Sándornak. Az akkor már orosházi levéltár-igazgató Szabó Ferenc „erősen nacionalista, ellenséges beállítottságú”. Szintén lehallgatták, hogy Hegedűs Antal is elítélte Hamvas püspököt a kománnyal való együttműködés miatt. A jelentés bőven idéz a párbeszédekből. Ha Bálint Sándor olykor méltányolt valamit a rendszer tevékenységéből, azt csak taktikai lépésnek ítélték. Hiába szerették volna, egy szót sem kaptak arról, hogy Bálint Sándor újja akarta volna szervezni a Demokráta Néppártot vagy bármely más ellenséges, ellenzéki szervezetet.

1963. július 29-én valakinek ezt mondta: „Én nemcsak egy rendszerben élek, tehát egy politikai rendszerben, amely nekem nem szimpatikus, amely, ha engem agyonütne, akkor sem kell, mert idáig rendszerben van a dolog; de van az éremnek egy másik oldala is, egy társadalomban élek, és ezzel a társadalommal szemben nekem súlyos kötelességeim vannak...”

A jelentés ebbe is a maga szája íze szerint magyarozza bele, hogy mit ért „súlyos kötelességen”. „Olyan tevékenységet, ami ideológiai síkon támadja a marxizmus-leninizmusnak a társadalom fejlődésére, az osztályharca vonatkozó tetteit...” Tehát ellenség! Valójában Bálint Sándor azt vallotta, hogy neki a magyar társadalommal szemben van kötelessége, mégpedig tudományos életművének megalkotása. Azoknak a műveknek a megírása, amelyek születése, nevelése, tanulása, képessége révén csak ő tud, tudott megteremteni. Aminthogy éppen ezekben az években készítette el fő műveit, egyfelől szülővárosának hatalmas, háromkötetes néprajzi összefoglalását (A szegedi nemzet, 1976–1980), másfelől a magyar vallásos néprajznak szintén három kötetbe sűrített, azóta több kiadást

megért alapművét (Karácsony, húsvét, pünkösd, 1973; Ünnepi kalendárium, 1-2. k. 1977).

Körömdi

1962. február 19-től harmadik ügynököt is bevetettek Bálint Sándor és a vele kapcsolatban álló „reakciós papi csoportosulás” ellen. Körömdi fedőnéven Kerényi József (1905–1987) gimnáziumi tanár vált a zsamoki rendszer különös áldozatává. A Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző Intézet emlékkönyve (1994) szerint Torontál megyei sváb családban, Koch Józsefnek Budapesten született 1905. február 16-án. Nevét 1935-ben magyarította meg. A gimnázium első négy osztályát a temesvári, a felső négyet a szegedi piaristáknál végezte. 1923-ban érettségizett, utána három évig jogot hallgatott, majd elvégezte a testnevelési főiskolát. 1931 őszén lett a tanítóképző testnevelő tanára. Ugyanekkor tanított ott Bálint Sándor magyart, történelmet, földrajzot, alkotmánytant. Kerényi volt az iskolai leventeparancsnok. Oraadóként tanított a huttodományi főiskolán és a piarista gimnáziumban. Vívást oktatott középiskolákban és az egyetemen. 1943-tól az egyetem testnevelő tanára lett. Aláírását indexemben én is őrzöm. A háború végén hívták csak be, s akkor is irodai szolgálatot teljesített.

Rózsás János Gulag lexikona (2000) a következőket írta róla: „Szegeden testnevelő tanár volt. A szovjet katonai elhárítás 1946. április 17-én otthonában letartóztatta. A Szovjet Hadsereg katonai törvényészke Budapesten 1946. augusztus 9-én 10 évi, javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélte. A szibériai lágeréből (utóljára Resztóban raboskodott) 1955. november 25-én tért haza. A Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága 1969. december 24-én 2n-12598/57. szám alatt bűncselekmény hiányában rehabilitálta.” 1956-tól nyugállományba vonulását, 1967-ig angolt és testnevelést tanított a Ságvári Endre gyakorlatgimnáziumban. Fia 1956-ban Amerikába diáscidált. Kétszeresen volt tehát, amivel megszarolhatták. Dán százados nem győz jelentéseiben dicsekedni, hogy ügynöke mennyire hálás neki, amiért 1962 őszén útlevelet szerzett feleségének, hogy ki-mehessen meglátogatni a fiát. Dán százados egy ízben bő három órát beszélgetett el vele, és diadalmasan szögezte le, hogy ügynöke „nagyon meg van elégedve helyzetével”. A pedagógusnapon ezer forint jutalmat kapott. Rabtársa, Dugonics Ferenc (1911–1984) pedig kormánykintűtetést.

Nagyon jellemző az is, hogy Kerényi eleinte berzenkedett csaknem évtizedes raboskodása miatt, és igazságtalannak tartotta. Azokat hibáztatta, akik belerántották a kémkedési ügybe. Utóbb azonban – talán látszatra – belenyugodott a rendőri álláspont elfogadásába.

Kerényi ajánlkozott Bálint Sándornak, hogy elkíséri könyékbeli néprajzi gyűjtőújtaira, és fényképez számára. Dán százados megbízása nyomán többször is kísérletezett, hogy a Tömörkény utcai lakás kulcsairól másolatot készítsen. Jelentéseiben azonban – ellentétben Mauseréval és Ágostonéval – igyekezett elfogulatlan maradni, s Bálint Sándor emberi és tudósi nagyságát hangsúlyozni. Ugyanakkor panaszkodott a nyomozónak, hogy Bálint, bár őszintének látszik hozzá, „nagyon unalmas, és nem mindenben közlékeny”. Később azonban dicsekedett: „Bálint Sándorral a kapcsolatuk állandóan javul, és mind jobban bizalmassá válik közöttük.” „Bálint azok közé a barátai közé sorolja őt is, akik nagyon közel vannak hozzá.”

Nem csak az ügynököknek, a célszemélyeknek is adtak fedőnevet a gyermek- és északjárású politikai nyomozók. Bálint Sándornak a Betyár jutott. Aligha alkátából vagy magatartásából, inkább véletlenségből és kényelmességből. Kerényi első jelentésében 1962. február 19-én beszámolt arról, hogy most jelent meg új könyve. Címét pontatlanul idézte: „Betyárvilág Szeged környékén.” A Tiszatáj Kiskönyvtár sorozatában megjelent Történetek a szegedi betyárvilágból című könyvnek nekem frissen dedikált példányán a keltezés: 1962. február 10.

Nagyon jellemző Dán százados utasítása: „Általános vonalként határozottam meg számára, hogy munkahelyén és barátai körében nem lehet rendszerünkkel szemben ellenséges kijelentést tennie, de helytelen az a magatartás is, ha pozitívan nyilatkozik. Ha mindenki előtt pozitívan nyilvánul meg, akkor elveszti az ellenséges elemek bizalmát, nem nyilatkoznak előtte őszintén, és ezzel óriási károkat okoz az állambiztonsági szervezetnek.” Egyébként Kerényit is ellenőrizték: jelentéseit rendre összevetették a polskán hallottakkal.

Múltbeli politikai szerepéről Kerényinek is azt mondta Bálint Sándor, amit Mausemnek: „Kirándulásom a politikai síkra (akkor, amikor még nem láttunk tisztán, amikor még indokolatlan reményeink voltak) naiv vállalkozás volt, ma nem tenném, sok kelemetlenség forrása volt.” Máskor meg ezt: „Nem szívesen emlékezem vissza azokra az időkre. Mi, főleg ebbe a tábortba tartozó értelmiségiek, „hamis illúziók” szálaiba kapaszkodtunk itthon. Téves helyzetmegítélés, helytelen információk, politikai rutinhiány stb. jellemezte a szeláalomharcunkat. Az akkori cél a szovjet megszállás [!] és a vele szimpatizáló és azon épült politikai ellenfelek elleni küzdelem lett volna. Nekem egy nagyon keserű lecke volt. Politikai tájékoztatatlanságomat, jóhiszeműségemet egyesek, akikkel pártot alakítottunk, és akikkel a fórumra kiálltunk, nemegyszer kihasználta, előre toltak, és a végén egy járhatatlan úton találtam magam. Zsákcúba jutottam, kelemetlenségem voltak.”

Ágostonnak mondott hasonló 1957-i rehabilitálásával kapcsolatban: „a katolikus hit átszövi a világnézetemet, a tudományomat, azt megtagadni nem tudom, és nem fogom. Megmondtam, hogy így jó vagyok, akkor szívesen és becsületesen dolgozni fogok.” A rendszernek ugyan nem százszázalékos helyeslője, de híve és „fégyelmezett követője”. „Dolgozni engednek, és ez nekem a fő.” Később

azt mondta: a Magyar Szocialista Munkáspárt akkori politikáját „néhány pontját kivéve” helyesli is. „A főbb kifogások negatívumokat mindjárt fel is sorolom: a személyi szabadságnak korlátozásait, pl. a vallásgyakorlás terén tett intézkedéseket, amelyekben az utóbbi időkben enyhülni látszanak, a mozgási szabadságnak az érthetetlen akadályozása és még néhány kérdésben az eddigi merev álláspont.”

1963. január 7-én azt mondta Bálint Sándor Kerényinek, hogy 1945 után nem hagyta el hazáját, mert helyt akart állni a maga helyén. „Akkor még teljes világszággal nem látszott, hogy hová fordul az ország, a magyarság élete, jövője, történelme. Jött a kommunizmus, ha nem is váratlanul, de az ország közvéleménye nem volt felkészülve. Úgy éreztem és hittem akkor, hogy a kommunizmusban nekem is van feladatom, küzdeni a humanizmusért, az ésszerű haladásért.” Mint Mausemnek, Kerényinek is bizonyos elismeréssel szól Kádár Jánosról: „szerepe összehasonlíthatatlanul szimpatikusabb, mint Rákosié volt”; „az az ember, akivel együtt lehet menni, józan, mérsékelt”. Ezt megismételte később is: „Nem ismerem közelebbről Kádárt, de az eddigi szereplése, mértékertő józansága, szimpatikus vezetői alkata azt a benyomást kelti, hogy az adott politikai helyzetben az az ember, akire nyugodtan rábízhajtuk magunkat.”

Dán századosnak azonban e megnyilatkozásokkal szemben voltak (talán jogos) kételyei. „Bálintnak – értékelte Kerényi jelentését – vannak még fenntartásai ügyünk felé [!], ugyanis bizalmasabb kapcsolatai felé [!] nem ennyire pozitív rendszerünkrol.”

Bálint Sándor Kerényi előtt is bírálta a Horthy-rendszert. „Nem sajnálom az elmúlt rezsimit és az ő emlékjükhöz tapadt hatalmasságokat, még ha azok egyháziak voltak is. Történelmi szükségszerűség volt, hogy annak a komak és a kort megszemélyesítő figuráknak el kellett tűnni és pusztulni.” Más kérdés, tette hozzá, hogy a magyarság számára minden változás olyan áldozatokkal jár, mint a két világháború vagy 1956.

Mindszentyről is jellemzőt mondott 1963. június 30-án. Eljárt fölötte az idő, s ezt mindenki észreveszi, csak ő nem. „Mi úgy gondoltuk, hogy annak idején misziót teljesített; ma már látjuk, hogy a megegyezés az államhatalommal jobb és eredményesebb lett volna. Az ő személye ma nem aktuális.” Ennek kapcsán újból fölvetődött a legitimizmus: „Egy Habsburg-restaurációtól Isten ments!” – volt ekkor Bálint Sándor véleménye.

Kerényi földadata lett a Bálint Sándor baráti köréhez tartozó Lehel István megfigyelése is. Szorgosan látogatta műtermét, és faggatta művészeti elveiről. A művésztanár elmondta neki, hogy elkeserítik a művészetéért kapott támadások. „Bálint egyike azon keveseknek, akik folyton új erőt és önbizalmat öntenek belé, nem lankadó optimizmussal.” 1964. március 7-i jelentésében Kerényi hosszasan számolt be Lehelnél tett látogatásáról, Lehel és Bálint Sándor kapcsolatának jellegéről. Gyakran vannak együtt, rendszerint hét végén, többnyire Lehelnél. „Ilyenkor muzsikálni szoktak. Főleg Mozartot hallgatják. Mindkettejüknek ez a kedvencük, de Bachot is nagyon szeretik.”

„Hol zsamokság van”, ez is titkosrendőri jelentésbe való! Hogy azután ezt a célszemélyek javára vagy a rovására-e a politikai rendőrség, nem derül ki a kötetnyi beszámolókból.

Bonn, Bécs

1964. március elején Bálint Sándor meghívást kapott Matthias Zender bonni néprajzprofesszortól egy néprajzi konferenciára. „Az összes kiadásokat ők fedezik – újságolta örömmel hajdani tanítványának, az Ausztráliában élő Lang Emőnek. – Elképzelheti, milyen izgatott vagyok! Huszonöt éve nem jártam a nagyvilágban. Remélhetőleg idehaza semmi akadály nem fog az utazás elé gördülni. A most megismert adalékok után kissé érthetetlenül, Bálint Sándor útlevelet kapott, és április végén kimehetett tíz napra Nyugat-Németországba. Május 7-én Bécsből írta Lang Emőnek:

„Az utazás az indulást megelőző másfél óráig a hatóságok kényelmeskedése és gyanakvása miatt bizonytalan volt. Végre lehetővé vált: a németek csak 7 napra érvényes vízumot adtak, amihez még a 3 napos osztrák átutazási vízum is hozzájárult. Így azután lehettem Bonn, Köln, München, Salzburg és Bécs városában.” Beszámolóját így folytatta: „Tudomány szakom nagy nemzetközi mestereivel kötöttem személyes barátságot. Találkoztam sok, emigrációban, főleg Münchenben élő barátommal is. Sok szomorúságnak és örömmnek voltam e tíz nap alatt részese. Még rendbe sem tudtam élményeimet szedni, ez csak odahaza kerülhet sorra, esetleg írásbeli lerögzítésre is. Itt csak annyit szeretnék írni, hogy huszonöt esztendő óta most veztem igazán szabad lélegzetet. A „szabad világ” nagy, széles horizontjaiban érzem azonban a korlátokat, problémákat is. Itt érzem igazán Bécsben, illetőleg külföldön: nagy szegény, emberi összeomlás volna – bár ez egy pillanatra sem merült föl bennem –, ha kint maradnék. A feladat – kissé patetikusan hangzik – a házhoz köt, annak emberi, európai és keresztényi lényegét kell a magam területén életem hátralévő részében kifejezmem. Most leszek a nyáron 60 éves. Munkámat, ha a Gondviselés ebben a szellemi állapotban még egy évtizedig megtartana, talán nagyjából el tudnám végezni. Mindenestre úgy érzem, hogy most vagyok életem legalkotóbb korszakában, aminek tán a sír közelsége ad erőt és fényességet.

Megyek tehát holnap haza. Most megírom Magának, drága Emő (erre természetesen a legtávolabbról se célozom levelében), hogy embertelenül nehéz az életem. A politikai börtön levegőjében élni rettenetes dolog, ha az atmoszféra

az utóbbi években sokat javult is. Állandóan érezni, hogy csak megtrúrik az embert, nagyon nehéz dolog.”

Folytatta még, hozzátéve: „Ezekről a dolgokról csak innen írhattam ekkora nyíltsággal...”

Nincs rá utalás, de elképzelhető: azért kapott útlevelet, hogy kiugrassák a nyulat a bokorból. Ha nem marad kint, itthon legyen ürügy megszorogatására.

Följelentés, vádirat, ítélet

1965. július 9-én Dán István százados följelentést írt ellene, mondván, „folyamatosan izgató jellegű tevékenységet folytat”. Közelebbről: magával hozta Molnár Miklós és Nagy László Brüsszelben kiadott, Két világ között című, Nagy Imre újrálca című könyvét, amely „alkalmas arra, hogy a Magyar Népköztársaság és ennek államrendje ellen a gyűlölet veszélyét felkeltsse”. Ezt az ellenforradalmi propagandát” kölcsönadta Pálffy-Budinszky Endrének és Börcsök Vincének, sőt: „föl-tételezhető”, hogy Szabó Ferencnek, Havass Gézának és Dévény Istvánnak is, „mivel ez utóbbi személyek dr. Bálint Sándor szoros baráti kapcsolatához tartoznak”. E tevékenysége, zárta följelentését a nyomozó, „a Btk. 127. § (1) b./ pontjába ütköző izgatás büntetnének alapos gyanújára utal”.

Ezzel kezdődött Bálint Sándor póre. 13-án házkutatást tartottak nála, barátainál, egykori feleségénél, Budán. A nyomozás dokumentumait a bírósági irattáról Velcsov Márton összegyűjtötte, néhány példányban legepeltette. Van néhány irat, amely ott is, itt is olvasható. Így például a két terjedelmes részlet, amelyben Lévai Ferenc százados idézeteket gyűjtött ki Bálint Sándor elkobzott naplójából, s amelyet a Szegedi Műhelyben (2000/3-4.) már közzétettem. Értékét növeli, hogy a naplót az eljárás végzetével e lapok kivételével adta vissza a rendőrség szerzőjének. Tanulságos itt is számos idézet, amelyet a lehallgatókészülék segítségével írtak le Bálint Sándor és vendégei (Börcsök Vince, Csanád Béla, Csongor Győző, Dévény István, Értsey Péter, Ferenczi Imre, Hegedűs Antal, Ilia Mihály, Kományos István, Korpás Emil, Kovács Álmos, Kovács László, Lehel István, Lénárd György, Pálffy-Budinszky Endre, Rakonczai János, Rónai Béla, Szabó Ferenc, Tunyogi Csapó János, Waldmann József és egy ízben jómagam) közt lefolyt beszélgetésekről. Néhány nevet nem tudtak azonosítani.

A politikai rendőrség mindezek ellenére rájött, hogy fölújítják az ügyet. A Belügyminisztériumban Csongrádi József százados letolta Dán századost, amiért ő volt a följelentő, holott ez „az operatív elvekkel ellentétes, kellően át nem gondolt intézkedés volt”. Ez a bírósági eljárásban jogi nehézséget okoz. Dán egyébként is elfogult, „hiszen az ő általa feldolgozott ügyről van szó”. Július 31-én még a megyei főkapitányság politikai osztályának vezetői (Czene Mihály alezredes, Turányi László őrnagy, Dobosi Imre őrnagy) a vizsgálat alapján azt állapították meg: „Az ügyben a nyomozás folytatásáról további eredmény nem várható.” Javasolták, hogy az eljárást szüntessék meg, és elégedjenek meg Bálint Sándor „jegyzőkönyvileg való figyelmeztetésével”. Ez ismét a szegediek mellett szól.

A Belügyminisztériumban azonban másként döntöttek. Ezután a szegedi ügyészség 1965. szeptember 24-én kiadta a vádiratot, és a járásbíróság október 21-én ítéletet hozott: Bálint Sándort egy rendbeli, folytatólag elkövetett izgatás büntetésben bűnösnek mondta ki, és hat hónap fölülgészített szabadságvesztésre ítélte. Kahler Frigyes az ítéletet már nem a Történeti Hivatal anyagából, hanem Velcsov Márton kötetéből közli hasonmásban. Az utolsó irat azonban ismét a Történeti Hivatal ostroma bélyegzőnyomatát viseli: a vizsgálat dosszié lezárásáról szóló határozatot 1966. július 8-án Czene Mihály és Dobosi Imre írta alá.

A III/III-as történelmi olvasókönyv 2. kötetének két alcíme is van: Adalékok az emberi jogok magyarországi helyzetéhez az 1960-as években. A „gondolat- és szólásszabadság”. A Kairosz Kiadó sorozatának e kötetét is Kahler Frigyes válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta. A bevezető tanulmány az emberi jogok fogalmának megjelenését tárgyalja a 17. századtól, Angliában, az Egyesült Államokban, Franciaországban, majd Magyarországon. Hazánkban a reformkorban, a francia forradalom hatására, a francia alkotmány közvetítésével, elsősorban Széchenyi István és Kölcsey Ferenc gondolatvilágában jelennek meg.

A bevezető második része Esettanulmány a gondolat- és véleménynyilvánítási szabadság gyakorlatához Bálint Sándor professzor, a „Fellazítók” és az „Utazók” fedőnévű O-dossziék alapján. Ebben fölvezet Bálint Sándor pályáját és – kitűnő szó: – „bekerítésének” történetét. Sorsa megdöbbentő illusztrációja a Kahlertől elméleti síkra emelt tételnek: a gondolat- és véleményszabadság magyarországi eltiprásának a Kádár-rendszerben.

Bálint Sándor akkor 61 éves volt. Elvben még kilenc évig taníthatott volna a katedráján. Ám az egyetem a büntetőeljárásal párhuzamosan fegyelmi vizsgálatot rendelt el. A megbízott vizsgálóbiztos, Pólay Elemér, a római jog európai híru és emberségében is kiváló tudosa, igyekezett támogatni Bálint Sándort, de idő előtti nyugdíjazását nem tudta megakadályozni. Ezt – látva helyzetét – Bálint Sándor maga kérte (Ápró Ferenc: A vádlott: Bálint Sándor. Szegedi Műhely, 1990/1-2.).

Kahler Frigyes újabb dokumentumköteté nélkülözhetetlen forrásmunka mind Bálint Sándor életművének, mind Szeged, mind az egész Kádár-korszak történetének legmélyebb megismeréséhez.

Péter László

Épület-munkák és javításc
 Takaréktűzhelyek,
 Dob- és szár
 Kemenczé
 Üstház
 Keriti
 és SírácsoK,
 Szivattyús kúte
 Yiztartányol
 Gyors és pon
 készítése:
 *
 Előnyös árak!

FEJŐS FERENCZ

ELSŐ SZEGEDI TAKARÉKTŰZHELY
 ÉS
 LAKATOSÁRÚ MŰHELYE

SZEGED.

VALÉRIA-TÉR 2. SZÁM.

Szegedi iparosok

Fejős Ferenc épület- és díszmű lakatos

1889-ben alapította műhelyét Rókuson a Tündér utca 21. számú saját házában. Mindenféle épületmunkát, javításokat vállalt. Sokfajta és különböző méretű nagyvendéglői és takaréktűzhelyeket, üstházakat tartott raktáron. Készített kerítés- és sírácsoKot is.

1899-ben már a Valéria (ma Bartók) tér 2. számú házban hirdette új műhelyét. 1903-ban átvette a budapesti Fehér Ferenc és Csige Lajos redőnygyárosok által szabadalmaztatott zajtalan redőnyök kizárólagos gyártását. Ekkor már a Tisza Lajos körút 38. számú házban működött. 1907-ben az Ipar utcai saját házába költözött és ernyőszerkezeteket, önműködő ajtózáraKot, üzleti acél- és fa (esslingeni) redőnyöket kínált eladásra. Főnnállásának huszadik évében a legmodernebb munkagépeken dolgozott. Az összecsukható vas mosdóasztalok egyedüli készítője, a budapesti országos fém- és ércipari kiállítás első kitüntetettje. Fő iparcikke a „Vulkán“ takaréktűzhely volt. Termékei keresettek, a sikeres vállalkozását fejlesztve a Zerge (mai Batthyány) utca 20. számú házban talált megfelelő helyet ipartelep céljára. Kiállításokon is kínálta termékeit.

1913-ban a Kossuth Lajos sugárút 8. számú három emeletes házban üzletet nyitott. Hasonló bolt Szegeden még nem működött. A külföldi takaréktűzhelyekkel versenyképes áruK, mosdószekrények, kovácsolt ipari dísztárgyak, virág-, szivartartó állványok, répvágók, konyha- és háztartási cikkek nagy választéka állt vevői rendelkezésére. 1899-ben Szegeden megrendezett I. Országos Mezőgazdasági Kiállításon a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége kitüntette, később a Nemzetvédelmi Kereszt tulajdonosa.

Néhány munkája: fakapu-betétrács, lépcsőkorlát, Tisza Lajos krt. 20.; lakatos cégér, Szentháromság u. 58. (jelenleg a múzeumban); zászlótartó, Batthyány u. 26.; címeres kilincs,

Péter apostol

Üvegablak a temesvári püspöki palotában

HU ISSN 0239-1384

02012

9 770239 138003

Fotó: Dömötör Mihály

Borító grafika és előkészítés:

Nyomdamester ReProStudio